LÁSZLÓ GYULA

ÖSEINKRŐL

GONDOLAT

László Gyula

ŐSEINKRŐL

Tanulmányok

Gondolat · Budapest, 1990

Lektorálta
FODOR ISTVÁN

ISBN 963 282 265 X

© László Gyula, 1989

Tartalom

Beköszöntő 7

ŐSTÖRTÉNETÜNKRŐL 9

Őstörténetünkről 11
Időrend és szótörténet 19
Jelkép és díszítmény 32
Történelem és régészet 39
Magyarok és mongolok 64

AZ AVAROKRÓL 69

Az avarok és a kereszténység 71
Balta a sírban 86
Nyilak a sírban 104
Egy avar kori (?) játékról 113
Az avarok vadászatáról 118
A kunágotai lelet aranyveretes kardja 125

A HONFOGLALÓKRÓL 129

A zempléni honfoglalás kori vezérsírról 131
Adatok a kunok tegezéről 140
A „kettős honfoglalás": igen és nem 151
Különvélemény ősvallásunkról 158
A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban 172

AZ UTÓDOKRÓL 179

Árpád népe és Szent István 181
Bizánc és a magyarok 190
Koronatanulmányok 200
Királyi jogarunkról 225
A Szent László-legenda kõzépkori falképei 230
Egy Anjou-királyfi legendáskönyvéről 238

HALOTT BARÁTOKRÓL ÉS MAGAMRÓL 249

Méri István 251
Fettich Nándor emlékezete 253
Pályám emlékezete. Búvópatakok 257
„Az életet már megjártam" 265
„Én nem vagyok magyar? . . ." 268
Búcsúzó 277

Beköszöntő

Szégyellem, de nem tudom, kitől származik az a bölcs és igaz mondás, hogy „nem volt időm röviden írni": azaz mondanivalómat a lényegre tömöríteni. E kötetben összeszedett írásaim mind rövidek, de legalább annyi gonddal készültek, mint nagy könyveim. Mi készteti írásra az embert? Engem legalábbis az, ha valami olyant látok meg érdeklődési körömben, amire eddig nem figyeltek fel. Egyszóval, ha valami újat tudok mondani egy kérdésről. Nem grafománia termékei ezek a rövid tanulmányok. „Népszerűsíteni" szeretném talán az elért „komoly eredményeket"? Nem, semmiképpen sem. Nem tudtam soha „népszerűsíteni", de igyekeztem mindig s mindenfajta munkámban közérthető magyar nyelven írni. Nem használom a tudományos szaknyelvet, azaz a kevesek számára érthető „tolvajnyelvet", hanem inkább úgy mondom el még az érdekfeszítő felfedezéseket is, mintha vasárnap délutánonként a szakállszárítóra kiült öregek beszélgetnének a világ dolgairól.

De hát – kérdezhetik s kérdezik – ezeknek a rövid írásoknak nagy része újságokban, folyóiratokban s nem tudományos közleményekben jelent meg. Igaz, így van, s azt is megmondom, miért. A hírlapokban, havonta megjelenő folyóiratokban napokon, heteken belül megjelenik írásom, szakfolyóiratokban legalább egy-két évet várni kell, amíg nyomdafestéket látnak. Türelmetlen vagyok, és szeretném minél hamarább nyomtatásban olvasni, amit megírtam. De semmiféle megalkuvást nem jelent ez a mondanivalót illetően.

Elárulhatom – hiszen többször írtam erről –, hogy miként ellenőrzöm, hogy írásom közérthető-e? Rokonságom egy része odahaza él a Székelyföldön. Többek közt László Gyula unokaöcsém. Nos, gondolatban neki olvasom fel munkáimat, és ha ő – gondolatban – megérti, jóváhagyja,

akkor nincsen hiba, mehet a nyomdába. Természetesen vannak kérdések, amelyekhez nem érthet, ezeket leginkább jegyzetbe teszem, hogy ne zavarják a főszöveget.

De máris sokat magyarázgattam kis tanulmányaimról, amelyekhez „volt időm röviden írni"!

Szeretettel köszönti az olvasókat:

László Gyula

ŐSTÖRTÉNETÜNKRŐL

Őstörténetünkről

Őstörténetünk nyomozása látszólag nagyon könnyű munka: ismerjük a honfoglaló magyarok régészeti hagyatékát, s ezt időben és térben addig kellene visszafelé követnünk, amíg elérnénk őstörténetünk korába. Csakhogy sajnos ez az út – egyelőre? – járhatatlan, mert a IX–VIII. század után nyoma vész a sztyeppén és a ligetes mezőkön annak a régészeti anyagnak, amely Árpád magyarjait jellemzi. Tehát nemhogy évezredek távolába, de néhány száz évre sem jutunk visszafelé ezzel a kísérlettel.

Egyébként is meggondolandó jelenségek merülnek fel Árpád magyarjainak régészeti leleteivel kapcsolatban. A Kárpát-medencében biztosan keltezhetők lóbőrrel való temetkezéseik, és elegendő nyugati és arab érem van sírjaikban ahhoz, hogy korhatározásunk biztos legyen. A történeti forrásokból éppen erre az időre értesülhetünk Árpád népének honfoglalásáról (IX–X. század fordulója és első évtizedei). Tehát a történelem és a régészet egymást példázza. De mi történnék, ha nem volnának történelmi forrásaink? Akkor a régész kénytelen lenne megállapítani, hogy a népvándorlás végén megjelent a Kárpátok medencéjében egy kis lélekszámú nép (Árpád magyarjainak kicsinyek a temetői!), és ez szétszóródva a medence belsejében hirtelen megszűnik, és beleolvad a nagy tömegű „halántékkarikások"-ba! Szerencsénkre közbeszól a történelem, s megtudjuk, hogy a megszűnés oka a keresztény temetési szertartás, amely tiltotta a pogány módra való temetkezést, s ezért „szegényednek" el hirtelen temetőink. Ám ismételjük csak meg: ha nem lennének történelmi adataink, akkor Árpád népe gyorsan eltűnő, beolvadó, felszívódó népességként csak jelentéktelen közjáték lenne hazánk történelmében. Eddig a honfoglalás korát kutatva mindig azt tartottuk szem előtt, hogy

Árpád népe él itt tovább, s nem vettük tudomásul, hogy régészetileg Árpád népe eltűnt egyszázados szereplés után!

Árpád magyarjaival kapcsolatban van még egy nagy ellentmondás, amire eddig szintén nem figyeltünk fel. Bíborbanszületett Konstantin császár és a korai magyar falunevek szerint hét, illetőleg tíz törzsünk lehetett. A vérszerződés, továbbá a törzsnevek nyelvtudományi elemzése arra mutat, hogy ez a tíz törzs nem egy nép tíz ága volt, hanem különböző – nyilván rokon – népek léptek szövetségre. Mivel pedig tudjuk, hogy a viselet régente a származást is jelölte, várható lenne, hogy honfoglalás kori temetőinkben is meglennének e törzsek csoportjai a tíz szállásterület különálló régészeti jelenségeiben. De nincsenek meg. Éry Kinga ugyan ki tudott mutatni három nagyjából eltérő embertani csoportot, de ez még mindig nem hét vagy éppenséggel tíz. Ez vagy azt jelenti, hogy a törzsek összeolvadása jóval a honfoglalás előtt megtörtént (krónikáink ezért nem is tudnak róluk!), vagy pedig a törzsek az onogur-magyarok törzsei voltak, és 670-ben települtek hazánkba.

Akárhogy van is, régészeti utak a honfoglalástól visszafelé nem vezetnek őstörténetünkbe. Így őstörténetünk kutatása nem egyértelmű. Jómagam a történelemtanárok számára írt *Őstörténetünk* című kis könyvem óta jelentősebb újabb kutatásokat nem végeztem e területen. Őstörténettel foglalkozó nyelvészeink, régészeink, néprajzkutatóink jelentős része legkorábbi szállásterületeinket az Urál hegység közepe táján, attól északra, nyugatra, délre, keletre keresi néhány száz kilométernyire. Eurázsiai méretekben szemlélve ezeket az „őshazákat", nagyjából megegyeznek. Az utóbbi időkben Veres Péter néprajzos és Tóth Tibor, az embertan kutatója jóval délebbre, a szarmata síkság keleti peremére helyezi legrégebbi szállásterületünket. Még ez az elmélet sem tér el jelentősen Európa és Ázsia határvonalától. Tagadhatatlan, hogy a nyelvészet terelte e területek felé a többi társtudományokat is, mert a finnugorság kialakulását (amelybe a magyarság is beletartozott volna) itt kereste, s innen vándoroltatta a szétszakadt finnugor törzseket nyugat felé. Ugyanis a nyelvészek azt tapasztalták, hogy az obi-ugor, a permi, a volgai és a keleti-tengeri finnugor nyelvek közti hasonlóságokat, egyezéseket így lehet a legegyszerűbben megmagyarázni. Ebbe a körbe tartozik bele a magyar nyelv is, amely legközelebb az obi-ugorokhoz (hantik és manysik = osztjákok és vogulok) áll. A magyar nyelvnek a különböző finnugor nyelvekkel mintegy 500 (talán 1000) egyezése van. Az egyes rokon nyelvek

közt a szavak stb. alakja nem tökéletesen felel meg egymásnak, hanem különbségek vannak közöttük. Amikor a különbségek rendezésébe fogtak, akkor az indoeurópai nyelvek rendszerének mintájára szabályszerű hangváltozásokat figyeltek meg, s úgy vélték, hogy ezek az egykor volt közös ősnyelvből magyarázhatók a legésszerűbben. Kialakult tehát az egykor közös ősnyelvet (az urálit) beszélő ősnép képzete, amelyről nyugatra vándorlása közben le-leszakadtak egyes nagyobb csoportok, s így jött létre a fent vázolt nyelvlánc (a legkorábban leszakadt szamojédok keletre vándoroltak, s ma is ott élnek). Az elkülönülő nyelvek töméntelen régi szavukat elfelejtették, és önálló életükben ezek helyébe, meg új dolgok megismerésének következtében új szavak keletkeztek, amelyeknek már – természetesen – semmi közük a másik nyelvben ugyancsak újonnan keletkezett szavakhoz. A magyar nyelv ebben a rendszerben az obi-ugorok és a permiek közül szakadt ki, bár néhány nyelvész a finnugor nyelvlánc legkeletibb tagjának tartja.

Világos és áttekinthető elmélet ez, ám amilyen szilárdnak látszanak a szóhasonítások, annyira csak a képzelet terméke a vándorlás és az egymástól való elszakadás. Természetesen lehet, hogy valóban így volt, de erre bizonyság nincsen, és más megoldások is elképzelhetők a rokonság létrejöttére. Éppen ezekkel kapcsolatban támadtak kétségeim, amelyeket kis könyvemben bővebben kifejtettem. Volt nyelvész, aki zokon vette ezt tőlem, mondván, hogy ne nyelvészkedjem, mert ahhoz nem értek; csakhogy valóban nem nyelvészkedtem, ők történészkednek, amiben csupán jó szándékú műkedvelők (néhány példát alább hozok). Nézzünk néhányat kétségeim közül.

Köztudomású, s éppen nyelvészeink tudják legjobban, hogy a nyelvrokonság még nem jelenti a közös nyelven beszélők közös származását. Hogy csak a házunk táján maradjunk, az öntudatos kunok, jászok, palócok szép magyar nyelve nem jelenti azt, hogy egy tőről sarjadtak a magyarsággal. Történelmi emlékekből ismerjük bevándorlásukat és lassú elmagyarosodásukat. Ezek közismert tények, és egyik őstörténet-kutatónk, gróf Zichy István azzal kísérelte meg áthidalni a magyarság finnugor vagy török származásának ellentétét, hogy feltette, hogy az eredetileg onogur-török magyarság, rátelepedve a finnugorokra, nyelvét veszítve lett ősе a mai magyar népnek. Tehát akik aggodalom nélkül tesznek egyenlőségjelt a nyelvrokonság és a néprokonság közé, fontos szempontot hanyagolnak el!

Még egy kérdés. Valóban csak kérdés, mert nem vagyok illetékes arra, hogy hangos gondolkodáson kívül megoldást javasolhatnék. Mindegyik finnugor nyelvben az egymást példázó félezer vagy ezer szón kívül tízezernyi, ha nem több olyan szó van, amelynek semmi köze a másik rokon nyelv hasonlóan rokontalan szavaihoz. Ezekre mondják nyelvészeink, hogy „a népek külön életében keletkezett szavak". Mondják, de nem bizonyítják. Persze feltehető, hogy jó felé tapogatóznak, de én gyanakodva figyelem ezt a sugalmazást. Azt is elmondom, miért. Minél több „primitív" nyelvet ismernek meg a nyelvtudósok, annál inkább kiderül, hogy e „kezdetleges" nyelvek egyáltalán nem szegényebbek, mint a civilizált népek idiómái. Sőt gyakran a kifejezések árnyalataiban sokszorosan felülmúlják a mi erősen fogalmi nyelveinket. Mindegyik nyelv teljes képét adja a környezetnek, amelyben kialakult, egyszóval nyelvi képe a „világnak". Aggódom amiatt, hogy ha a kérdést úgy tesszük most fel, hogy hogyan lehetséges, hogy a sok különálló finnugor nyelv elfelejtette az egykori gazdag közös nyelvének sok-sok ezer, talán tízezernyi szavát, hogy aztán különválva mindegyik nyelv új – a többivel már nem közös – szót alkosson. Mert bizonyos, hogy az újonnan alkotott szavak többségének megvolt a megfelelője a régi „közös" nyelvben is. De az egyszerűen gondolkodó ember számára képtelenség valamit elfelejteni, hogy helyébe újat teremtsen, amikor a szavak alatt lévő valóság élt, nem „felejtődött el". Mindezekkel szemben áll, hogy a finnugor nyelvek közt félezer s még annál is több közös jelenség van. Ez tény, az „elfelejtés" csak laza feltevés.

Ez volt a hátterében annak, hogy idézett könyvemben más magyarázatot kerestem a „rokonságra", amely nem az egymásból sarjadásra, szétés szétvált népekre figyel (merthogy ilyenek is vannak, az is tény!), hanem más jelenségekre, amelyekből éppen olyan jól megmagyarázhatók a közös jelenségek hangtani változatai, és semmi szükség sincsen az „elfelejtés" ötletére, a „külön életben alkotott szavak" garmadájára. Mármost természetes, hogy az évezredek folyamán a technika bővül, és új szavakra van szükség, ez valóban a külön életben keletkezett szükséglet lehet, de ez aránylag kevés a mindennapi tapasztalat, a mindennapi élet ezernyi jelenségéhez képest, ami nem változik. Új jelenség, új tény, új szó! A nyelv meg tud újulni magából. De az, hogy elfelejtse a szavak ezrét, csak azért, hogy újat alkothasson, ez bizony elképzelhetetlen.

Még egy harmadik nehézségre is figyelmes lettem, s ez régészeti természetű, és néprajzi értelmezést kaphat. A belénk idegződött őshazafelfogás szerint valamikor az őskőkor végén, az újkőkor elején kis területen, összezsúfolódva éltek s nagyjából egy nyelvet beszéltek az uráli-finnugor népek elődei, aztán túlszaporodva keltek volna vándorútra nyugat felé, le-leszakadva egymástól.

Ezt minden kézikönyvünk így tanítja, megengedve, hogy már az uráli nyelvben is lehettek nyelvjárások. De a régész és a néprajzkutató erre az elméletre azt mondja, hogy ez lehetetlen. Minél kezdetlegesebb ugyanis a termelés módja (pl. gyűjtögető, halász-vadász), annál nagyobb területre van szüksége csekély létszámú családnak is, hogy megélhessen. Ezért voltam kénytelen elvetni azt az elképzelést, hogy a kiindulópont kis terület, sűrű lakosság. Az igazság ezzel szemben: óriási terület és csekély lakosság; ámde ezzel meginog az egész eddigi elmélet! Erről kis könyvemben a következőket írtam (*Őstörténet*, 39.): „Bárczi Géza is utalt már arra, hogy a gyűjtögető életmód mellett 6-8 ember eltartására 100 km^2 terület szükséges, tehát a települések messze kellett legyenek egymástól." Olyan kis területen élő sűrű lakosság, amely a családfaelmélet alapját képezi, nem volt, mert nem lehetett! Ilyenfajta kérdéseket nem tettek fel eddig nyelvész barátaink. Az Ob-vidék feledhetetlen kutatója volt Valerij Csernyecov. Ő mondta el nekem, hogy olyan vogul települések, amelyeknek két-három sátornyi lakójuk van, s egymástól jó messze vannak, patakok, folyók mentén, már rákerülnek a térképre, bár nem nagyon maradnak egy helyben. Ezt a kérdést még inkább elmélyíti a néprajzkutatóknak az a megállapítása, hogy a gyűjtögető-vadász-halász életmód mellett a népesség nem szaporodik: vagy egy szinten marad, vagy éppenséggel csökken lélekszáma. Nem lehetett tehát az „őshazában" túlnépesedés, amely szétvándorlásra késztette volna az egykor kis területen élő és nagyjából azonos nyelvet beszélő uráli-finnugor népeket.

A kérdés mármost, hogy ha az elavult családfa- és „őshaza"-elméletekkel nem számolhatunk, akkor hogyan magyarázható meg az a mintegy félezer – vagy több – szó és nyelvtani jelenség, amely kétségtelenül közös tőből származott, s hogyan magyarázható meg ezzel egy időben e nyelvek hatalmas tömegű „ismeretlen eredetű" vagy „külön életükben keletkezett" szókészlete. Erre a következő gondolatot vetettem fel, amely megmagyarázhatja a nyelvészeink által megállapított nyelvi tényeket. Képzeljünk el egy olyan ősi állapotot, amikor a finnugor népek tömbjei-

nek (még kettéválásuk előtt, mint osztják-vogul, zürjén-votják, moksa és erzä-mordvin, észt-finn) megvolt a maga külön nyelve hangtani s más sajátságaival. Ezek a népek egymástól távol élnek. Mármost ezekbe a nyelvekbe behatol egy másik nyelvnek létfontosságú szókészlete, és létrehoz egy „közlekedőnyelvet". Természetesen a behatoló szókészlet felveszi a befogadó nyelvek kiejtésbeli, szóformálásbeli sajátosságait, a szavak tehát hangzásukban átalakulnak, bár még őrzik közös eredetüket. Ez általános és napjainkig tapasztalható jelenség a nyelvi kölcsönzéseknél. Ezzel azonban magyarázatot kapnánk az úgynevezett „hangfejlődési törvényre" a finnugor népeknél, megkapnánk az eltérések magyarázatát. Ezek szerint tehát voltak népek saját hangtörvényeikben formálódó, a világ jelenségeit tükröző hatalmas szókészlettel, amelyek befogadtak egy nagyjából azonos – életfontosságú szavakat felölelő – szókészletet, s azt saját „szájuk íze" szerint ejtették ki, formálták át. Tehát nem valamilyen alapszó hangteste változott a vándorlások, leszakadások nyomán, hanem a szó azért változott, mert más és más környezetben másként ejtették ki. E népeknél tehát az ősi szókészlet nem a finnugornak mondott hasonló szavakból áll, hanem minden nyelvnek megvolt a teljessége, amely átformálta a belekerült szavakat.

Ez mind rendben lenne, de hol van az a nyelv, amely a különélő úgynevezett finnugor néptömbökkel megteremtette a „közlekedőnyelvet", amely megteremtette a megértést az egymás nyelvét sem értő népek között?

Ennél a pontnál lép be a következtetéseinkbe a régészet, közelebbről az a felfogásom, amelyet *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai* (1961) és *Őstörténetünk* (1981) című munkáimban fejtettem ki. Ez pedig röviden a következő: A késő jégkori gravetti műveltség a mai Ukrajna déli részén alakult ki. Ennek a műveltségnek egyik népe (ága) felhatolt a lengyel földre, s ott mint szvidéri műveltséget ismertük meg (i. e. 11000–5000). Ez a műveltség az erdős területek peremén elhatolt az Urál hegységig, sőt át is lépte annak vonalát. A nemrégen elhunyt Okladnyikov akadémikus beszélt nekem erről, amikor elméletemet megismerte, akkor értette meg a Szibériában található szvidéri jelenségeket. Ezeket mindketten a szamojédokkal hoztuk kapcsolatba. A szvidéri műveltség nagyjából az akkori nyír-, éger-, fenyősávot foglalta el, és a későbbiekben találkozott ez az erdősáv a Szibéria felől nyugatra terjedő tajga fáival. Ám ez a találkozás a szvidéri műveltség korában még nem

vagy alig történt meg. Mármost a szvidéri műveltség felett, majd annak helyén kialakult régészeti műveltségekben (népekben?) mindenütt kimutatható a szvidéri örökség. Egy-egy ilyenfajta régészeti kapcsolat általában nyelvi kapcsolattal is szokott járni. Ha most ezt a képet összevetjük azzal, amit az előbb a nyelvek történetével kapcsolatban írtam, már előttünk áll a kettő azonossága: egy széles sávban elterjedt műveltség áthatja a felette élő külön-külön műveltségeket. A közös szókészlet tehát a szvidérieknek örökségül lenne a felettük elterülő népeknél, akiket a későbbi finnugorokkal azonosíthatunk.

Kérdés, vajon melyik nép volt, amelynek nyelvét, annak életfontosságú szóréteget átvették a felettük lakó, egymástól külön-külön élő népek? Nem tudjuk, s amit mondunk, szinte aggódva mondjuk, mert könnyen ráhúzzák az emberre az elfogultság, a nacionalizmus vádját. A következő meggondolások azonban szinte csak egyetlen megoldást kínálnak. A magyarság lélekszáma „annyi balszerencse s oly sok viszály után" is mintegy kétszerese (15 000 000) az összes többi finnugor nép lélekszámának (beleértve a szamojédokat is). Hogy régen hogy volt, nem tudjuk, nem tudhatjuk, mennyiben sorvadtak el a „rokon népek", de mégis meggondolkoztató ez a hatalmas számbeli fölény. Lehet tehát, hogy a szvidérieknek Urálig nyúló ága, amellyel közlekedőnyelveket teremtettek a felettük húzódó sáv erdei népei, éppen a magyar nép elődei lettek volna. Érdekes e szempontból, hogy az obi-ugorok mongolos népe, amely legközelebb áll nyelvünkhöz, semmi embertani közösséget sem mutat sem a magyarsággal, sem pedig a többi finnugor néppel. Ebben az esetben ez a tény nyilvánvalóvá teszi a nyelvcserét, s éppen a kialakuló magyarság lehetett e közlekedőnyelvet adó nép. A „nyelvcsere" itt is csak az életfontosságú, azonos töveket mutató szavakra vonatkozik, az ősnyelv (tehát nem a „külön életben keletkezett szavak") minden népnél megmaradt, nem „felejtették el".

Nagyjából ezt a feltevést fejtettem ki idézett két könyvemben, s ma sem tudok lényegében mást mondani, csak ismét és ismét szeretném leszögezni, hogy amit nyelvészeink a nyelvekről kikutattak, maradéktalanul elfogadom, csak ott vitázom velük, ahol ők történészkednek, és olyan megállapítást tesznek, amely szerintük magyarázza az összefüggéseket – de nem következik azokból. Rövidre fogva: nem én nyelvészkedem, ők történészkednek. Természetesen ez nem tagadható meg tőlük, amint nem tagadható meg tőlem, aki végül is régész-történész vagyok.

Például fent ismertetett feltevésem cáfolatára dolgozta ki Hajdu Péter akadémikus a maga felfogását. Új szófejtéseket hozott az erdők fanemeire vonatkozólag, és úgy gondolta, hogy a lombos erdők és a tajga erdőségei messze fent északon, az Urál hegység szibériai oldalán találkoztak először, s itt lett volna az őshaza. Ezt – mint régész – nem tudtam elfogadni, mert az őskőkor végén és az átmeneti kőkorban ez a terület lakatlan volt, sőt az maradt az újkőkorban is. Tehát nem lehetett itt az „őshaza". Természetesen nem vagyok arra illetékes, hogy Hajdu Péter barátom szófejtéseit bíráljam, de azt hiszem, a példa kitűnő arra, hogy a hibátlan nyelvészeti megállapítások történeti magyarázata milyen téves következtetésekre csábíthat.

*

Gondolom, ez az őstörténeti kalandozás egyúttal példát mutat arra, hogy a messzi múltat kutatók a jelenségeket milyen különböző módon ítélhetik meg. Ez azonban nem jelenti a másik kutató lebecsülését, hanem múltunk szeretetéből fakad. Mert „ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen énbennem, olyanná lettem, mint a zengő érez vagy pengő czimbalom" (Pál, Kor. I. 13, 1.).

Megjelent *Az őshazától a Kárpátokig* (Bp., 1985.) című kötetben.

Időrend és szótörténet

PAIS DEZSŐ: A MAGYAR ŐSVALLÁS NYELVI EMLÉKEIBŐL

Pais Dezsőnek, a nagy nevelőnek, a magyar nyelv „számtartójának" feledhetetlen alakját nem kell külön idéznünk a ma élők előtt, hiszen magyarságunk minden valamirevaló kutatója adósa neki meggondolkoztató tanításaiért és kutatásra serkentő gondolataiért. Tanítványai, tisztelői emlékülésen méltatták emberi értékeit, kutatói erényeit (*Zalai Tükör*, II. 1975.). Ennek az ismertetésnek írója is sokat köszönhet baráti jó tanácsainak és dolgozatainak, mint például azoknak, amelyeket régi személyneveink jelentéstanáról, a kündüről és gyuláról írt. Nem említem ősvallási tanulmányait, mert éppen ezek azok, amelyek kötetbe gyűjtve „ciprus-lombok" Pais Dezső sírján, s amelyekről ez az írás szól.

Pais Dezső bölcs mértékletessége írásaiból is sugárzik. Kutatói alázata nem erőlteti az adatokat, többfajta magyarázatnak is helyt ad. Önmaga írásait csak az igazság felé vezető kalauznak tekintette, nem tévesztette össze a keresett igazsággal. Egy-egy dolgozatának közlését száraz humorával rendszerint akként jelentette be, hogy „írtam egy új nyelvészeti novellát". Az adatok példás összegyűjtése még nem mindig vezet megoldáshoz, állásfoglaláshoz. Íme néhány mondata, amelyben félreérthetetlenül vall erről:

„Az etimológia tetszetős, el is lehetne fogadni, de csak azzal, hogy más megoldás is van". (100.) „Én a fent jelzett török és finnugor nyelvelemek összekapcsolhatóságának kérdésében nem látok tisztán, s ezért sem pozitív, sem negatív irányban nem kívánok nyilatkozni." (101.) „Magam vetem fel a kérdést, magam adok szót a bizonytalankodásnak, hogy nem délibáb után indulunk-e, amikor a magyar *táltos*hoz és *tátorján*hoz olyan török nyelvemlékeket veszünk fel előzményekül, amelyek nincsenek, vagyis amelyet én ez idő szerint nem tudtam idézni. . ." (107.) „A

tekintetben nem tudok határozottabban állást foglalni, hogy a Budenztől szerepeltetett osztják elemekkel hányadán lehetünk." (117.) „I. a *tün* eredetibb »változik« vagy »varázslattal összefüggésben változik« jelentését – helyesen vagy helytelenül – kikövetkeztettük. A szó eredetéről nem nyilatkozunk, illetőleg arra vonatkozó véleményt nem közlünk." (222.)

Milyen mélyreható ellentét ez azzal a magatartással, amivel nemrégen találkoztam, amikor egy fiatal nyelvész így kezdte hozzászólását: „mi tudósok". Csak ámultam ezen az öntudaton, mint ahogy ámulok – de most jó értelemben – azon a kutatói fegyelmen, amelyik világosan és szilárdan látja, hogy az adatokból milyen messze mehet következtetéseiben. Pais Dezső nem is következtetéseiben volt nagy, hanem az adatok szenvedélyes és rendszeres gyűjtésében. Ezért ebben a könyvben is hiába vár az olvasó ősvallásunk új szempontjainak felfedezésére. Ezt nem kapja, ellenben az adatok tűzijátéka, a jelentésárnyalatok torlódása tárul elője egy-egy szavunkkal kapcsolatban. Tudjuk azt is – feltehetően saját adottságainak határait ismervén –, Pais Dezső mindig húzódozott a könyvírástól, megelégedett egy-egy tárgyra vonatkozó adatok kritikai összegyűjtésével, és következtetéseit mindig csak mint lehetőséget fogalmazta meg.

Ezt az ismertetést – kutatásunk sokrétűségének jegyében – egy régész írja, akitől természetesen nem várhatják, hogy belekeveredjék a szóhasonítás és jelentésváltozatok sűrűjébe. Feladatomat éppen abban látom, hogy mint őstörténetünk más területének művelője, megkíséreljem Pais Dezső könyvét mint új tényeket feltáró munkát szemlélni, s keressem benne, hogy mennyiben járul hozzá ősvallásunk jobb megismeréséhez.

Mindjárt elöljáróban olyan kérdést vetek fel, amely a régész szempontjait vetíti bele az ismertetésbe: ez az időrend kérdése. Mi a magunk területén igyekszünk századokra, sőt még azokon belüli finomabb időrendre, hiszen csak így figyelhetünk meg a leletekben fejlődést, alakulást, kibontakozást. Nos, ha ebből a szempontból nézzük a nyelvtudományt, bizony eléggé vígasztalan képet mutat, hiszen csak nyelvi korszakokra képes úgy-ahogy időrendet adni, tehát az uráli, finnugor, ugor és magyar korra keltezi a szavakat. Ezek a korok azonban néha évezredekig tartottak, számunkra ez a nyelvészeti időrend majdnem használhatatlanul kezdetleges. Hogy példát említsek, milyen művelődéstörténeti kép bontakozhatik ki az ekként rétegzett szórengetegből: olyan ez, mintha

egy régész az ananjinói, pjanobori, lomovátovi, szaltovói, imenkovói stb. művelődések tárgyait egy kalap alá fogva rajzolná meg az „ugor kor utáni" korai magyarság műveltségét. Ez bizony minden lenne, csak nem az egykori fejlődő, alakuló valóság! Ezen a hiányosságon a nyelvészet egymagában képtelen úrrá lenni, csak a régészettel és a többi rokon tudományokkal együtt lesz képes finomabb rendet teremteni szókincsünkben. Így tudniillik az a veszély fenyeget, hogy ezeréves vagy még hosszabb korszak szavait egyetlen műveltség jellemzőiként tárgyalja nyelvészetünk, s így fogalmazza meg a kor ősvallását, samanizmusát vagy mit tudom én, milyen jellegzetességét. Hogy tovább sarkítsuk hasonlatunkat, olyan eredményre jut törvényszerűen, mintha Árpádtól Kossuthig egyetlen egységes művelődés lenne jellemző népünkre! Olyan „ideáltípusok" kerekednek ki e laza időrend folytán, amelyek soha sehol nem léteztek! Különösen az ősvallás kérdéseiben érezhető a nyelvészeti időrend hiánya, s ez indokolja Pais Dezső óvatosságát is: ismerjük meg előbb az adatokat, majd jönnek aztán merész kutatók, akiket az anyag bizonytalanságai kevéssé zavarnak, s azok majd megcsinálják a szintézist. Engedelmet kérek Pais Dezső emlékétől, hogyha olyasvalamit tulajdonítottam volna neki, amit talán ő nem így gondolt.

A fent elmondottakból azonban már következik, hogy mint régész legalább olyan aggodalmasan forgatom a könyvet, mint amilyen aggodalommal tartózkodott Pais Dezső a messzemenő következtetések levonásától.

Úgy gondoltam, hogy a könyv bemutatásának legjobb módszere részemről az lesz, ha sorba veszem fejezeteit, elmondom velük kapcsolatban a régész és őstörténész megfigyeléseit, és közben megkísérlem hasznosítani azt az áttekinthetetlenül gazdag anyagot, amit Pais Dezső felsorakoztatott. Ismertetésem szomorú hiánya, hogy nem kapom meg Pais Dezső attikai sóval fűszerezett ellenvetéseit, amelyek nyilván hozzájárultak volna a régi valóság jobb megismeréséhez, márpedig célunk éppen az.

Kezdjük mindjárt az első tanulmányával, az „Agyafúrt"-tal. E régi tanulmányban a magyar nyelv gazdagságát érzékeltető anyaggyűjtéssel kapcsolatban a régész nem érzi indokoltnak a szónak „valamibe behatol" jelentésének feltevését, mert *fúr* szavunk jelentéseiben mindig megtalálható a pörgő mozgásra való utalás, magyar kori koponyáinkon a lékelés pedig nem fúrással történt, hanem véséssel! Erről külön tanulmányban

számolok majd be közelebbről. A régész nem tud egyetérteni azzal sem, hogy mivel nem állt volna rendelkezésre megfelelő számú gyengeelméjű egyén, akiből sámán lehetett, tehát mesterséges úton szaporították volna számukat, ahogy Pais Dezső írja: „a táltosok is részben agyafúrtak, vagyis részben az agy megsértése útján rendellenesre változtatott egyének lehettek" (9.). Miért nem tud ezzel egyetérteni a régész? Első és legfontosabb ellenvetése, hogy a lékelt koponyájú egyének sírjaiban az égvilágon semmi jel nem mutat arra, hogy sámánok lettek volna. A koponyalékeléseket köznépi temetőink szegényes sírjaiban találjuk. A másik ellenvetése a régésznek az, hogy a koponyalékelések igen nagy száma csak „jelképes lékelés", azaz a koponyatetőbe bevésett jelekből áll, ami tehát az agyat nem sértette. Ezzel szemben a fúrással végzett koponyaműtétek a középkori orvosi gyakorlat antik hagyományokon alapuló eljárása volt, a magyar szó tehát nem ősvallási emlék, hanem a középkori orvosi műtétek, műszavak körébe tartozik.

Egy másik szavunknál maga Pais Dezső talált középkori hagyományt. *Megtorol* (11. skk.) szavunknak sincsen ősvallási értelme, hanem az eredetileg „lakoma" jelentésű szó a középkorban gyökerezik. Eddig bemutatott két szavunknál tehát megfigyelhetjük a nyelvészeti időrendnek a bevezetésben fölvetett bizonytalanságát és annak ősvallási s más kérdésekre való hatását.

A könyv két nagyszabású tanulmánya foglalkozik *reg* szavunkkal mint a régi magyarság szellemi életére vonatkozó értékes adattal (15. skk. és 109. skk.). E szép tanulmányok olvasása közben a régészben a következő gondolatok ötlenek fel. E szótőnek – igenévszónak, nomenverbumnak – és a belőle származó szavaknak annyiféle a jelentése, hogy nagyon is kétséges, hogy eredetileg a sámánszertartáshoz tapadt volna, inkább az a valószínűbb, hogy köszó volt, amelynek egyik árnyalata tapadt a sámánsághoz. Ezek szerint csak igen tág értelemben használható a sámán alakjának vagy szertartásának elképzelésekor. Szemelvények a jelentésbokorból: révülés, meleg, elrejt, gyógyít, elemészt, eltilt, állatbetegségek, görcs, rángatózik, nyavalyatörés, ráéneklés, hegyoldalban lévő tisztás, legelő, őrrejtek, üres szóbeszéd, békahang, részegség, bolond beszéd, hazudik, nyög, jajgat, régi ének, költemény. E jelentések alapján megkockáztatható, hogy a honfoglalás korában sem lehetett egyértelmű táltoskifejezés, azaz az eredeti jelentés (feltéve, hogy az valóban a sámánsághoz kapcsolódott!) erre az időre már semmit sem mond nekünk a sá-

mánság természetéről. Erre mutat az is, hogy korai nyelvünkben a regősnek nem sámán volta, hanem „conbibator"-sága, énekes, ivásban is részt vevő volta őrződött meg. Pais Dezső nagy érdeme, hogy míg a régebbi munkák a *reg* jelentéskörből csak az ősvallási jelentést látták meg, Pais a szó teljes körét elénk tárta. Így tehát annak ellenére, hogy ő maga nem vonja le gyűjtésének „tanulságát", világosan látszik, hogy a szónak csak egyik jelentésárnyalata kapcsolódott „az istenség hevétől megszállott" táltosra. De hogy ez a jelentés mikor kapcsolódott sámánjainkhoz és meddig élt, nem tudható! Mi éppen a regős jelentésekből úgy véljük, hogy a honfoglalás korában legfeljebb mint távoli emlék kapcsolódhatott a táltossághoz. De ha az ellenkezőt tennők is fel, nevezetesen azt, hogy a *reg* tő eredetileg a sámán tevékenységét jelezte, olyan kiterjedt szóbokor, amelyet Pais végignyomozott, csakis az eredeti jelentés elhalványodása idején támadhatott. Ez megint csak arra utal, hogy a honfoglalás korában a sámán működése már csak a messze múlt emléke volt. De erre utal az is, hogy a szó „isten heve" jelentése teljességgel hiányzik a magyar táltoshitből!

Egyik legemlékezetesebb nyelvészeti olvasmányom Mészöly Gedeon feledhetetlen tanulmánya volt „Áldó az ágyú. . ." (Nép és Nyelv. Szeged. III. évf.), amelyet az *áld* szóbokrának szentelt. Éppen ezért szorongással olvastam Pais Dezső száraz, de kivédhetetlen adatfelsorolását, amelyben az „illeszkedik"-féle jelentésváltozások helyett az *áld, átkoz* szótő eredeti alapjelentése csak „mond" lehetett *(Áld és átkoz,* 34. skk.). Munkácsi felhívta a figyelmet arra, hogy e tőnek a vogul nyelvben „ráolvas, igéz, bűvöl; imádkozás, imádság; áld, áldás, rontó varázslat; odaigéz, rendel; teremt, teremtő ige" jelentésváltozatai találhatók. Mindebből – a magam tallózó ősnyelvi ismeretei alapján – talán megkockáztathatom a feltevést, hogy a szó „mond"-ja nem a közbeszédre vonatkozik, hanem valami ilyenféle jelentése lehetett: „aki az igét tudja", „aki a dolgok igazi nevét tudja, mondja". Még a *Kalevala* is tele van annak a hatalomnak félelmével, hogy a varázsló tudja a dolgok nevét (a név és lélek azonossága ugyancsak a nyelv kezdeteinek öröksége). Nyilvánvaló, hogy az áld és átkoz a magyar időkben már nagyjából mai jelentésében élt, ősvallási elemeket aligha őrizhetett, hiszen mint közszavunk szépen illeszkedett a keresztény hithez is.

Bizonyítottnak látszik „huj, huj" kiáltásunk honfoglaláskori megléte, hiszen Liutprand „turpis et diabolica (vox) hui, hui"-ról ír (lásd a „Huj, huj,

kaját" tanulmányt a 42. skk. lapon). Regösénekeink kezdete is ezt idézi („Haj, regö rejtem. . ."). Pais egyetértéssel fogadja ezzel kapcsolatban Erdődi megállapítását, hogy a „kaj" eredetileg a mindennapi nyelv szava volt, és az istenigéző „igék"-ben refrénként lett vallásos hangulatú. Érdekes gondolatot vet fel azzal, hogy a „h" szókezdés talán arra mutatna, hogy „a mi sámánságunk inkább ugoros, mint permi jellegű volt" (62.). Az adatrengetegből végül is nem rajzolódik ki elénk a sámánszertartás vagy a sámán alakja. A nyelvi anyag túl laza ahhoz, hogy valami közelebbit megtudjunk.

Klasszikus értékű „A táltos meg az orvos" című tanulmány. Szépen és árnyaltan rajzolódik ki a magyar néphitben is megőrzött táltos alakja: a szavak hangtani megegyezése mellett tökéletes a jelentésbeli azonosság is. Természetesen a név nem írhatja le a táltos minden foglalatosságát, csak egyet emelhet ki belőle. Érdekes gondolata Pais Dezsőnek, hogy a *reg* a finnugor samanizmus emléke lenne, a *táltos* pedig a török rétegé. A táltos szó ugyanis szófejtőink szerint török eredetű lenne. (Ilyen jelentésben nincsen meg a törökben, de megvan a magyar nyelvterület minden zugában!) Nézzük a török szó néhány jelentését: elgyengülni, ájulásba esni, kimerülni, holtra váltan feküdni, nyavalyatörős rohamban lenni, valakit eszméletlenségig verni, szomjúságtól elbágyadni, tehát a szó egyik jelentésköre a „kábultnak, eszméletlennek lenni" értelmű *tal* igét és származékait foglalja magában. Másik jelentésbokra az „ág, vessző" névszó és a *tal* 'üt' ige nomen-verbum kapcsolata. Itt a régész – akinek a nyelvészet nem szakja – csak annyit jegyez meg aggódva, hogy a törökben nincsen *táltos* szó, amely megfelelne a magyar jelentésnek! Nem tudom, hogy szabad lenne-e ebből arra következtetni, hogy a török alapszó a magyarban kapta ezt a jelentést, ekkor ugyanis a törökökkel való érintkezés adná a szó alsó határát, ami jelentős időrendi szilárdulást jelentene. Ezzel szemben a magyarban nincsen meg a török ige és névszó más származékban, csak a „táltos" szóban. Erre Pais Dezső is céloz a 107. oldalról idézett kétkedésében. A régész nem szólhat hozzá e különös jelenséghez, csak azt érzi, hogy sok dolog szorul még magyarázatra ezzel kapcsolatban! Más a helyzet az „orvos" szavunkkal, amelynek szinte pontos megfelelői vannak a régi török nyelvekben, ám itt közbelép a kétkedő Pais Dezső azzal, amit már idéztünk is tőle: „más megoldás is van".

Amit Pais Dezső a *gajdol* igénkhez kapcsol, teljes egészében elfogadható a régész számára is, bár nem gazdagítja újabb vonásokkal ősvallásunk képzetkörét. Nagyon fegyelmezetten fogalmaz, amikor így foglalja össze tanulságait: „Azt hisszük, némely ősvallási cselekményekben lehetett szerepük e nyelvelemeknek, mint »hangos« vagy kiáltozó kíséretnek, ahogyan az obi-ugor nyelvrokonaink áldozati tényked ésével kapcsolatban ismerjük. . ." „Mennyire pontos és jogos itt az »azt hisszük«, hiszen az adatok valóban nem értelmezhetők pontosabban." Pais nagyságának egyik igen rokonszenves vonása éppen a kérdések szerény nyitva hagyása, szemben a mindent megoldani törekvőkkel.

Egyik legfontosabb és a rokon tudományokban is kiaknázott dolgozata „a finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései" (185. skk.). A régész itt fokozottan figyel, mert itt a legnagyobb a kísértés, hogy Lévy-Brühl „praelogikus mentalitása" utat találjon tudományunkba, azaz túlmagyarázással olyan fogalmakat alkossunk, amelyek effajta elvontságukban soha sehol nem léteztek. Meg kell gondolnunk azt is, hogy ha egy-egy szavunkról ki is derülne, hogy például a finnugor őskorban lélekfogalmat fejezett ki, semmi bizonyságunk arra, hogy ezt a tartalmat változatlanul őrizte volna évezredeken keresztül a honfoglalás koráig! Abba a kísértésbe esnénk, hogy ha a szó nem került át a keresztény szókincsbe, akkor ősvallási értelme addigra már elhalaványult. Keresztény kifejezéseink nagy része kereszténység előtti (úgymond: pogány) szó, s ezek egész bibliafordításra elegendők lennének, a szláv jövevényszavak nélkül is. Azért térünk ki erre a kérdésre kissé bővebben, mert régebben s újabban is a finnugor lélekképzeteket, a többfajta lelket némelyik kutató átvetíti a magyarság hitvilágába is, anélkül hogy a megmaradt szónak régi magyar tartalma erre alapot adna! Lássuk tehát:

1. A szervlélek, amely a szívhez, májhoz vagy vérhez kapcsolódik. Természetesen igen szellemes az a magyarázat, hogy például a vérszerződésben ilyenfajta képzet lappang, de amint Pais Dezső is megjegyzi, „hogy az ilyenfajta »véres« művelkedet (sic!) sajátosan finnugor vagy ugor eredetű hagyaték volna őscsinknél, nem állíthatjuk". A vérnek és a belső szerveknek fontossága a régiek természettudományában (amit ma szokás „babonás hit"-nek nevezni) világszerte megvolt számtalan értelmezésben. Hogy az ómagyar *junh* nak és változatainak „has, ágyék" stb. jelentése megvolt, abban ki kételkednék, de hogy ennek köze lenne ős-

vallásunkhoz és a szervlélekhez, az bizony már erősen kétes, még akkor is, ha a távoli őskorban esetleg megvolt.

2. Az árnylélek, azaz a lélegzetlélek. Természetesen ez is egyetemes képzete az emberi nemnek, és megvolt – ki kételkednék ebben? – a finnugor őskorban is. Ám Paasonen úgy vélte, hogy nem ez a jellemző a finnugorokra, hanem az árnyék- vagy kísértetlélek. A szó a finnugor őskorban konkrétan csak árnyékot jelentett, s csak mellékesen kapcsolódhatott a lélekfogalomhoz. A magyar nyelvben semmiféle közvetlen emléke nincsen (az „ős" szavunk csak nagy kerülővel vonható ide!), őseink hitéből tehát nyugodt lélekkel törölhetjük az árnyéklélek fogalmát. Paasonennek köszönhetjük a sokszor idézett:

3. *ízek* mint gonosz léleknek képzeteit. A magyar kifejezések azonban magyarázhatók „betegséggel", mert e kifejezések feltűnően egyeznek a „franc"-cal (francia betegség) és a „súly"-lyal kapcsolatos szólásainkhoz. Nem hiszem, hogy tévednék, ha ezt a fogalmat is leválasztanám ősvallási emlékeinkről.

Külön és nagyon szép fejezetben tárgyalja Pais Dezső *lélek* szavunkat és családját. Ez a szavunk mai napig is a lelket jelöli, s ezt jelölte az ősiségben is. Bőséggel adatolt a finnugor, különösen az ugor régiségben, és állandó „áthallások" vannak jelentéseiben a lélegzettel: a kettő azonos szó jelentésváltozata. Ilyen változat Lél vezér neve is, amely a kürtbe fúvót jelenthetett, hiszen tudjuk (éppen én dolgoztam ki a kérdést), hogy Lehel méltóságjelvénye a kürt volt. (Hadd jegyezzem meg itt, hogy annak idején éppen ezzel kapcsolatban arra gondoltam, hogy Kürt törzsünk jelentése azonos lenne a magyar közszóval, a kürttel. Megkérdeztem erről Pais Dezső véleményét, akinek semmi kifogása nem volt e magyarázattal szemben, sőt jónak találta; a Kürt törzs volt ugyanis Lehel vezér törzse.) Végül is: az eddigi vizsgálatokból csupán ezt a szavunkat (lélek) hozhatjuk biztos kapcsolatba az ősvallással, s ez mind a mai napig meg is őrizte jelentését a keresztény szóhasználatban is, közben pedig elhalványult a lélegzettel való kapcsolata.

Pais Dezső elhihetővé teszi számunkra, hogy *szemfényvesztő* (210. skk.) szavunknak valamilyen köze lehetett regöseink, táltosaink, tündéreink mesterkedéseihez. A 213–249. oldalon igen beható értekezést olvashatunk „tündér" szavunkról. Eredményeit ő maga így summázza (218.):

„Ha a szócsoporttal kapcsolatban mutatkozó jelentéseket számba vesszük, kiindulásul a »változás« értelmet vehetjük fel, azonban aligha

akármilyen vagy általános »változás« értelmet, hanem szorosabban véve olyant, amely a varázslónak, sőt az ősi sámánfélének meglévő vagy neki tulajdonított »változás«-aira, változásképességeire vonatkozott."

A szócsalád alapja a *tűn*(ik) ige, amely feltehetőleg nyelvünk sajátja. Pais Dezső szemérmesen takargatott líraiságának szép lapokat köszönhetünk Erdély „Tündérország" nevével és Szép Ilona, Tündér Ilona meséjével kapcsolatban. Itt hirtelenében szembetűnik Tótfalusi Kis Miklós *Siralmas panaszának* (1697) egyik mondata: „Csudás tünder, de övén alul rettenetes, tarka kígyó formát mutat." Erről eszünkbe jut a szkíták eredetmondája, amelyet Hérodotosz tartott fenn: a félig nő-, félig kígyótestű ősanyáról. Hogyan került ez Misztótfalusihoz, ki tudná már útját követni?

A sámánmesterség körébe vágó „A néző és látó" (250. skk.) tanulmánya a rejtett, elveszett dolgok megtalálásának körébe visz minket. Pais Dezső alapos adatgyűjtése eszembe juttatta, hogy volt a harmincas évek elején a Képzőművészeti Főiskolán egy társunk, aki valóban meglátta az elveszett, ellopott dolgokat (a rendőrség is igénybe vette tehetségét). A „halottlátók" és „-nézők" mai napig is feltűnnek, s az emberek sereglenek hozzájuk. Hogy tehát a régi idők nézői és látói „samanisztikus értelemben vett varázslók lettek volna, lehetséges, de – Pais Dezsőt idézve – „más megoldás is van", s ez a kísérleti lélektanhoz s nem a magyar ősvalláshoz vezet.

Az egykori jó barátot, Szabédi Lászlót idézi a *manó*ról szóló dolgozat bevezető része, ő ugyanis az ófelnémet *munich* = szerzetes, barát szóból származtatta szavunkat, ám „más megoldás is van" alapján Pais Dezső kifejtette azt a gondolatát, amely a táltos mond-mondóságával egyezteti szavunkat, s eszerint ősi nyelvelem lenne, és ugyanabba a fogalomkörbe tartoznék, mint az áld, átkoz.

Boldog szavunkról (264. skk.) igen tartalmas dolgokat tudunk meg. Török eredetű szavunk „varázslatban van, elragadtatott" értelmű lehetett, s később kettős értelmet nyert: „szent" és „boldog". E jelentésfejlődésben bizonyára szerepet játszott (271.): „kábítószerek bevétele, s ezek közt bizonyára olyanok is szerepeltek, amelyek kellemes érzéseket, gyönyörűséges képzelődéseket váltottak ki". Az indokolás itt tehát átcsúszik a „gondolom" tartományába, ám az vesse rá az első követ, aki nem követné ebben. Ha a tudományos gondolkodás megállna az adatok pontos határánál, a múlt felelevenítésére való minden erőfeszítésünk meddő marad-

na. Pais ebben a mondatában az intuíciónak, a képzelőerőnek ad létjogosultságot. Ez azonban mindig nagymértékben függ attól, hogy milyen mélységű valakinek tárgyi tudása – például jelen esetben – a samanizmusról. Magam nem emlékszem sámánvallomásokra, amelyek az elragadtatás boldog érzéseiről beszéltek volna, a sámán számára a szertartás inkább szorongásokkal teli kínszenvedés, az erők végső megfeszítéséig tartó verejtékes küzdelem.

Szép példája nyelvünk lelemények gazdag voltának, amit Pais Dezső az *őrről* ír (272. sk.), amelynek eredeti jelentése forog, körülkerül, őrködik szavak felé tágult. Jelentéstani bravúr, ahogy Pais az őrüllel összehozza, és így kapcsolja „a sámáni révület előidézésének egyik módjával" (276.). Ha ez – a török eredettel ötvözött – szófejtés helyesnek bizonyul, akkor a sámán őrjöngő keringéséről kapunk belőle hírt. Itt csak azt szeretném megjegyezni, hogy nem tudunk a magyar népi emlékezetből táltosaink effajta táncáról, pedig voltaképpen ez hitelesítené a szófejtést.

Bosszú szavunk és családja (279. skk.) is a törökséghez vezet, és a rontás, varázslat körébe vág. Itt is – akárcsak a *regnél* – a meleg, gőz, köd lehetett alapjelentése. A magyarba átkerült szavaknál azonban semmi olyant nem tudunk felfedezni, ami szavunkat valamiképpen is ősvallásunkhoz kapcsolná. Nyilván ez úgy történhetett, hogy az eredeti török szócsaládnak olyan tagját vettük át, amelynek már minden kapcsolata megszűnt a varázslattal. Ennek a szónak sorsa figyelmeztet, hogy nem minden varázslat a magyarban, ami a rokon nyelvekben esetleg az, mert lehet, hogy a vallási értelmétől már teljesen elvált szó került hozzánk. A döntő ilyenkor a magyar változatok jelentése kell legyen.

A kötet egyik rövid tanulmánya két alapszavunkkal foglalkozik „Isten és ördög" címmel (282. skk.). A kiadó megjegyzi, hogy a tanulmányt a kéziratos hagyatékból vették. Ez magyarázatul szolgál arra, hogy különösen az „Isten" címszó vázlatos, ám a másik sem látszik végleges fogalmazásnak. „Felvetődött. . . hogy. . . az *isten* finnugor eredetű, illetőleg belső keletkezésű magyar szó is lehet." Ilyen mértéktartó fogalmazásnál kell éreznünk elsősorban a biztos időrendi tájékozódás hiányát, ami az egész nyelvészeti munkának szükségszerű velejárója. Milyen óriási társadalmi, ideológiai különbség, ha az őskorból származik vagy pedig már a magyar időkből! Pais kifejti véleményét, hogy lehetséges a szó finnugor eredetű *ise-ős* szavainkkal való kapcsolata, és a rokon nyelvek alapján „atya, atyácska" jelentése lehetett.

Valamivel bővebb adattárat kapunk *ördög* szavunknál. Itt is, mint az előzőnél, tudománytörténeti méltatással és bírálattal kezdődik a szó értelmezése. Itt azonban Pais Dezső egy igen-igen fontos módszertani alapelvet fejt ki, s figyelmünk erre terelődik. Íme:

„. . . magyar vagy magyar vonatkozású adatok is megvilágíthatnak igen korai török nyelvtörténeti jelenségeket, olyanokat is, amelyekre nézve egyéb forrásokkal nem rendelkezünk; nem rendelkezünk azért sem, mivel az illető török nyelvekben a saját, belső fejlődésük következtében nem maradt nyomuk, azonban az átvevő nyelv – és ilyen lehetett a honfoglalás előtti és bizonyos esetekben a honfoglalás utáni velük érintkező magyar is – fenntarthatta őket."

Igen fontos elv ez, s nekem mint régésznek eszembe juttatta például az iráni ezüstöket, amelyeket anyaterületükön alig találunk, mert az új s újabb korok beolvasztották és feldolgozták „modern" módra a fémet, de bőséggel megtaláljuk az Urálban, ahová kereskedelem révén jutottak és bálványszentélyekbe kerültek, s ott megmaradtak. Aki tehát az iráni ezüstművességet akarja tanulmányozni, annak Leningrádba (az Ermitázsba) kell mennie, s nem Iránba. Pais Dezső hasonló gondolatokat pendít meg török szavainkkal kapcsolatosan.

Ördög szavunk szófejtései közül azt tartja a legvalószínűbbnek, amelyet maga vetett fel: a török *irdig* vagy *irdik*, „ördög, gonosz szellem"-ből származnék. Egy-egy ilyen szófejtésnek komoly következményei lehetnek ősvallásunk bontakozásának megrajzolásakor, mert például lehetséges, hogy a világ kettéosztása a jó és gonosz erők harcára török korunkban került a magyarság tudatába.

Nincs olyan szavunk, amely annyit foglalkoztatta volna ősi mitológiánk kutatóit, mint a *turul* (300. skk.). Annyira benne van a köztudatban totemisztikus volta stb. stb., hogy egy ilyen ismertetésben kár is szót vesztegetni rá. Inkább azt figyeljük, miben tér el Pais Dezső a bevett magyarázatoktól, s ehhez hozzáfűzzük majd a magunk aggályait is. Ezek akörül csoportosulnak, hogy az Árpád-kori személyneveink közt található állatneveket általában totemista névadásként könyvelik el. Ámde e nevek egy részét szegény emberek viselik, akiknél valamely előkelő állatősre emlékeztető családi származásmonda nehezen képzelhető el. Akárcsak ma sem gondolunk effélére, bár lehet, hogy egy késői kor kutatója mai családneveinkből is a XX. századi totemizmusra következtet majd, s ember legyen a talpán, aki majd megcáfolja. Íme: Holló, Varjú, Szarvas,

Róka, Vidra, Farkas, Gólya, Sas, Tulok, Kakas, Oroszlán, Karvaly, Sólyom, Kánya, Galamb, Bak, Ravasz, Csóka, Kárász (itt megjegyezném, hogy ez a szó szláv eredetű, tehát honfoglalás után került nyelvünkbe stb.). Mi azonban jól tudjuk, hogy e családnevek egy része ragadványnévből lett, s ezek keletkezése kiszámíthatatlan ugyan, de bizonyos, hogy semmi köze a totemizmushoz. Vajon ez csak az újkorban működő névadási szokás lenne, és az Árpád-korban nem volt meg? De a régész még mást is hozzá tud fűzni ezekhez az aggályokhoz. Ha igaz, hogy az övek nemzetség- és rangjelzők voltak, akkor a honfoglalók övein zsúfolódnia kellene az állatalakoknak, ám ezt csak kivételesen ritka esetekben találjuk férfiaknál! Persze a késői avaroknál valóban sok állatábrázolást találunk, de ez a kérdés átvezetne a kettős honfoglalás tárgyalásába, ez pedig itt nem lenne helyénvaló. A „Turul" dolgozat végén a Caroldu és Saroltu névvel kapcsolatban az elfogadott fehér és fekete menyét helyett Pais Dezső a „feketeség" és „fehérség" értelmezést ajánlja, és így kapcsolja a „Beleknegini" adattal. (Erre nézve értékes új szempontokat és a „szépasszonnyal" való kapcsolatokat tárt fel Szegfű László dolgozata a középkori kérdéseket tárgyaló kötetben. Szegfű is a Pais által javasolt magyarázathoz közeledik: Horváth–Székely: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* 1974, 239. skk.)

Pais Dezső fiatalemberként írt dolgozatai közül való s máig is emlékezetes az, amit óvóneveinkről írt. Ebben a kötetben kéziratban reánk maradt fogalmazványát olvashatjuk, mint a kötet záró tanulmányát. Ebben nagyszerű korai kezdeményezését építi tovább, s így a kezdet és a vég egységbe foglalja ezt a hatalmas életművet.

*

Végére értünk tallózó áttekintésünknek, mindvégig tartottuk magunkat ahhoz, hogy mint régész nem avatkozunk bele a nyelvészek dolgába, hanem saját területünkről figyeljük, hogy mit mond korainkról, dolgainkról a nyelvész, aki nyelvtudományunk megbecsült nesztora volt hosszú időn keresztül, nemzedékek nevelője, sok magyar szó gondos gondozója.

A nyelvészek nyilván sokkal több tanulságot tudnak e dolgozatokból meríteni, mint az a régész, aki szerette volna, ha e tanulmányok szinte tapintható tapasztalatokkal gazdagították volna ősvallásunkról való tudásunkat. Várakozása csak részben teljesült, s ezért kételyekbe ütközött – amelyeket sokszor éppen Pais Dezső fogalmazott meg! –, s úgy látta,

hogy ezek alapja jórészt az időrend hiánya. Vannak azonban más meggondolnivalók is, amelyekről csak érintőleg beszéltünk eddig. Például: volt-e olyan ősvallás, amiről az összes vonatkoztatható szók vallanak, vagy csak laza vallási képzetek voltak, s ezek is változtak az idő folyamán? Éppen a kereszténységbe átment szavainkról alig esett szó. Szókincsünk azonban már e meggondolások alapján is széthúzódik több ezer évre, s nem vonatkoztatható egyetlen korra!

Pais Dezső könyvének áttanulmányozása során úgy láttuk, hogy a nyelv igen keveset őrzött meg egykori világképünkből és a világot alkotó erőkről vallott hitünkből. Ennek okát abban látom, hogy ősvallási szavaink tovább éltek a kereszténységben megváltozott tartalommal, pedig feltehető, hogy egykor „ősvallásunk" szókincséhez tartoztak!

De ne zárjuk ezt az ismertetést aggodalmakkal, hanem örvendjünk annak, hogy ezzel a kötettel Pais Dezső nyelvészeti végrendeletét kaptuk kézbe, lapozzuk az emlékezés megilletődésével, s így sokkal többet tanulhatunk belőle, mintha pusztán gazdag adattárban böngészünk.

Megjelent az *Irodalomtörténet* 1976. évi 3. számában.

Jelkép és díszítmény

A FINNUGOR NÉPEK NÉPMŰVÉSZETE

Az ember önkéntelenül is úgy értelmezheti a címet, hogy a finnugoroknak lenne népművészetük vagy legalább közös népművészeti hagyományuk. Ha így lenne, akkor erős kérdőjelt kellene tennünk a cím után. Ennek a kérdőjelnek hosszú története van, s éppen ezzel indítanám a téma bemutatását.

Nemrégiben jelent meg az uráli népekről egy tanulmánykötet *(Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai.* Szerk.: Hajdu Péter. Bp., 1978.), s ebben azt olvashattuk, hogy finnugor népzene nincsen, de még azt is tudomásul kellett vennünk, hogy értelmetlen dolog lenne valamiféle egyértelműen közös vonást keresnünk a finnugor népek embertanában, s éppen jómagam voltam, aki a legutóbbi finnugor kongresszust köszöntő tanulmányomban (az *Élet és Tudomány*ban) megírtam, hogy ha a nyelvészek nem irányították volna figyelmünket az obi-ugorokra (vogulokra, osztjákokra), őstörténeti nyomozásunk során sohasem jutottunk volna el oda, mivel a nyelven kívül az égvilágon semmi sem fűz hozzájuk. Nos, ezzel már talán kezd érthetővé válni, hogy miért kívánkozik kérdőjel a könyv címe után. Hiszen akárhogyan is számítjuk, több ezer esztendő választ el nyelvrokonainktól, s őket is egymástól. Ekkor gyűjtögető, halász-vadász életet éltünk. Azóta egymástól messze települve, jóformán valamennyien – kivéve az obi-ugorokat – elhagytuk régi életmódunkat, s földművesekké, állattenyésztőkké, ipart űzőkké, kereskedőkké, harcosokká, falu- s városlakókká váltunk, és a régi nemzetségi társadalmaknak csak emlékrögeit őrizzük. Életformánk változását természetesen nyomon követte mindannak változása, ami reá épült, többek között a népművészeté is. Semmi bizonyságunk egyébként arra, hogy a rokon nyelvet beszélőknek egykor közös lett volna népművészetük.

Ennél a kijelentésnél azonban vitába kell szállnunk, méghozzá egy nagyon nagyra becsült, halott jó baráttal: Valerij Csernyecovval. Ő ugyanis azt tanította, hogy az obi-ugor népművészet négy-ötezer éves mintákat őriz, amelyek először az uráli sziklarajzokon és edénydíszekben tűnnek fel. Ez volt az alapja annak az elméletének, hogy az obi-ugorok – s velük együtt őscink is – mindig az Urálon túl éltek.

Valerij Csernyecovnak tisztelettel és hálával adózik a magyar tudomány is, mert ő volt az Ob-vidék nagy felfedezője, ásató régésze, a vogul és osztják nép nagy néprajzi gyűjtője, aki maga is tagja volt az egyik vogul nemzetségnek. Ő fogalmazta meg azt az elméletet, hogy a nemzetségjelek (tamgák) kezdetben természetelvű totemábrázolások voltak, és csak később egyszerűsödtek mértani jellegű rajzzá, a sok ismétlés folyamán. Egyik tanítványa (Szimcsenko) a nemzetségjelek elterjedése alapján fel is rajzolta a vogul nemzetségek szétrajzását. E nemzetségjeleken azonban jól fel lehet ismerni az ábrázolt állatokat (hattyút, sast, teknőst stb.). Csernyecov azt gondolta, hogy az edények beböködött díszítései is effajta mintává egyszerűsödött nemzetségjelek voltak, elterjedésük tehát nem valamiféle „művészeti hatás" következménye, hanem a nemzetség szétrajzását mutatja. Ezzel új lehetőséget, életszerű szemléletet hozott a régészetbe, mert a „motívumok elterjedése", „hatások" helyébe az ember, a nemzetség került. Így rajzolta meg Csernyecov a finnugor-ugor nemzetségek útját a Dél-Urálból észak felé, majd onnan a Baltikumig. Gondolatában lappangva benne van, hogy a finnugor népek „népművészete" egy tőről fakadt. Csernyecov elmélete átfogó magyarázatkísérlet volt, és az Aral-tótól egészen a finn területekig követte a finnugor népek lassú nyugatra terjeszkedését.

Bármennyire tiszteljük is emlékét, meg kell mondanunk, hogy a finnugor nyelvek rokonságáról más elképzelések is lehetségesek, és ezek sokkal több kérdésre felelnek, mint a régi „őshaza"- és „családfa"-magyarázatok, amelyekre mondva-mondatlan Csernyecov is épít. A most készülő őstörténetkönyvemben részletesen írok ezekről. Itt csak egyet mondjunk ki: nem valószínű, hogy valaha is közös alapja volt a finnugor népek „népművészetének", ugyanúgy, ahogy közös zenei alapjuk sincsen. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a jelenből következtetünk visszafelé. Persze mondhatja valaki, hogy sok ezer év távolában már régen feledésbe ment az egykori közös műveltség. Mivel azonban – a nyelvet kivéve – egyetlen más területen sincsen nyoma valamilyen egykor közös

műveltségnek, erre a kétkedésre a kutató ember csak vállvonogatással felelhet. Íme a kérdőjel értelme! Úgy látszik, igaza van a cseremisz mondásnak: „Ahogy az Isten minden népnek más nyelvet adott, ugyanúgy más viseletet is rendelt mindenkinek."

A könyv tudós írója, Niilo Valonen is világosan látja ezt. Íme, a 9. lapon így ír: „Az ősi rokonság jegyei alig lelhetők fel a tárgyi néprajzban és a népművészetben." Tanulságos szavak ezek, különösen őstörténészeink számára. Ugyanis az utolsó 50-60 évben azon az alapon, hogy nyelvünk közeli rokonságban áll az obi-ugor nyelvekkel, nyelvészeink-történészeink majdnem mindegyike a honfoglalás kori magyar műveltséget halász-vadász nyelvrokonaink életvitelével egyeztette, és ezer év előtti műveltségünket majdnem kőkori szintűnek rajzolta meg. Elegendő egyetlen pillantást vetnünk honfoglalás kori leleteinkre, hogy láthassuk ennek a „megállapításnak" teljében téves voltát s ezzel egy időben honfoglalóink gazdag műveltségét.

Ha már hivatásunk kísértése a régészetre terelte a szót, egy lényeges kérdést vetünk fel, amelyet már az előzőkben is pedzettünk: egyik műveltség „hatását" a másikra. Ez bizony nem egyszerű kérdés. Íme két példa. A könyv szerzője idéz egy magyar népszokást. „Ha Észak-Magyarországon a turai lány más faluba ment férjhez, már az új falu menyecskeruháját vette fel, a Turán házasodott leány viszont hordhatta régi viseletét, csak gyermekének varrt turai ruhát." Mivel a régi nemzetségi társadalmakban szinte törvény volt az idegen nemzetségből való házasságkötés (exogámia), gondolhatnók, hogy ez volt a „hatások" legfontosabb közvetítője. Ez a példa azonban arra figyelmeztet, hogy vagy rögtön az új nemzetséghez alkalmazkodott a menyecske, vagy pedig csak az ő életében ragaszkodhatott a „más"-hoz. Ezt a tapasztalatot átszövik azok a megállapítások, amelyekkel Valonen a szomszédos népek átformáló erejét mutatja ki egy-egy finnugor népnél. Ennek oka gyakran az új életformára való áttérés vagy a szomszédos nép „tekintélyéhez" való alkalmazkodás. Hogy a magunk portáján maradjunk, érdekes példája ennek, hogy a kalotaszegi magyar női viseletet a szomszédos román falvak népe lassan átveszi. Elméletben ilyen alkalmakkor következhetik be, hogy a tartalommal bíró ékítmény (voltaképpen jelkép) az átvevőnél valóban puszta díszszé válik, s tartalmát veszítve él tovább. Ennek a kérdésnek is van régészeti vetülete: a klasszikus műveltségekből a puszták népeihez került képek vajon eredeti jelentésükben élnek-e ott (ami nem valószínű), vagy

új jelentést kapnak, vagy pedig egyszerűen „díszítőelemmé" válnak? Vajon Héraklész, vagy Niké, vagy éppenséggel a tengeri szörnyön lovagló Néreidák mit jelentenek új környezetükben?

Újabban úgy látjuk, hogy az, ami számunkra csak „ornamentika", kialakulásának területén mély jelentést hordozó jelkép, nemzetségjel vagy éppenséggel állati ősökhöz kapcsolódó ábrázolás. Ez nem kell, hogy okvetlenül az egész állatot ábrázolja. Megfigyelték, hogy Afrika homokjában vagy a tundrák hótakarójában látható állati lábnyomok szép mintái kerülnek hímzésben, faragásban, rátétben viseletre vagy szerszámokra, jelölvén ezzel az állat ősi. A sorozatba fűzött nyomokból gyönyörű mintafűzések adódnak, s ha ez más néphez kerül, akkor – az eredeti értelmétől megfosztva – valóban csak szemet gyönyörködtető felületdísszé válik.

Messzi, idegen társadalmak árui elhozzák magukkal a távoli területek „ornamentikáját" – mert az új környezetükben azzá válik a messziről jött ékesség. Valonen bőven idéz példákat a finnugor népek népművészetéből erre. Azonban ez sem valami légüres térben lebegő „hatás", hanem magyarázatát leli a kereskedelemben. Hogy ez milyen nagy kiterjedésű lehet, arra példa, hogy Valonen az obi-ugorok népművészetében a szamojédokkal, perzsákkal, török népekkel, kazárokkal, tatárokkal, mongolokkal, sőt Kínával való kapcsolatokat tud kimutatni!

Ha figyelmesen olvassuk Valonen magyarázatait, meg kell állapítanunk, hogy alig egy-két esetben merészkedik ezeréves távlatokba, általában néhány száz éves alakítóerőket figyel meg. Óvakodjunk tehát attól, hogy egyszerű minták kapcsán több évezredes hagyományokat sejtsünk népművészetünkben. Régente – s ma is – előszeretettel vetették egybe népművészetünket honfoglalás korunk művészetével. Erősen kétkedek ilyen összevetésekben, de még ha helyénvalók lennének, akkor is legfeljebb ezer-kétezer év távlatába vezetnének, nem az őstörténet több ezer évébe!

Úgy látszik, akárhogyan is forgatjuk a dolgokat, bele kell nyugodnunk abba, hogy a könyv címéhez tett kérdőjel joggal kerülne oda, mert finnugor népművészet nincsen, csak az egyes finnugor népeknek van saját népművészetük.

Térjünk át a könyv bemutatására. A könyv gyönyörű, és a szöveg higgadt értékelése és a pompás fényképsorozat szép ajándék a finnugor népek s köztük magyar népünk számára.

Valonen – ha nem is mondja ki egyértelműen – világosan látja, hogy a régifajta „őshaza"-elképzelések mennyire ingatagok, és megfigyeli azt is, hogy például a ruhaneműek nevei a különböző rokon nyelvű népeknél nem vezetnek messzebb a vaskornál. Mint fegyelmezett néprajzkutató, azt is látja, hogy az anyagi műveltség nem kapcsolódik okvetlenül nyelvhatárokhoz. A népművészetet – nagyon helyesen – az életmódokhoz kapcsolja, s ezért először a legrégibb életformát, a vadászatot-halászatot tárgyalja (népekben gondolkozva: az obi-ugorokat és a lappokat). Felfigyel az „ünnep" jelentőségére, amely serkentője a művészetnek, amelyben kivirul a díszítés. A „díszes ruhák viselete" az ünnepeken, a templomban, medvetorokon, vásárokon és házasságkötéskor történik. Hadd fűzzem ehhez még hozzá, hogy az ünneplő ruha egyúttal ünnepi magatartást követel: méltóságot, komolyságot vagy gáttalan vigalmat, mindent, csak nem a hétköznapot.

Ezután tárgyalja a földmívelést-állattenyésztést. Ez hatalmas átalakulással jár, a helyhezkötöttség a művészet új területeit teremti meg. Míg az előzőekben főként a ruházat, most az edényművesség, házépítés, bútorzat új lehetőségeket ad a művészetnek, művészeknek. Tudni való ugyanis, hogy a „népművészetet" is rátermett egyének művelik, kivétel talán csak a kézimunka, amelyet minden felserdült nőnek művelnie kell. A letelepedéssel meggyorsul a társadalom tagozódása is, és a művészetben is éles különbség támad a szegények és gazdagok között. Különbség keletkezik a falu és a szórványtelepülések között is. Az előbbiben közösségibb az ünnep és a megmutatkozás lehetősége, az utóbbinál ritka, talán csak a lakodalom az, ami összehozza „a tanyaiakat".

Elkülönülnek a mesterségek. A férfiak a fa, bőr, csont, vas megmunkálói és díszítői, a nők a gyapjú, a rostanyagok, inak, fonalak, a viselet és a prémek területén otthonosak. Lassan megteremtődik a falusiak ízlése szerint dolgozó városi mesterek rendje is. A bútorfestő asztalosok messze földeket bejárnak, nem kell értük menni. Ők jönnek a helyszínre. Messze városok ötvöstárgyai is utat találnak távoli népekhez.

Valonen szövegében csak ízelítőt kapunk a minták tartalmáról. Így tudjuk meg például, hogy a cseremisz esküvői párna dísze az asszonyi termékenység serkentője, az ingmell „a mell védője", a férfiingeken a szív helyén lévő hímzés véd a medvevadászaton. A népművészet nagy serkentője, de egyúttal az uralkodó rétegek utánzására is indít az a felfogás, hogy például a vőlegényt és a menyasszonyt lakodalmukkor fejede-

lemnek és fejedelemasszonynak tisztelik, s ez viseletükre is ráüti bélyegét. A lakodalmi menet is az arisztokrácia felvonulásait vagy a katonai parádékat példázza. Ez az útja az átvételnek, az „átköltéseknek".

Általános tapasztalatokat bemutató bevezetés után kerít sort Valonen az egyes finnugor csoportok (obi-ugorok, permiek, volgaiak, baltiak) bemutatására, s ezekhez a fejezetekhez kapcsolódnak a fényképek is. Minden népnél széttekint a szerző a környezetre – közelire-távolira – is, és amennyire lehet, a múlt felé is követi a szálakat. Általános tapasztalat, hogy a mai népművészet legkorábbi emlékei nem nagyon nyúlnak messzebbre a középkornál. Tanulságosan mutatja ki az egyes népeknél a szomszédok, de a távolabbiak (Skandinávia, Bizánc, Irán, sőt Kína) alakítóerejét és a nagy művészeti korszakok stílusainak lecsapódását. Akik most először ismerkednek ezzel a világgal, meglepődhetnek, hogy az elmaradt obi-ugor népek népművészete a leggazdagabb, s mentől civilizáltabb egy nép, annál halványabb népének alkotóereje. Valljuk be, hogy ez még a „beavatott" számára is csoda. A jelenség okát adni nem tudjuk, bár okosan és szépen lehetne róla írni, de a csillogó gondolatok gyakran félrevezetik az embert. Különösen akkor gondolkozik el az ember, ha ugyanezeknek a népeknek képzőművészetét nézzük. Ebben már alig van valami is a népi-nemzeti jellegből, és Európa bármely részében keletkezhetett volna! A civilizáció egybemossa a népek művészetét! Miért, miért nem, ki tudna erre felelni!

A magam részéről még hozzáfűzném a fentiekhez, hogy szerintem meghatározó különbség van a szövött anyagok rácsmintájában fogalmazó szövések és hímzések és az attól függetlenebb, előrerajzolt és kihímzett, laza burjánzású minták között. Az utóbbiakban ugyanis érvényesül a kéz szabad mozgása, az pedig ívelő természetű (ízületeink mint központok íves-körös mozgásra kényszerítik a rajzoló kezet!). Kétfajta mintakincs jön létre ezáltal. Először is ütemesen ismétlődő, mértani jellegű, hálós mustrájú felületkitöltés, és egy szabadon ívelő, bokrosodó csomópontokba tömörödő lazább felületdíszítés. Míg nyelvrokonaink nagy része a szövőszék és ilyen jellegű hímzés művésze, a finnek, észtek és a magyarok elsősorban a szabad rajzé. Ez nem ősrokonság, hanem civilizáció kérdése!

E szépséges könyv legfőbb értéke az a páratlan fényképsorozat, amivel Rácz István idézte meg az egyes finnugor népek népművészetét. Művészetét ezen kívül is több emlékezetes szépségű fényképalbuma őrzi,

amelyekben az őskortól a görög művészeten keresztül a skandináv középkorig, a nagyszentmiklósi kincsig s az újkori finn művészetig bemutatja – a távoli földrészeket sem hagyva ki – a művészet java termését. Rácz István ízig-vérig korunk művésze. A fényképlap felületén önálló művet hoz létre. Lelemény dolga, hogy ebben a műben a fény-árnyék, vonal, folt, tömeg uralkodik-e vagy pedig a tárgyak élete éled. Rácz Istvánnál e kettő páratlan szervességgel ízül. Mindegyik fényképén egyenlő erővel és szétválaszthatatlanul jelentkezik a tárgyakról való tudás és a fénykép művészi kompozíciója. Talán nem ünneprontás – mert ünnep ez a könyv, a művészet kibontakozásának szépséges alkalma –, ha megjegyezzük, hogy a Finn Nemzeti Múzeum felöltöztetett bábuinak kifejezéstelen arca zavarólag hat (nyilván másodrangú művész készítette őket). Ezzel szemben az élő emberek láttán érezzük valóban az ünnep melegségét és méltóságát. Rácz István nagy művésze annak, hogy a tárgyak anyagát is érzékeltesse. A hánes nála valóban hánes, a keményfa, a gyűrődő textil szinte tapintható, cserepei csengő hangot adnak. A tárgyak nagy része múzeumi tárgy, tehát nem saját környezetükben került sor a fényképezésre, hanem vagy semleges háttér előtt, vagy gyalulatlan deszkán, mégis valamiféle módon úgy állította be Rácz István, hogy „kézbe illők" maradtak! Abban is korunk művésze Rácz István, hogy gyakran felülnézetből fényképez, s a tárgyakat árnyékukkal komponálja egy tömegbe. Képeit nézve, ismét csak a régészeknek adom át a szót. Mennyi fejtéstől, hosszas kísérletezéstől mentett volna meg, ha ismertem volna a 202. tábla lapp tűtartóit. Avar sírokban találunk ilyeneket, és sok töprengéssel sikerült megállapítanom, hogy övről csüngtek le, szalagjukba tűzték a tűt, és a csonthenger saját súlyánál fogva fedte, ha pedig ki akarták venni, a csonttövet felhúzták, s a tűt kivéve, saját súlyánál fogva ismét visszacsúszott tartóbogjára. Az effajta ezeréves távlat azonban ritka, a finnugor népek élő népművészete általában csak századokat s nem évezredeket őriz.

Ha eltekintünk történeti gondjainktól, és csupán mint a falun vagy kisebb településeken született művésztehetségek munkáját nézzük a szépséges fényképeket, gyönyörködésünk és megilletődésünk zavartalan lesz, s ezt a bölcs szöveg és a csodás fényképek egymásra találásának köszönhetjük!

Megjelent az *Új Írás* 1979. évi 5. számában.

Történelem és régészet

Régen túl vagyunk már azon, hogy a „régészet az írás nélküli korok történelemtudománya". Az írott források idejében is bőven van mondanivalója (Mezopotámia, Egyiptom, a görög idők, a római kor, a népvándorlás és a középkor). Ám a régészeti kutatások anyaga nem az írás, hanem a tárgy, s így módszere is más, mint a történelemtudományé.

Rövid beszámolóm nagyrészt félszázados tapasztalataimon alapul, tehát egyoldalú és korántsem törekedhetik teljességre, de talán így is tanulságokkal szolgál. A források és leletek mellett ugyanis arra is figyel – bármilyen szokatlan lenne is ez –, aki feldolgozza az anyagot, figyel tehát az emberre, a kutatóra. Arra, hogy a látszólag tárgyilagos módszerek mögött hogyan munkálkodik a kutató egyénisége, felkészültségének természete és mértéke. Például régészeti módszereim nem úgy alakultak ki, hogy netán professzoraim, elődeim, kortársaim módszereit folytattam, finomítottam, alakítgattam, bár munkásságukat nagyra becsültem s becsülöm. Alig másfél-két évet jártam egyetemre Alföldi Andráshoz, Gerevich Tiborhoz, Györffy Istvánhoz – mivel képzőművészeti főiskolai végzettségemet beszámították –, ám gimnazista koromtól kezdve második otthonom volt a Néprajzi Múzeum, ahol édesapám könyvtáros volt. A magyar néprajz nagyjai (Bátky Zsigmond, Visky Károly, Györffy István, Madarassy László, Lajtha László) neveltek arra, hogy ha nyaranként hazamegyek a Székelyföldre, mit s hogyan gyűjtsek a múzeum számára. Amiket gyűjtöttem: az élet tárgyai és szokásai voltak, s ezt a szemléletet tartottam meg, amikor az ásatások „élettelen" leletei kerültek kezembe. Hozzájárult ehhez, hogy rajzkészségem könnyűvé tette számomra a tárgyak lejegyzését. Tapasztalataim néhány fejezete:

Az ásatáskor előkerülő leletek mozdulatlan állapotot képviselnek, s ezt vette alapul régészettudományunk is tudományos érdeklődésében s módszereiben: időrend, elterjedés, párhuzamok, a tárgy alakjának „fejlődése", különböző „hatások", az eredmények történeti értékelése, művészeti stíluskérdések elemzése stb. stb. Mindez ma is komoly értéke a régészeti kutatásnak. Magam részéről – nyilván a falusi élet örökségeként – részben más kérdéseket tettem fel a tárgyak kapcsán. Ennek megértéséhez szükséges, hogy röviden felidézzem gyermekkoromat, mert meghatározó erejű volt régészeti szemléletem alakulásában.

Szinte önellátó háztartásban nőttem fel. Amit ma gyári termelés eredményeként készen kap kezébe az ember, tehát mint állapotot észlel, az régente nagyrészt szemem láttára készült. Láttam, hogy mennyi tapasztalat, ügyesség kell egy-egy eszköz, bútordarab, netán szekér vagy fejfa elkészítéséhez, s hogy minden a használat jegyében formálódik, nincsen önmagában vett „formai fejlődés", hanem a tárgy alakja mindenkor a használat követelményeihez idomul. Néhány példával felidézem ezt a múltat, hogy érzékeltessem azt a nagy erőt, amellyel majd későbbi régészeti érdeklődésemet formálta. Különösen a heti és országos vásárok maradandó élményeim. A Nagyküküllő megyei Kőhalom három „kultúra" érintkezési pontján feküdt, s vásárain egyaránt kirakodtak s vásároltak a magyar, a román és a szász falusiak. Az iparosok pedig mindhárom igény számára dolgoztak. Ugyanaz az iparos háromfajta igénynek megfelelő tárgyat készített, akár fazekas volt, akár nyerges, kosárfonó vagy kovácsmester, vagy netán éppen szőnyeges vagy bognár. Voltak aztán sajátos mesteremberek (pl.: a teknővájó vagy üstverő cigányok), akiknek áruit egyformán vásárolták az együtt élő nemzetiségek.

De a vásárokon túlmenően az otthon világa is sok emlékképpel jelentkezett, amikor egy-egy régészeti tárggyal foglalkoztam. A kenyérsütés, tésztagyúrás, dagasztás, kemencébe vetés, a kemence fűtésének rendje, a kovász készítése, a hamu gyűjtése a lúghoz és a zsiradékok eltétele a szappankészítéshez, meg számtalan apró mozzanata a háztartásnak. De a kerti és mezei, erdei munka, az ásás, kapálás, vetés, aratás, cséplés eszközei sem élettelen tárgyak voltak számomra, nem „állapotot" képviseltek, hanem a napi élet élő tárgyai voltak. Soknak láttam és figyeltem készülését, használatát, kézbe illő voltának kidolgozását. Láttam például,

hogy aratáskor férfiember sarlót nem vett volna semmiért sem kezébe, ez a lányok, menyecskék dolga volt. De a sarlót a halott hasára is odatették, hogy „fel ne puffadjon" (eredetileg a halottat védte mint éles szúrószerszám). A tárgy a használatból átkerült a szellemi néprajz területére is: ez is „használatához" tartozott.

Megismertem Kiss Lajos tanulmányát a tárgyak életéről, s magam is gyűjtöttem megfigyeléseket arra, hogy a falusi ember kezén a tárgyak szinte „kikopnak a világból". Ha eltörnek, nem dobja el, hanem például az edénycserepeket a kemencék aljának lesározásához használja (a cserép jó melegtartó), ha kasza törne el, sokféle tárgyat csinál acéljából (bicska, kapatisztító, de még borotva is stb.). Később ébredtem rá, hogy faluásatásaink leletei miért olyan szegényesek: ami használható volt még valamire, új eszközzé alakították.

Ilyen s más megfigyelések alapján a régészeti leletek kezdtek bennem idővé, munkává oldódni, készítésükre, anyagukra, használatukra lehetett következtetni. Szinte a nyersanyagtól a kész, használt tárgyig bővült a tárgyak anyaga, megszűntek pusztán állapotok lenni. Ez az új szemlélet sok-sok és váratlan eredményt hozott. Íme néhány.

Első példának az avar kori arany álcsatok készülésének menetét megállapító vizsgálataimat summáznám. (1. kép). Az álcsat készülésének munkaszakaszait sikerült megállapítani, s ezzel együtt azt is, hogy melyik munkaszakaszhoz milyen szerszámokat használtak. Így az egymást követő rétegekből szinte az ötvösműhely egész felszerelését sikerült megállapítani (tanulságos volt Theophilos Presbiter ötvösműhely-leírásával egybevetni – egyeztek!). De ezek a vizsgálatok egy, még szinte fontosabb megállapításhoz is vezettek. Ugyanis az álcsat készítésének szinte valamennyi munkaszakaszában abba lehetett volna hagyni a munkát, és kész veretet kaptak volna, amely – nyilván – olcsóbb lett volna, mint a bonyolult díszveret. Ez arra a tanulságra vezetett, hogy az egyes leleteket nemcsak a velük formában hasonlókkal lehet egybevetni. Hanem készítésük egyes szakaszai párhuzamként szolgálhatnak a kutató számára. Ezzel az „analógiák" felkutatásának új lehetőségei tárultak fel előttünk.

A tárgyak „életének" kutatásakor különös jelentősége volt a kopásoknak, különösen az „ismeretlen rendeltetésű tárgyak" meghatározásakor. A kopások jelentőségére a magyar régészetben először Fettich Nándor figyelt fel, ám ő elsősorban időrendi következtetésekre használta észleleteit (hosszabban használt tárgy jobban kopott). Magam a használat köz-

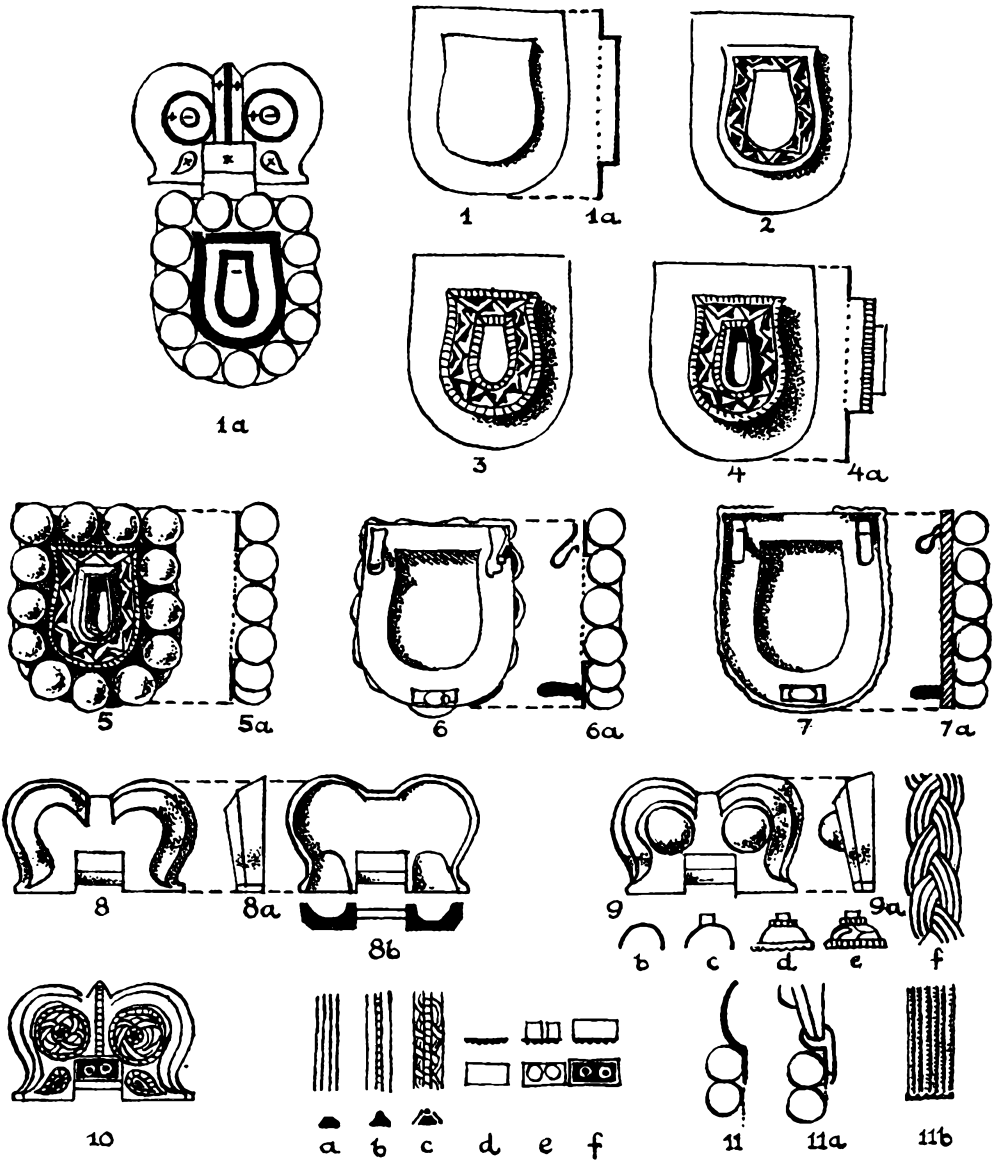

1. kép. A tépei álcsat készítésének menete

ben keletkezett kopasokat elsősorban a tárgyak rendeltetésének meghatározására használtam fel

Egy példa a fentiek megvilágítására A késő avar kori (onogur) női sírokban elég gyakori leletek az egyszerű vagy faragott, esztergályozott csontcsövek Rendeltetésük „ismeretlen" volt, vagy késnyélnek vélték ezeket, mígnem Rhé Gyula, a veszprémi múzeum egykori igazgatója óvatosan kikaparta a tubusokból a földet, és a csontcső belsejében vas varrótűt talált. A csonttubus tehát tűtartó volt. Általában a jobb combcsont mellett találták, azzal párhuzamosan, tehát nyilván az övről csüngött le Felmerült a kérdés, hogyan használták tűtartónak, hiszen a cső nem volt bedugva, és közepe táján „lebegett" a tű! Semmi nyoma nem volt annak, hogy a csövet alul bedugták volna. A megoldást a kopások megfigyelése adta A cső felső végén átlós kopások voltak, míg alul korkorosen kopott a csont. Ebből adódott a megoldás. az övről függő szalagra fűzték fel a csövet, és a szalagba tűzték a tűt A szalagot alul megbogozták Ha a csövet elhúzták, a tűt kivehették, ha ismét beszúrták a szalagba, a cső rácsúszott, és takarta a tűt Így a tű felhúzáskor a szalag mentén csuszott fel, s ez okozta az átlós kopást, leengedéskor a csőben összehengeredett szalagon csúszott, és a bogban akadt meg, ennek nyoma látható a körül majdnem egyenletes kopásban Ez a munkám azonban nagy tanulsággal is járt számomra. Befejeztekor ugyanis kimentem a Néprajzi Múzeumba, hátha párjára akadnék ennek a szellemes szerkezetnek Meglepetésemre a finn nők mind a mai napig is ilyen tűtartót használnak, ám már nem csontból, hanem rézből! Nem lehet eléggé biztatni magunkat és a régészcéh tagjait, hogy minél behatóbban tanulmányozzák a néprajzi anyagot, hiszen a régészet is részben a múlt néprajzát őrizte meg napjainkra

A harmincas évek elején vezettük be a Nemzeti Múzeumban a csontvázlapokat, hogy a sírokat ne csak leírják, hanem rajzolják is a csontváz mellé, hogy mi hol került elő Őszintén szólva kezdetben nagy volt az ellenállás ezzel szemben („ez nem régészet, ez néprajz"), ma azonban már régen túllépve a csontvázlap vázlatán, milliméterpapíron pontos rajzot vesznek fel a sírról és a leletek fekvéséről. Ez ma már világszerte követett eljárás – máris sok értékes megfigyelésre vezetett

Ismét egy példa A harmincas évek elején Cs. Sebestyén Károly, a szegedi múzeum kiváló néprajzos régésze állapította meg, hogy az eddig „ismeretlen rendeltetésű tárgy"-nak vagy ennek-amannak meghatározott íves csontlemezek az íj markolatának és két karjának merevítő borításai

Az íj pedig megállapítása szerint visszacsapó (reflex) íj volt. A sírrajzok alapján azonban itt is túlléphetünk az egyszerű tárgymeghatározáson. Az íjcsontok helyzete a különböző sírokban ugyanis azt mutatja, hogy legalább háromfajta módon temették a halott mellé: 1. felajzatlanul, 2. felajzva, 3. összetörve. Természetesen mindhárom helyzet a másvilági út más értelmezésére utal. Ezek közül talán a legkirívóbb az íj összetörése. Ennek hátterében az a képzet lappanghat, hogy a másvilágon az összetört tárgyak, a kioldott csomók ismét épek lesznek, összekapcsolódnak, de közben a halott nem használhatta az élők ellen.

Hasonló képzetek fűződhetnek azokhoz a szokásokhoz is, hogy például a halott övéről levágják a csatot, magával viszi tehát a rangját, származását mutató övet, de csat nélkül használni nem tudja az élők ellen.

Érdekes gazdagodást jelentett a sírrajzok elemzése során a nyereg újjáalkotása (*Arch. Hung.*, XXVII.). A fanyergek a sírokban majdnem nyomtalanul elkorhadtak, csak ha fém- vagy csontdíszek voltak rajta, akkor sikerült helyreállítani a kápákat, nyeregszárnyakat. A nyergeket kivétel nélkül mindig a róluk lecsüngő kengyelekkel temették el. Mármost régebben – a nyereg ismerete előtt – sok sírban jegyeztek „kengyeles temetkezést", ezek voltaképpen kivétel nélkül mind nyerges temetkezések voltak. Szinte meghatók azok a sírok, amelyekben a kengyelek a koponya mellett kerültek elő. Ezekben a sírokban ugyanis a tetem feje alá tették a nyerget, mint ahogyan a pusztázó pásztorok a csillagos ég alatt fejüket a nyeregre hajtva tértek álomra.

De se szeri, se száma a sírrajzokból megfigyelhető szokásoknak, amelyek a mindennapi életre, hiedelemvilágra vetnek fényt. De egyúttal ebben rejlik a tapasztaltak általánosításának veszedelme is. Fettich Nándor ásott ki Hencidán egy honfoglalás kori gazdag női sírt. A rendben lévő csontváz és a leletek (lóbőrös temetkezés volt) mutatták, hogy a sírt utólag nem bolygatták meg. Ennek ellenére a bal lábfej (természetes rendben lévő csontjaival) a váztól mintegy három arasznyira feküdt. Nyilvánvaló tehát, hogy a temetéskor a veretes csizmában eltemetett előkelő asszony bal lábfejét levágták, és külön helyezték el a sírgödörben. Ez a jelenség izgalmas hiedelemvilágba vezet, de itt következne a következtetés csapdája – nem mondhatjuk, hogy „a magyarok" babonás szokásból levágták volna a halott lábfejét. Ezernyi sír közül csak ebben az egyben tapasztaltuk ezt a halottcsonkítást. Hogy Hencidán mi volt ennek oka, csak sejtjük: talán valamiféle vámpírhit szélsőséges megnyilatkozásának

emléke ez a sír. Vigyáznunk kell tehát az általánosításokkal, csak azt általánosítsuk, ami valóban általános.

A sírleletekkel kapcsolatban az első kérdés számomra mindig az volt, hogy mivel engedték a halottat másvilági útjára. E kérdésben csak másodrangú szerepet játszik, hogy az illető leletek milyen minőségűek, szépségűek, a lényeg magának a tárgynak szerepe. Ha ez töredékesen jutott felszínre (bár egészében temették el), akkor előbb meg kell határoznunk, hogy mi volt a tárgy. Erre két példát hozok szemléltetésül.

Az egyik a kunágotai avar fejedelmi sír. Préselt arany övveretei, ezüst lószerszámdíszei és ezüstkelyhei „vezérleletté" avatták, különösen mert a benne lévő Justinianus-aranysolidus időben is jól meghatározta a lelet korát. (A „vezérlelet" szó itt nem hadi vagy politikai értelemben értendő, hanem például úgy, mint a „vezérkövület", tehát valami, ami lehetővé teszi a rendet az eddigi rendetlenségben.) A leletben több, Dionüszoszra vonatkozó ábrázolás volt a fólemezen, az aranyszalagokon pedig szárnyas puttók vadászatát és halászatát láthattuk. A szétfeszített aranylemezeken többféle munkát végeztünk. Elsőben is meghatároztuk az ábrázolást. A különböző lemezek egyformán voltak elvágva, nyilván zsákmányon való osztozkodás emlékeként. A félkorongban szereplő alakok a „bizánci antik" művészettörténeti körébe tartoztak, s ezt jól keltezte a Justinianus-solidus. Izgalmasabb munka volt azonban a lemezek rendeltetésének, illetőleg avar kori felhasználásának meghatározása. Sok apró megfigyelés alapján sikerült újra „egymáshoz rendelni" a szétbontott egykori kapcsolatokat, és kiderült, hogy egy korai avar kori kard díszlemezeit szabták ki a bizánci ládikaveretekből. Feltehető, hogy a vékony lemezborítások a temetési kardot díszítették. Akár így volt, akár másképpen, kétségtelenné vált, hogy a kunágotai avar fejedelmet aranyveretes karddal temették el. Viszont abból, hogy a lószerszámja ezüst volt, és ezüstkelyheket tettek melléje, nyilvánvaló volt, hogy nem kagán, hanem talán csupán kán volt, a kagánnak ugyanis minden tárgya színarany volt, mint ahogy erről a kunbábonyi sír leletei meg is győztek.

A másik példa a „meghatározhatatlan rendeltetésű" leletek gondos megfigyelésből kikerekedett megfejtésére a bócsai avar fejedelmi sír tegeze. A tegez aranykeretes szája gr. Zichy István és a szerző több hónapos közös munkája nyomán kelt új életre.

A fejedelmi sírt szőlő alá forgatáskor találták földmíves emberek, akik valamilyen tárgynak vastag aranykeretét összetörték, meghajlították. A

keretező szalag vastag aranyból készült. Először az utólagos hajlítgatásokat hoztuk helyre, majd a töréseket forrasztották össze szakemberek. Így lassacskán kibontakozott egy tegez szájának keretezése. Ez a tegez pontos mása volt a kelet-turkesztáni ujgur falfestményeken látható tegeznek. Az egyezett azzal, hogy a bócsai fejedelem családjának temetőjében (Kiskőrös-Vágóhíd) olyan tungid jellegű koponyák kerültek elő, amelyek kétségtelenné tették a család távol-keleti származását. Ekképpen mutat tovább önmagán az állandó kérdés, hogy mi volt a sírban, s mi volt annak szerepe.

II. A VÉLETLEN SZEREPE A MUNKÁBAN

A véletlen általában kevés, kivételes esetben segít. Egyik ilyen eset a következő volt. A germán régiségek egyik jellemző lelete a kapcsolótű (fibula). Rendszerint a vállaknál, a kulcscsontokon találjuk, s itt szerepelnek az ábrázolásokon is. A redős köpenyeket csatolták velük össze. Néha azonban, mint például a várpalotai longobárd temetőben, a női vázak combcsontjai közt találjuk őket, egymás alatt. Arra gyanakodtak, hogy talán a halotti leplet fogta volna össze. A Magyar Televízió egyik adása légikisasszonyok versenyét mutatta be. A szereplők között volt egy skót kisasszony is. Öltözködésekor egy takarószerű szoknyát kerített magára, és középen két hatalmas biztosítótűvel fogta össze. Ilyen módon összefogott szoknyában jártak a várpalotai asszonyok is. Hogy ez nemzetségi viseletük volt-e, vagy pedig az életkorral járó szokás, a jövendő ásatások dönthetik el. Itt csak annyit, ha a sírból kivették volna sírrajz nélkül, mindenki habozás nélkül a vállakra helyezte volna ezeket.

III. A TEMETŐK TÁRSADALMA

Az eddigiekben egyes tárgyak elemzéséről volt szó, a továbbiakban a temetők egészét (térképét) vesszük vizsgálat alá. E vizsgálatokat magam kezdtem el, de ma már szinte kötelező nálunk, sőt szomszédainknál is, már talán azt sem tudják (legalábbis nem idézik), hogy honnan indult el ez a módszer. A régebbi régészeti munkákban gyakran olvashatjuk, hogy egy-egy nagyobb temető telepítése egyik végétől indult el, s az ellenkező végén zárult. Ez kitűnő időrendet adna, szinte magától rajzolód-

nék elénk az idő múlása. Ez az elképzelés mondva-mondatlan a modern nagyvárosi temetkezést tartotta szem előtt. Ám a nemzetségi idők temetkezése más volt. Ugyanis a nemzetség és annak rendje a másvilágon is összetartozott. Már régebben is többször észrevették, hogy a nagyobb temetőkben csoportok rajzolódnak ki. Közbejött azonban a jegyzőkönyv, amely a mélyebb felismeréseket lehetetlenné tette. A jegyzőkönyvben a temető sírjainak számozása „1"-gyel kezdődött, s tartott „n"-ig, az ásatás során előbukkanó sírok számozásával. A mai napig is így közlik a temetőket. Csakhogy ekként nagy módszertani hibába esünk, mert az 1. számú sír az ásatás első sírja, nem a temetkezésé, s így tovább, a sírszámok az ásatás sorrendjét jelentik, nem a temetkezésekét. Egy példa mindjárt érzékelteti, hogy milyen zűrzavart okoz ez a számozásrendszer. Tegyük fel, hogy az a véletlenül megtalált sír, amelynek nyomán az ásatás megindult, kapja az 1-es számot, aztán az itt megásott szelvényben a többi sír 2-től n-ig tartó számot kap, s jobbra nyitott szelvényben a sírok eljutnak a 30-as számig, a balra nyitottban a 60-asig, ámde nem egyenletesen, mert lehet, hogy közben az itt vagy amott feltárt sírok számozása belekerül egyik vagy másik szelvénybe. Például a 29. sír a szelvénysor másik végében van, s a 30-as sírtól már 30-40 méter választja el. De még áttekinthetetlenebb lesz a helyzet az első felett elhelyezkedő 2. szelvénysorban és az alatta lévőben. Lehet, hogy az 1. számú sír közvetlen környezetébe például a 62. sír kerül, alatta pedig a 21. sírt találjuk. Így a temető térképén az egymás melletti sírok a jegyzőkönyvben húsz-harminccal odébb találhatók. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy a jegyzőkönyvek alapján sorban bemutatott sírok a temető telepítésének kutatásakor semmiféle következtetésre nem alkalmasak, hasznavehetetlenek.

Hogyan lehetne ezen segíteni, hogy közelíthetnők meg a temetkezés valódi rendjét s annak értelmét? Két temetőfajtával kísérleteztem: kis lélekszámúval (Árpád magyarjai) és nagy lélekszámúval (onogur-avarok-magyarok).

Mindkét esetben a temetőtérképek (2., 3. kép). sírjainak téglalapjába belerajzoltam mindazt, amit a sírban találtak, nyomán lovas temetkezést, koponyarablást. Általában minden jelenséget. Az ilyenképpen egységben látott temetőben kezdtek „megszólalni", kirajzolódni a csoportok, kidomborodtak a jellegzetességek, amelyek összetartoztak, jóllehet sírszámaik a jegyzőkönyvben igen messze estek egymástól.

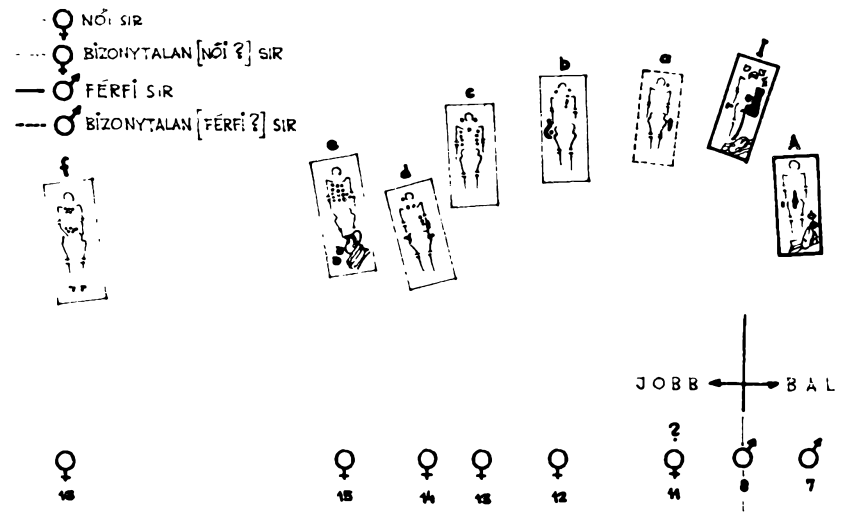

2. kép. A bezdédi temető értelmezett sírrajza

E munka közben egy sereg olyan kérdés vetődött fel, amely eddig nem volt része a régészeti munkának, jóllehet fontossága sokkal nagyobb volt, mint a leletek, tárgyak ilyen vagy amolyan volta. Néhány ilyen kérdés: egynejűség-többnejűség, a szolganép száma nemzetségenként, koponyarablás, sírrablás, lovas temetkezés, nyerges temetkezés, a másvilági útra adott ételek (állatcsontok) eloszlása, italáldozat stb. stb.

Amikor kezdtek kibontakozni az átrajzolt temetőtérképen a csoportok, két dolog értelmezte és szilárdította meg a megfigyeléseket. Az egyik fiatalkori emlékem a székelyföldi temetkezésekről, a másik pedig az, hogy velem egy időben (a szomszéd szobában) K. Kovács László néprajzkutatónk a kolozsvári hóstátiak temetkezésével foglalkozott, s megbeszéléseinken érdekes megfelelések rajzolódtak ki megállapításaink között. Kissé részletezve a dolgokat: gyermekkori emlékem azzal kapcsolatban lendítette előre megfigyeléseimet, hogy a Néprajzi Múzeum számára a székelyföldi temetők fejfáit (kopjafák) rajzoltam, s közben megfigyelhettem, hogy a falu nemzetségei egy-egy zárt területre temetkeztek, s hogy ez tükörképe volt az élő falunak. Édesapám szülőfalujában (Abásfalva, Udvarhely megye) a rokon családok a falu egy-egy szegét szállták meg egymás mellé telepített házaikban. Így a faluban 5-6 nemzetség tömörödött össze. Nos, a temetőben is pontosan így volt, a temető a „halott falu", rendje pedig az élő falu rendjét követi!

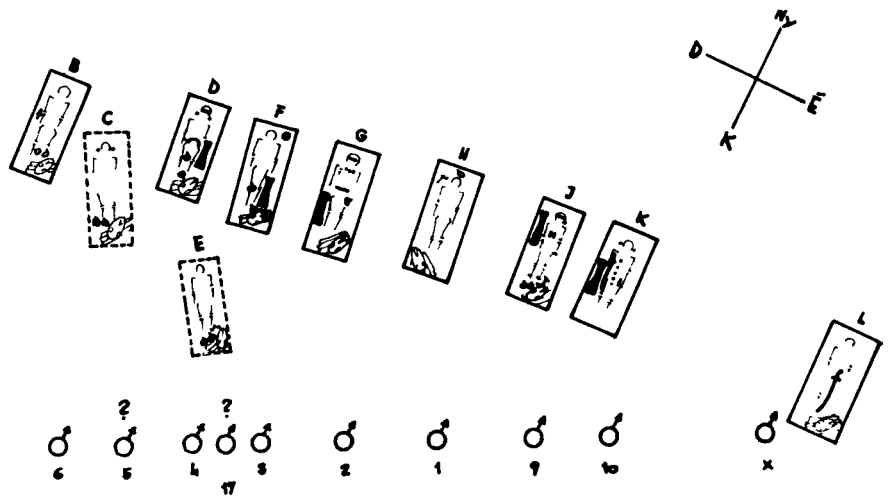

Ebből az egyszerű jelenségből bontakozott ki a régészeti temetőtérképeken megfigyelt csoportok értelme. Ennek egyik legfontosabb következménye az volt, hogy a temetőnek nem egy, hanem annyi „korai része" van, ahány nemzetség temetkezett bele. E gócok körül temetkeztek a nemzetségek, nagycsaládok, mígnem a temető területe teljesen benépesedett! Ez a felismerés felborította az eddig olyan kényelmesen használt régészeti időrendet (korai-kései), s helyette a rokonsági alapokra épülő élő falu rendje került. A munka ezzel sokkal bonyolultabb lett, mint a régi, de közelebb került az élethez.

Ámde megfigyelhettem a kisebb lélekszámú temetőkben, hogy a nemzetségek, nagycsaládok egy helyre való temetkezésében további rend van. Árpád magyarjainak kis temetőiben figyelhettem meg például a következőket. A néprajzi párhuzamokból kiderült, hogy ezek a kis temetők nagycsaládok temetői. Rendjük általában a következő volt: a sírsor közepére került a nagycsalád fejének sírja (egyúttal a leggazdagabb sír), tőle balra következő férfisírok a temető szárnyában egyre szegényebbek lettek a végéhez közeledve, ugyanígy a jobbra fekvő női sírok is egyre kevesebb mellékletet tartalmaztak, a sírok tehát a középtől kétoldalt szegényedtek. Megállapítható volt ez esetben is, hogy házastársak sírjairól, a kiscsaládok emlékeiről van szó.

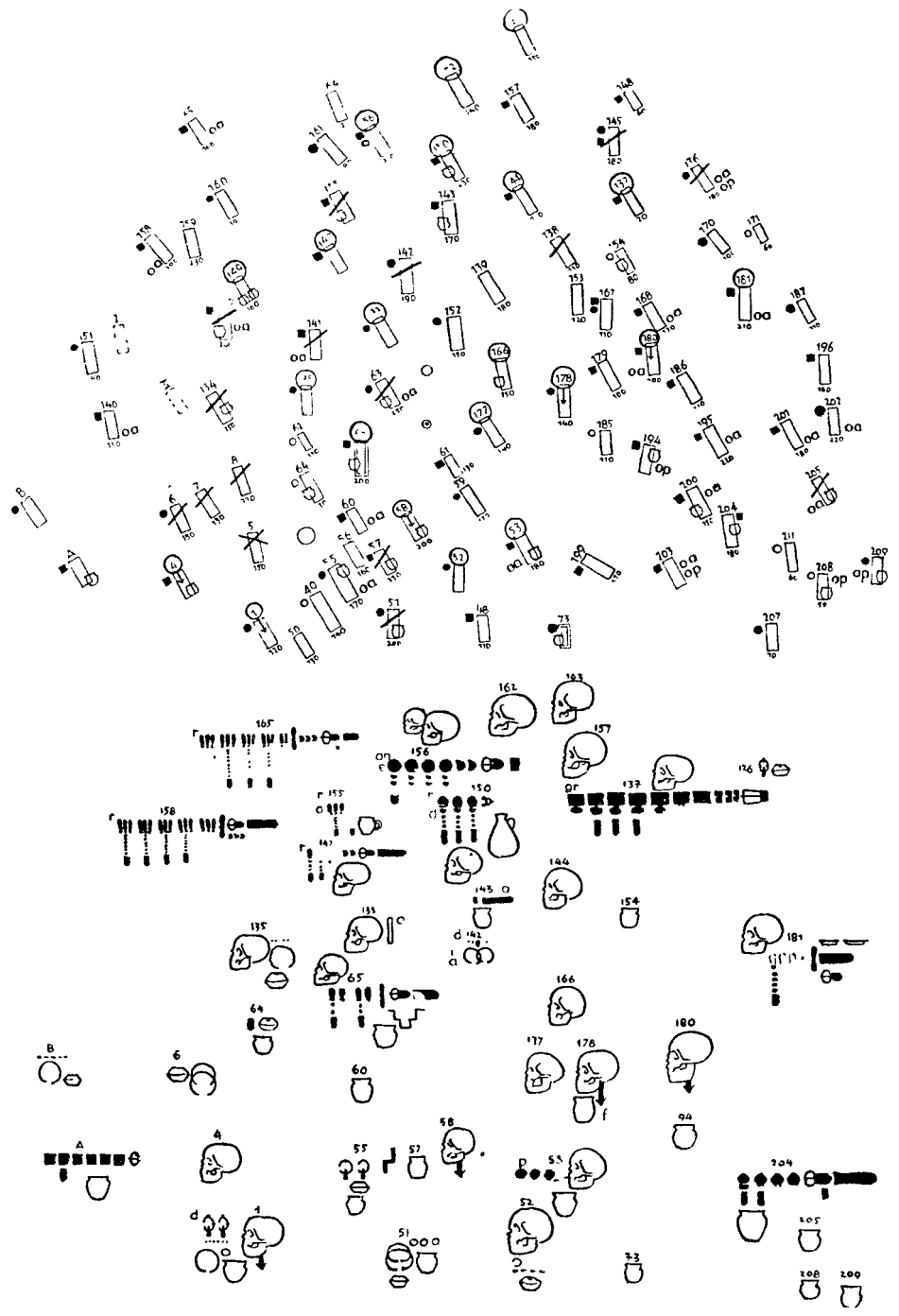

Az „elszegényedés" egyik jele a férfisírokban a tegezbe vagy anélkül a halott mellé tett nyilak száma volt. Ez szinte törvényszerűen csökkent a középtől kifelé haladva. Tudvalévő, hogy a nyíl a régi keleti népeknél (s nálunk is) nemcsak harci és vadászeszköz volt, hanem a hatalomban, a vagyonban való részesedés jelképe is. Kinek minél több nyílnyi „joga" volt, annál előkelőbb volt a helye a családban. Ezt a helyet a munka nehézsége, fortélyossága szabta meg, s nem mindig a korosabbnak járt ki.

Az a megfigyelés, hogy a kis temetőkbe kis családokból álló nagycsalád temetkezett, és a temető rendje az élet rendje volt, kérdéseket vet fel. Nyilvánvaló, hogy férj-feleség esetében nem egyszerre haltak meg, s az is feltehető, hogy a nagycsalád feje nem elsőként halt meg az új településen. Ebből viszont következik, hogy a nagycsalád temetőjében mindenkinek megvolt az előre kijelölt helye, s a sírok nem a halálozás sorrendjét követték, hanem az előre megszabott helyre kerültek. Mindezekről először bőven írtam *A honfoglaló magyar nép élete* (1944) című könyvemben, és az azóta végzett ásatások igazolták akkori feltevéseimet.

Nehezebb volt a rend felismerése a nagy lélekszámú (néha ezret is meghaladó) temetőkben (4. kép). Ezeket az onogur-avarok-magyarok idejéből (670–X. század vége) ismerjük. Itt azt tapasztaltuk, hogy 3-3 nagy létszámú nemzetségből állt az élő falu, s ugyanígy települt a halott falu, a temető is. Gyakori, hogy a temetkezők nem egyazon népből valók, hanem máshonnan származottakkal éltek együtt (egymás mellé került tehát a griffes-indás és a préselt övűek temetője, ezek azonban egykorúak, és nem korai-kései „divatváltás" emlékei). A nagy nemzetségek három szárnyra tagolódnak. A falu több – nyilván nem szükségszerűen rokon – nemzetség közös szállása volt, a temető meg e falu temetője (olyanképpen, mint az abásfalvi példa mutatta). A három ágra tagozódott nemzetségből a középső ág volt a vezető, az előkelő. Nemzetségfejének aranyozott öv járt, a jobb oldali ezüstözött övet kapott, míg a bal oldalinak meg kellett elégednie a bronzövvel, pontosabban a bronzveretes övvel.

Szinte áttekinthetetlen azoknak a kérdéseknek és megfigyeléseknek száma, amelyet e „megszólaltatott" temetőtérképek felvetnek. A fiatalabb régésznemzedék tehetséggel folytatja a megkezdett munkát, s tanulmányaikban új s újabb lehetőségek tárulnak fel. Ráébredtünk például, hogy az öv vereteinek száma rangot jelent (nem is beszélve arról, hogy a veretek mintakincse talán származást jelöl). A régészek sok ideig – még néha ma is – úgy vélték, hogy annak a sírnak a leletei, amelyben csak egy-

◀ *3. kép.* Részlet a Kiskőrös város alatti temetőből

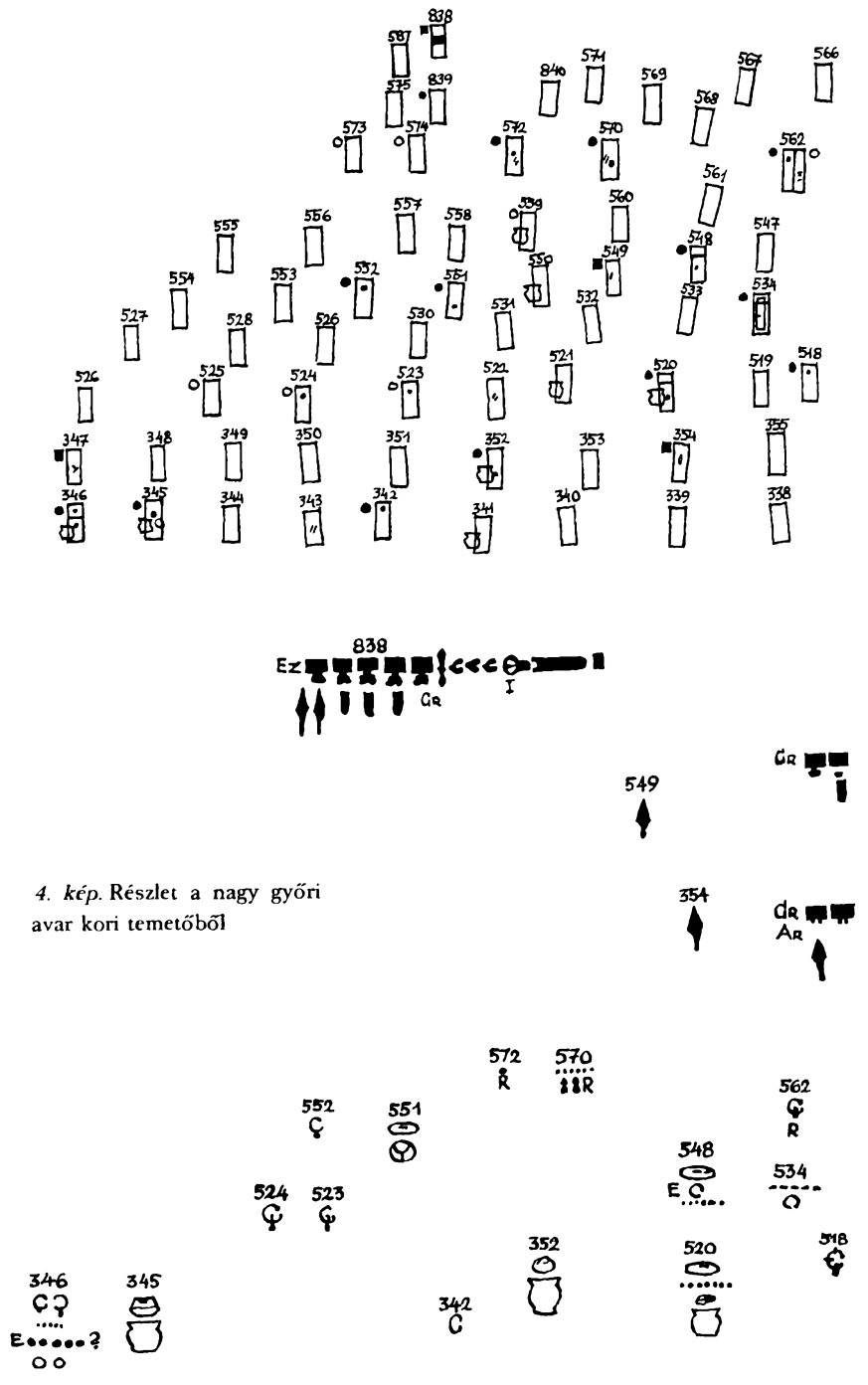

4. kép. Részlet a nagy győri avar kori temetőből

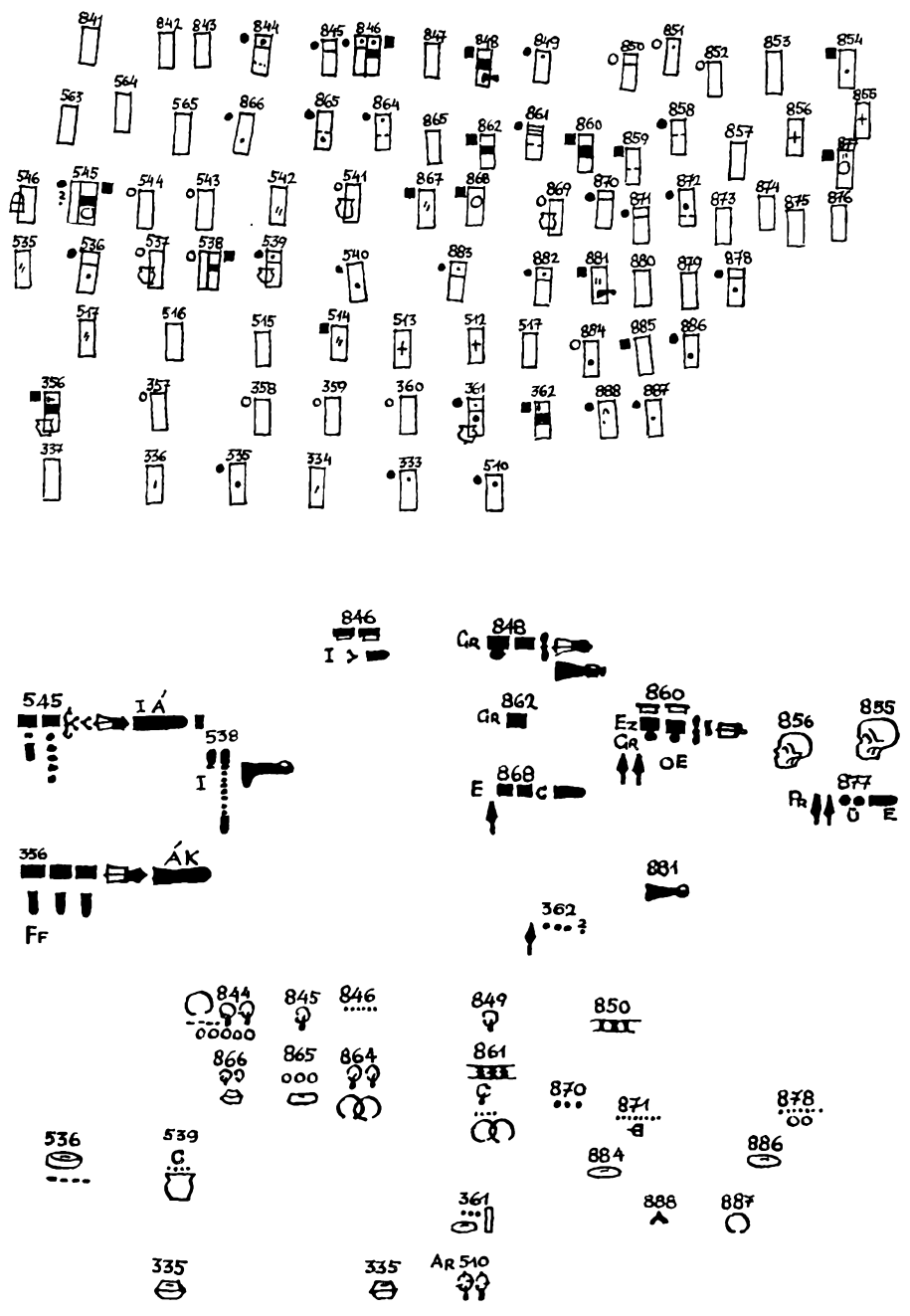

841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
563
564
565
866
865
864
865
862
861
860
859
858
857
856
855
546
545
544
543
542
541
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
535
536
537
538
539
540
883
882
881
880
879
878
517
516
515
514
513
512
517
884
885
886
356
357
358
359
360
361
362
888
887
337
336
335
334
333
510
846
848
GR
545
I Á
538
I
862
GR
860
Ez
GR
OE
856
855
868
E
C
877
PR
Ü
E
356
ÁK
FF
881
362
844
845
846
849
850
866
865
864
861
870
871
878
536
539
C
884
886
361
888
887
335
335
AR 510

két veret van, hiányosak. Szó sincsen erről! Ennyi veret járt a halottnak életében s halálában is (természetesen nem beszélünk a kirabolt sírokról, amelyekben valóban hiányos veretsor maradhatott reánk). A nemzetségfők körüli temetkezésekben világosan kirajzolódott a kevés veretű síroknak fent adott megfejtése. De tudvalévő, hogy a keleti lovas népek legtöbbjénél is a veretek száma jelzi az illető rangját!

Ezek a kutatások, éppen úgy, mint az ábrázolás elterjedésének kutatása, éppen csak elkezdődtek, elmélyülésüktől várjuk az avar kor onogurjainak (az első honfoglalás magyar népének) jobb megismerését!

Még egy közbevetett megjegyzéssel szeretném megmutatni, hogy mennyi munka vár még fiatal régészeinkre, a következő nemzedékekre. Az egyik például az onogur-avar-magyar nemzetségek belső vándorlásának kérdése. A temetőkből ugyanis azt a kényszerű következtetést kell levonnunk, hogy legtöbbje nem azért szűnt meg, mert a nemzetség kihalt volna, hanem valamilyen más okból. Azt a „mást" sejthetjük meg a rokon népek néprajzából, meg részben korai törvényeinkből is. Bizonyos idő teltével ugyanis feladják a települést, és más vidékre költöznek, hogy ennek oka a föld kimerülése volt-e vagy más, nem tudjuk. Ha azonban e feltevés (a továbbköltözés) megállja a helyét, s egy temető átlag három nemzedéket (80-100 évet) ölel fel, akkor számolnunk kell azzal, hogy lelőhelytérképeink akaratlan is hamis képet rajzolnak elénk, mert feltehető, hogy 2-3 egymástól esetleg távol fekvő temető egyazon nemzetségcsoport temetője, amely előző szállásáról továbbvándorolt. Ezt a belső vándorlást képtelenek vagyunk egyelőre nyomon követni. A pontos régészeti és embertani megfigyelésektől várjuk e kérdések megoldását. Ez a vándorlás semmiképpen nem lehetett „nomád" vándorlás, mert éppen a nagy lélekszámú temetőink foszlatják szét a „lovas nomád" legendát, amellyel régészetünk és történelemtudományunk hosszú időn keresztül olyan szívesen élt.

Érdekes volt a „nomád" kérdés szempontjából a felgyői onogur-avar-magyar temető állatcsontjainak elemzése. A feldolgozást Matolcsi János végezte nagy szakértelemmel, és a temetőt e szempontból Lovász Emese dolgozta fel (egyetemi szakdolgozat, 1983, kézirat). Kiderült, hogy a szép, veretes övű, gazdag „nomádok" sírjaiban baromficsontok, disznócsontok voltak másvilági táplálékként! Ez pedig semmiképpen nem illik nomád állattenyésztőkhöz!

A temetők sírjainak tájolása és az egy temetőben talált „korai" és „kései" leletek viszonyának tanulmányozása is új lehetőségek, új kérdések jegyében bontakozik ki. Régebben Bóna István figyelte meg, hogy a korai avarság sírjai nyugat–keleti irányban fekszenek, míg a késeieké – akiket mi ma onoguroknak ismerünk – ÉK–DNy vagy éppenséggel É–D irányban keltezettek. E tekintetben kutatóink megelégedtek a megfigyelések rögzítésével, holott a keltezés döntő adatokat őriz a másvilágképzetekről. Százszorta fontosabb, mint egy-egy tárgy ilyen vagy amolyan formája, dísze. A tájolást kapcsolták olyan megállapításokkal, hogy a korai avarok övdíszei szinte gyárilag, préselt módon készültek, míg a késeieké bronzöntéssel. Ez nagyjából ma is helyes, de mit gondoljunk akkor, ha a „préselt" veretes sírok a bronzveretes nép sírjainak tájolásában kerülnek elő, vagy fordítva? Nyilvánvaló, hogy ott mélyebb néptörténeti okokat kell keresnünk, s nem egyszerű időrendet! Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, csak felismerésemet mondom el: a kései onogur-avarokkal is jött egy népesség – feltehetőleg a Kaukázusból –, amely azonban – veretei hasonlósága ellenére – nem a koraiak szerint tájolta sírjait, hanem ugyanúgy, mint a „griffes-indások". Tisztában kell lennünk azzal is, hogy az avar időkben legalább 8-10-fajta népesség élt hazánkban.

A tájolásoknak ez a keveredése kimutatható a X–XI. századi úgynevezett köznépi temetőkben is. Általános Ny–K-i tájolásuk ellenére több tucatnyi temetőjükben ÉK–DNy-i tájolás uralkodik. Hiába azonosak a kor „divatját" képviselő ékszerek, a tájolás kettőssége a származás kettősségét takarja. Hiányzik e feltevés embertani ellenőrzése.

A temetőelemzések szinte észrevétlenül átformálták a rokon tudományokat is, az embertant, állattant. Míg eleddig például az embertan a temető valamennyi sírjában megfigyelt fajtajellegeket egymásra vetítette, most csoportonként figyeli őket, s kiderült, hogy az egyes csoportok néha eltérő fajtajellegeket mutatnak, és a temető nem kezelhető egységként. Mindez azonban túlmutat a puszta embertani megállapításokon. Ha ugyanis egy régészetileg egységes műveltséget származásilag külön-külön csoportok képviselnek, akkor ez nagyon régen bekövetkezett egyesülésre mutat, ha pedig az embertani csoportok régészetileg is elkülönülnek, akkor e csoportok találkozása aránylag nem régen történt. Akár egyik, akár másik jelenség uralkodik a temetőkben, az életben is ez volt a jellemző. Ekképpen e nagy onogur-avar falvak már nem egy nagy nemzetség különvált csoportjait ölelik magukba, hanem a falu lakosságát a

történelem más tájakról és más népekből sodorta egybe. Szemmel látható, hogy itt a tisztán szaktudományinak tetsző kérdések mély néptörténeti tanulsággal járhatnak.

Ha nem is ennyire közvetlen, de mégis hasonló fejlemények várhatók a történeti állattan részéről is. Az egyes csoportok eltérő vagy azonos állatvilága mögött más és más történeti előzmény húzódik meg.

Újabban óvakodunk attól, hogy az egy-egy temetőben tapasztalt tényeket általánosítsuk az „avarság" egészére. Hiszen több avar csoport, több nép élt, ötvöződött a hatalom népébe. Éppen ezért a nagy összefoglalások mellett elsőrangú feladatunk az egyes temetőkből kirajzolódó kép árnyalt rögzítése. Sok ilyen temetőfeldolgozásból rajzolódik majdan ki egy kor, egy-egy nép élete. Messze túl a párhuzamok keresésén, az időrend kérdésein – bár azokra mindig és mindenkor szükség van – ilyen „falumonográfiákból" rajzolódik ki majd egy-egy kor, egy-egy nép történelme. Csakhogy – vessük közbe – ehhez át kell alakuljon a régészeti érdeklődés, az oktatás, de elsősorban a kutató ember.

IV. A TELEPÜLÉSEK, FALVAK KUTATÁSA

Felvetődött az a gondolat, hogy a település és a hozzá tartozó temető közt patak folyt, vagy a temető szigeten volt, de mindenképpen víz választotta el a kettőt. A másvilág – úgy látszik – vízen túl volt, akárcsak a régi görögöknél és sok más népnél. Nagyon kevés azonban még az erre vonatkozó megfigyelés (a Mezőföld onogurjainál Rozner Gyula vette ezt először észre). E megfigyelések gyarapítása, erősítése vagy tagadása a jövendő régészek feladata. Az élő és a halott falu (település és temető) kérdése ilyen szempontból régebben fel sem merült.

Az avar és a magyar települések kutatását hosszú ideig – úgyszólván fiatalságunkig – gátolta az a hiedelem, hogy ilyenekre nem is találhatunk, mert a nomád népeknek nincsen állandó szállása, márpedig mind az avarok, mind pedig a magyarok „lovas nomádok" voltak. Papp László, Szabó Kálmán és Méri István alföldi ásatásai törték át ezt a balhitet. Azonban úgyszólván a mai napig egy ásatástechnikai beidegződés gátolta a tisztánlátást, és akarva, nem akarva, a feltárt telepek nagyon alacsony szintű műveltségét sugallta. Hogy tájékozódhassunk ebben a kérdésben, szükséges a rövid emlékeztető. Az ásatások ugyanis azzal

indultak – indulnak –, hogy a területről eltakarították a termőföldet, és az alatta lévő nyers talajban mutatkozó sötétebb foltokat kiásták. Ezek a foltok úgy keletkeztek, hogy a beásott sírok, gödrök, házalapok mélyedéseibe a betöltődő földbe termőföld is keveredett, s ez a bolygatatlan talajban világosan megmutatkozott. Így aztán az ásatók pontosan megtalálták azt, amit korábban beleástak a szűz talajba, de nem találták meg azt, amit egykor e talajra építettek, tehát a föld fölé. Így azután kialakult a régészekben a települések kezdetleges, csupa földkunyhóból álló képzete. Csak Méri István sejtette meg, hogy a földkunyhók között a felszínre épített épületek is lehettek. A múlt idők településeinek kezdetleges képe tehát nem azért alakult ki a régészekben, mert a települések valóban földbe ásott kunyhók csoportjai lettek volna, hanem azért, mert az ásatástechnika állott kezdetleges fokon! Magam majdnem húsz évig ástam egy honfoglalás kori falut Felgyőn (Csongrád megye), s csak a legutolsó években jutottam el oda, hogy meg tudtam állapítani a föld fölé emelt épületekről egyet s mást, sőt szerencsés esetben az építés módjait is. Így bővült az egykor csupa putrikból álló honfoglalás kori és kora Árpád-kori települések képe. Ma már tudjuk, hogy boronaház, vert falú ház, téglaház és helyhez kötött jurta együttese alkotta a falut, s ezekhez járultak – de valóban csak járultak és nem uralkodtak – a földházak! Egyszeriben megváltozott korai falvainkról alkotott képünk, s meg fog változni a szomszédos területek „putrilakóinak" életéről kialakult hiedelmünk is, feltéve, hogy az eddigi ásatási tapasztalatok tovább finomodnak.

Röviden fel kell vázolnom, hogy hogyan jött létre ez a gazdagodás. A korai települések keresésekor a felszínen talált cserépleletekre, főként cserépbogrács-töredékekre figyeltünk (ma már tudjuk, hogy ezek a kései avar korban is megvoltak már!). A bográcstöredékekről régente az volt a vélemény, hogy a kemencék lesározott fenekéből származnak, amelyeket az eke szétdúlt, s cserepeit széthordta. Ma erről is más a véleményünk. Mivel az egykori járószínből mélyen beleásták a földbe a kemencéket, az ekevas aligha hasíthatta fel aljukat. Más magyarázatot kell tehát keresnünk: e töredékeket annak idején a ház körül szórták szét, s ebből önkéntelenül is következett, hogy a földbe ásott putrik mellett – úgy, ahogy Méri István gondolta – föld felszínére épült házaknak is kellett lenniük, hiszen a földházakban ekejárás nélkül találtuk a lesározott kemencéket. A felszínen talált cserepek többsége vastag perem vagy edényfenék volt, vagy a bográcsok vastag füle. Mintha csak a későbbi

korok régészei számára hajigálták volna el a cserepeket az egykori falusiak. Pedig Kiss Lajostól tudjuk, hogy milyen gondosan gyűjtötték a falun a cserepeket, hogy a kemencék alját lesározhassák velük. Csakhogy a peremek, edényfenekek, bográcsfülek nem simultak bele a kemence lesározásába, tehát mint „hasznavehetetleneket" dobálták el.

Így – elméletben – eljutottunk a felszínre épült házak kérdéséhez, s ezeknek a földbe ásott nyárikonyhákhoz (?) való kapcsolatához. Ezek megtalálását nehezítette, hogy feltehetőleg úgy építették őket – alapozás nélkül –, mint ahogy az Alföldön meg a sztyepp török népeinél mai napig is építkeznek, meg a kazárok is így építették hatalmas téglaépítményeiket, csak a földet egyengették el előtte. Hogy szemléletessé tegyem hallgatóim számára a megoldandó ásatási jelenséget, kivittem őket egy tanyára, vagy a táblán felvázoltam nekik egy tanya alaprajzát. Láthatták a házat, istállót, fészert, kukoricagórét, árnyékszéket (régen nem volt), a kutat, kacsaúsztatót, jégvermet, esetleg disznófiaztatót. Ezek után feltettük a kérdést, mi maradna mindebből a régészekre? Alapozás nélküli épületeikből semmi, nyomtalanul tűnnének el, csak a földbe ásott verem, a kút, a fiaztatógödör foltja rajzolódnék tisztán a nyers talajban. Így a régész „kétségtelenül hiteles" ásatása során elképesztően kezdetleges település képe bontakoznék ki, pedig ebben a tanyában gazdag élet volt!

Egy-egy ilyen példa kiváló alkalom volt arra, hogy hallgatóim figyelmét újra s újra felhívjam arra, hogy a múlt nem azonos azzal, ami megmaradt belőle. Az egykori élet százszorta gazdagabb volt, mint „földi maradványai". Így ma már tudjuk, hogy a honfoglaláskor, kora Árpád-kor falvainak képe jobban hasonlított század eleji falvainkhoz, mint valami kezdetleges obi-ugor szálláshoz, amire pedig nyelvészetünk szerint hasonlítania kellett volna!

Milyen megfigyelések adják mindezek bizonyságát? Úgy írom le, ahogy ásatástechnikai módszereim lassú jobbulása nyomán megfigyeltem a felgyői ásatáson.

Itt az első – addig számunkra ismeretlen – jelenség a nagyméretű, téglalapban záródó árkok rendszere volt. Először a telket védő vízlevezető csatornákra gondoltunk, de Méri István pontos mérései bizonyították, hogy az árkok követik a felszín ingadozását, nem lejtenek egy irányban. Így hát minden bizonnyal telkek határárkai voltak, bár meglehet, hogy egyik feladatuk az volt, hogy árvíz esetén magukba fogadják a kiáradt vizet. A különböző területeken talált árkok földje hol halványabb volt,

hol sötétebb. Az első gondolat: ahol a termőtalaj hiányzott vagy csak nagyon vékony volt, ott a bemosódó föld halványabban töltötte fel az árkokat, ahol már belterjesebb földművelés folyt, ott az árkok földje is zsírosabb, sötétebb lett. Ezt a természetes következtetést azonban fel kellett adnunk, mert egy-egy feltárt árok téglalapjában nagyrészt a szürkés, világos szín uralkodott, de az egyik sarokban a föld koromfekete volt, s tele volt ételmaradvánnyal, törött edényekkel, egyszóval háziszeméttel. A bekerített telek sarkában tehát háznak kellett állani, méghozzá a felszínen, mert alapozás nyomát nem találtuk. A meglepetések azzal folytatódtak, hogy elég sok árokban találtunk téglatöredéket, sőt egész téglát. Mivel az árkokat honfoglalás kori nyílcsúcs keltezte, eleinte nem tudtuk mire vélni a téglákat. Nem csoda, hiszen azt tanultuk, azt tanították és tanítják, hogy a téglaépítészetet a bencések terjesztették el népünknél, a XII. században. Méri István ugyan a hatablaki téglatemplomot a XI. századra keltezte, de megállapításait csend fogadta. Felgyőn bizonyosodott be, hogy a téglaépítkezést keletről – nyilván a kazárok közeléből – hoztuk magunkkal. Érdekes volt megfigyelni, hogy a település temetőjében – a Geda-halmon – annyifajta sírépítkezést találunk, ahányfajta ház állott a faluban: nyilván mindenkit olyan sírba temettek, amilyen házban élt. A temetőben téglasírok váltakoztak favázas (koporsós) sírokkal, talán döngölt falú sír is volt, de bizonyos, hogy a halottak egy részét nemezbe, gyékénysző nyegbe csavarva temették el: kulcscsontjaik szorosan az állkapocsnál voltak, mert becsavaráskor a vállak összeszorultak, felhúzódtak. Tehát: boronaház, téglaház, vert falú ház (?) és jurta (nemezsátor).

Térjünk vissza a temetőről a telepre, s nézzük, ott miként jelentkeztek ezek a házfajták. Egy ízben közvetlenül a felszín alatt egymásra fektetett gerendák elszenesedett maradványaira bukkantunk, egy másik esetben a pincét építették hatalmas gerendákból. Több ízben a felszín alatt, nagyon sekély, derékszögben megtörő esőcsatornák partján vastag réteg iszapolt anyagot találtunk (vert falú ház,), sőt az egyik tömör anyagtömbben erős tüzelésnyomot figyelhettünk meg.

A legmeglepőbbek a jurták voltak. Több formájuk volt, s kör alakú esőcsatornák húzódtak mellettük. (Megjegyzendő, hogy az esőcsatornák egymagukban is állandó egy helyben lakásról tanúskodnak, mert az ideiglenesen felvert jurták körül nem ásnak árkokat). Több nagy, kör alakú jurta közül az egyik befejezetlen volta talán a legérdekesebb: árkában elválasztó gátak voltak, nyilvánvalóan a benne dolgozó csoportok munká-

ját választották el, s ha végezhettek volna a munkával, áttörték volna e válaszfalakat. Mindenesetre ez a szerencsés „lelet" mutatta, hogy a munka kalákában történt. Egy másik jurtát hatalmas árok (és természetesen sánc) vett körül, nyilván mutatva, hogy nem ideiglenes, hanem végleges szállássá, házzá vált a nemezsátor. Ennek az ároknak alján lóvakarót találtunk, jeléül annak, hogy a paripákat a jurta körül tartották.

Végül még egy példa, amelyben érdekes tanulsággá változott át az, hogy semmit sem találtunk. Felgyőn a település közepén emelkedik egy szabályos gömbszelet alakú domb, a Geda-halom. Ennek tetején XI. századi templom állott. A dombot (kurgánt) a templom építésekor jó fekete földdel feltöltötték, és a töltést ledöngölték. A templom körüli temető (a templomot Méri István ásta meg) ásatásakor a domb tetejéről szétnézve a frissen ásott szántóföldekre, a dombot övezőn 8-10 helyen 15-20 méteres körökben előbukkant a szűz talaj. Pontosan bemértük ezeket a foltokat, és megkezdtük feltárásukat. A foltokban a legkisebb leletre (cseréptöredékre, tüzelésnyomra, vasdarabokra) sem bukkantunk. Ellenben a „tíz falu építsen egy templomot" Szent István-i törvényének kézzelfogható emlékét figyelhettük meg. Ezekről a területekről hordott fekete földdel töltötték fel a dombot!

Felgyő környékének kiváló régészeti megfigyelője volt Tary László dr., a csongrádi fogorvos. Minden lelőhelyet térképre vitt, s ha ezt a térképet nézzük, akkor Felgyő környékén tíz kilométeres körzeten belül körülbelül tíz korai települést találunk, ám neve csak a központnak, a templomos falunak volt: Felgyő. A templomot tanult építészek (szerzetesek?) építették, mert agyagalapozása elsőrangú mestermunka volt, nemkülönben, ami kevés téglafalaiból megmaradt, az is gyakorlatról tanúskodott. A templom körüli temetkezés (a kereszténységre való áttérés) akkor kezdődhetett, amikor a közelben lévő kétélű karddal a X. század végére keltezett, korábbi temetőt feladták. Lehetséges, hogy királyi népek szállták meg a bődi révnek ezt a fontos átjáróját. Erre utal a kétélű kard és egy XI. századi sarkantyú.

Ez az ásatás egyszeriben megváltoztatta a magyar faluról korábban kialakult kezdetleges képet. Ebbe az újonnan kialakuló képbe jól beleillik a sok malomkőtöredék és a gabonamagvak „vallomása", továbbá az, hogy a nagy emlősök mellett lakóinak baromfi- és disznótartása volt.

Nem vagyok művészettörténész, és nem szeretnék illetéktelenül beleszólni munkájukba. Mégis elengedhetetlen volt, hogy a nagyszentmiklósi kincs, a magyarszentpáli pillérfő, a Szent Korona, a Szent László-herma, a Szent György-szobor és a Szent László-legendák falképeinek feldolgozásakor ne foglalkozzam létrejöttükkel, értelmükkel.

Munkám talán abban különbözik a szakemberekétől, hogy a műveket a megrendelő és a megcsináló szemével igyekeztem nézni, és nem tekintettem stílusjegyekre, éppen mert az nem az én dolgom. Ám a megrendelő és megcsináló szemlélete egy sereg új megfigyelést tett lehetővé. Csak néhány példa: miért lovagol a nagyszentmiklósi kincs „győztes fejedelme" kengyel nélkül? A kincs parányi edényei egy nagyon kifinomult étkezésrendet képviselnek, az édességek, nyalánkságok körébe vezetnek. Miért van a Corona Graecán Géza királyunk homlokán két homloktincs, ami hasonlít ugyan a Pantokrátoréhoz, az arkangyalokéhoz és a császárokéhoz, de mégsem azonos velük? Hogyan kerül keresztény templomokba olyan ocsmány ábrázolás, mint Magyarszentpálon a maga szemérmét mutogató nő? Hogyan ötvöződik a Szent László-hermában a kor képzőművészete az Árpádok családi vonásaival és a szenvedő Krisztus arcával? Miért nyilaz a legenda falképein a kun (a sötétség megszemélyesítője) bal kézzel? Stb. stb.

Mindezek és sok más új megfigyelés – amire itt nem térhetek ki – abból adódott, hogy a megrendelő és a készítő szemével, szinte gyanakvón figyeltem a munkákat, igaz, hogy a beidegződött stílusszemlélet (amire szükség van) közben háttérben maradt.

Még talán egy szót a kortárs művészekről írt munkáim módszeréhez (Medgyessy, Barcsay, Rudnay, Rippl-Rónai, Vaszary stb. stb.). Itt az volt a törekvésem, hogy a művekből közelítsek a művész életélményei felé, s abból szinte mint természetes „melléktermékeket" tudjam megközelíteni műveiknek jellemrajzát.

A régészeti érdeklődés és módszer gazdagodásáról adott beszámolóm erősen egyoldalú, mert úgyszólván csak a magam munkájáról számoltam be, pedig a régészet más területein is kitűnő eredmények születtek, új s újabb módszerek kerültek alkalmazásra. Az időrend kérdéseinek megoldását lassan átveszik tőlünk a fizikai-kémiai módszerek (C-14, mágneses elhajlások, dendrokronológia stb.). Bár ezek bizonytalansági tényezői

(a ± határok) a népvándorlás-honfoglalás és középkor régészetében eléggé ingadozó értékű megállapításokra vezetnek. Az állattan, növénytan alkalmazásáról a fentiekben már szó esett. A történeti földrajz eredményei a pollenkutatásokkal egyeztetve a terület régi növényföldrajzát tárják elénk, a vízrajzi kutatások pedig az egykori árterületet rajzolják meg. A fémkutatások műhelyek, eljárások munkamenetét, a cserépvizsgálatok a fazekas műhelyét. Az egymást váltó jelenségek történeti mozgásokat jeleznek, helyneveink pedig a népesség nyelvére vetnek világot. Ám ki győzné felsorolni azt a sok, érett módszerrel folytatott kutatást (elterjedéskutatás, fegyvertörténet, művészeti kérdések), amelyek mind alapvetően szilárdítják a klasszikus régészeti módszereket?

Végezetül még annyit, hogy jogos történészeinknek az a türelmetlen kívánsága, hogy ássunk ki végre egy avar kori, honfoglalás kori vagy kora Árpád-kori falut, s ne csak a bevetett területek közt itt-ott húzott szelvények alapján következtessünk. Ám ennek – remélhetőleg csak egyelőre – leküzdhetetlen akadályai vannak, mert hatalmas összegbe és tetemes időbe kerülne egy, mondjuk 400 × 800 méteres területen elterülő falu kiásása (Felgyőre csak péterfillérek jutottak!).

Töredék ásatásokból csak megközelítő – ha nem hamis – képet tudunk nyújtani. Nehézségeinket történészeink előtt a következő példával szoktam megvilágítani: képzeljenek el egy 800 × 400 méteres hatalmas korai oklevelet, amelyben egy falu élete részletekbe menő pontossággal le van írva. Ám ezt az oklevelet föld borítja, és a földet csak itt-ott, kis területeken sikerült eltakarítani az oklevél szövege felül. Olyan lenne ez, mintha egy tényleges oklevelet takaró lapból itt-ott ablakokat vágnánk, s előtűnne egy-egy félmondat, egy-egy szó, rag vagy képző, s ezekből az összefüggéstelen szövegtöredékekből kellene beszámolnunk az oklevél tartalmáról! Lehetetlenség! Nos, így vagyunk mi a szórványos ásatásokból megrajzolható képpel. Ezért is tekintem régészeti módszerem alapvető jellemzőjének a „termékeny bizonytalanságot", amely ahelyett, hogy azt mondatná a szerzővel, hogy „így volt", örvend, ha eljuthat addig, hogy azt mondhatja: „így lehetett".

E tanulmány egyes fejezeteit nagyrészt saját munkásságom alapján írtam meg, más szerzőt alig idéztem. Az alábbi irodalomjegyzékben előbb a magam munkáit sorolom fel, majd a másokét.

Az álcsat elemzésének és a tűtartó használatának képei együtt találhatók meg „Régészeti néprajz és magyar őstörténelem" című tanulmányomban a *Szárszó* kötetben. Budapest, 1943. – A nyeregre és a lovas temetkezésre lásd: A koronczói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. (Der Grabfund von Koronczó und der altungarische Sattel.) *Arch. Hung.*, XXVII. Budapest, 1943. – A kunágotai kard aranyvereteinek szerepéről: A kunágotai aranylemezes kard. *Arch. Ért.*, 1950. – A bócsai tegez rekonstrukciója és a temetőtérképek elemzése: Études archeologiques sur l'histoire de la société des Avars. *Arch. Hung., XXXIV. Budapest, 1955; és A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest, 1944. – A felgyői ásatás előzetes jelentése: Orintierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád-Felgyő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1964–65.

Más szerzők: a hencidai levágott lábfejű női sírról Fettich Nándor írt: A honfoglaló magyarok fémművessége. (Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn.) *Arch. Hung.*, XXI. Budapest, 1937. – Az új rekonstrukciója: Cs. Sebestyén Károly: Rejtélyes csontok népvándorlás kori sírokban. (Rätselhafte Beinplatten in Gräbern der Völkerwanderungszeit.) *Szegedi Dolgozatok*, 1930. Továbbá: A sagittis Hungarorum. . . A magyarok íja és nyila. (Bogen und Pfeil der alten Ungarn.) *Szegedi Dolgozatok*, 1932. – Kiss Lajos tanulmánya: A tárgyak élete. *Ethn.*, 1940. – Kőhalom neve németül Reps, mai román neve: Rupea.

Megjelent az *Új Írás* 1984. évi 2. számában.

Magyarok és mongolok

EGY RÉGÉSZ MEGJEGYZÉSEI A VITATOTT KÉRDÉSHEZ

Árpád magyarjainak temetőiben csak nagyon halavány mongolos vonások vannak, ezzel szemben a mai magyar népben helyenként erősen kidomborodik a mongol jelleg. Pontosabban fogalmazva Lipták Pál nyomán: „(az avar kori népességben)... igen fontos a mongolidok és mongoloidok 16%-ot kitevő aránya... a tulajdonképpeni mongolidok a honfoglaló magyarok közt egyáltalán nem fordulnak elő, hanem csak mongoloidok (europo-mongoloidok), amelyek aránya a honfoglalás- és Árpád-korban alig több 6%-nál." Mongol örökségünket Bartucz Lajos nyomán az avar kori népesség életben maradásával magyarázzák. Márpedig feltevésem szerint – amely egyre szilárdabbá válik – a késő avar kor népességének java része már onogur-magyar volt. A bennük meglévő mongol népesség átnövése a későbbi magyarságba tehát természetesnek mondható.

Mindez indokolja, hogy újból áttekintsük a magyar–mongol kapcsolatokat. Kezdjük a nyelvészeti megállapításokon, amelyeket legutóbb Ligeti Lajos vizsgált. Ő az azelőtt szélesebb lehetőségekkel azonosított mongol szavaink közül mindössze hármat tart elfogadhatónak, ám azokkal szemben is kétkedik. Felteszi, de bizonyságát nem találja, hogy esetleg csuvas vagy bolgár-török közvetítéssel kaphattunk vándorszavakat, s végül „mongol nyelvekkel – már a mongol kor előtt is – érintkeztek nem bolgáros, köztörök jellegű nyelvek is; éppen ezért a magyar nyelv esetleges mongol eredetű vándorszavainak magyarázatához nem szükséges okvetlenül bolgár-török (csuvas) közvetítésre gondolni". Ligeti Lajos érvelésében a közvetlen magyar–mongol érintkezés lehetősége fel sem merül. Ebben nyilván Gombocz Zoltán és Bárczi Géza *(A magyar szókincs eredete*, 1958, 55–59.) tanítása visszhangzik, amely szerint semmi történeti

adatunk nincsen arra, hogy a magyarság valaha is mongolul beszélő nép közelében élt volna. Ezt a történeti érvet újabban Moór Elemér (NNy. XI. 31. 48.) és Sinor Dénes *(Ural-Altaische Jahrbücher,* XLI. 273–281.) nem találta eléggé megalapozottnak. Lássuk Sinor Dénes érvelését (szabad magyar fordításban): „borjú, ökör és bika szavunk éppen olyan jól – ha ugyan nem jobban – megmagyarázható a mongolból, mint a törökből. Ám a kutatók közt, akik ezzel a kérdéssel foglalkoztak, tudva-tudatlan az a történeti – és nem nyelvészeti – feltevés él, hogy a magyarok a törökökkel éltek együtt, következésképpen a magyar kölcsönszavakat a törökből kell magyaráznunk. Ha mármost egy lépéssel továbbmegyünk, és feltesszük a kérdést, honnan tudjuk voltaképpen, hogy a magyarok a törökökkel éltek együtt, akkor fő érvként azt halljuk, hogy a magyar nyelvnek sok török szava van, például borjú, ökör, bika. . . ez iskolapéldája a circulus vitiosusnak."

Úgy látszik, ezt a kérdést nem a nyelvészet dönti el, hanem a régészet és az embertan. Mindkettő azt bizonyítja ugyanis, hogy a kialakuló magyarságnak a messze régmúlttól kezdve az avar korig s azon keresztül a középkorig számos alkalma volt mongolokkal való találkozásra, sőt nemzetségeikkel való együttélésre!

Tallózzunk előbb a régészet területén, bár a régészet és az embertan ez esetben szétválaszthatatlan. Nagy meglepetést keltett a Káma mente kutatóiban A. V. Zbrujeva asszony lugovoji ásatása, s még pontosabbá tette az ő eredményeit az A. A. Szpicin ásatási naplója alapján közölt zujevói temetőről írott elemzésem. Mindkét temető az ananjinói korszak közepéről, vége tájáról való a Káma mentéről. Mindkettőben szibériai eredetű tárgyak (bronzok) is vannak, és a lugovoji temetőben olyan erős a mongol embertani jelleg, hogy bizonyos, hogy a tárgyak nem kereskedelmi úton kerültek oda, hanem emberek, nemzetségek, törzsek hozták magukkal. A Káma vidékén tehát az i. e. V–IV. században erős mongol áramlást figyelhetünk meg, és ez a terület későbbi embertani képét is megszabja. Természetesen nem bizonyos, de feltehető, hogy a kialakuló magyar nép egyik eleme a Káma mentén élt ebben a korban. A következő nagy mongol (?) áramlat a hun korban terülhetett rá Kelet-Oroszországra, ahol a magyarok elődei élhettek. Erről azonban semmi közelebbit nem tudunk, mivel a hunok hamvasztással temették el halottaikat, s a hamvak embertani jelleg szempontjából nem vizsgálhatók. Lehetséges azonban, hogy az Árpád-családban és a székelységben meglévő hun

származástudat ennek az időnek emléke. Nagyszámú mongolság telepedett meg az avar korban hazánk földjén. Egyrészt a fejedelmi családok erős tungid jellege feltűnő (pl. kiskörös-vágóhídi temető), másrészt egyes griffes-indás (késő avar kori) köztemetőkben a mongol jelleg uralkodó.

A közvetlen régészeti anyagban is bőven találunk Belső-Ázsia felé mutató jelenségeket. Még a hun korból valók a nagy áldozati bronzüstök (és más jelenségek), amelyeket hazánktól a mongol területekig tudunk követni. Az avar korból a korai csontkarcok, csontfaragványok akár az Altajban készülhettek volna, és az ottani sziklarajzok közvetlen utódainak tekinthetők. A griffes leleteknek is párjára akadunk a mongol vidékeken, akárcsak a lószerszám, a nyereg pontos párjait is ott találjuk meg. Ezek a régészeti jelenségek egybevetve az embertan bizonyságaival, kétségtelenné teszik, hogy mind az avar kor első felében, mind pedig az onogur szakaszban (670 után) jelentős mongol népesség telepedett meg a Kárpátok medencéjében. Utódaik a mai napig is élnek népünkben (mintegy 4%-os még ma is a mongol elem!). Itt tehát – a nyelvre tekintve – nem egyszerű hatásról vagy kölcsönszavakról kell beszélnünk, hanem néppé válásunk egyik – igaz, nem jelentős – alkotóeleméről. Ezek a mongolok azonban nem Árpád magyarjaival jöttek, hanem már a késő avar korban itt éltek! Árpád magyarjai, úgy látszik – s ebben igaza lehet nyelvészeinknek –, a honfoglalás előtt valóban nem érintkeztek mongolokkal. Mivel a későí avarság onogur-magyar elmélete csak nemrégen bontakozott ki, érthető volt nyelvtudósaink és történészeink idegenkedése a közvetlen mongol kapcsolatokat illetően. Láttuk, hogy az embertanban nem találjuk nyomát az idegenkedésnek, sőt Bartucz Lajos, Nemeskéri János, Malán Mihály, Lipták Pál és az ifjabb nemzedék munkájában természetesnek tekinti a magyar nép mongol elemeinek avar kori örökségét.

Az avar kori mongolok jelenlétéről igen jó áttekintést ad Nemeskéri Jánosnak a kiskörös-vágóhídi temető közlésekor megfogalmazott térképe. (1. kép.) Ha kisebb módosulások be is következhettek az elmúlt húsz évben, ma is szinte sugalló erővel írja elénk az europidok és mongolidok összeolvadását. A kérdést ilyen értelemben fogalmaztam meg nemrégen „Nyelvtudomány és régészet" című tanulmányomban (*Jelentéstan és stilisztika*, Budapest, 1974; 335–336.).

Könnyen lehetséges, hogy ilyenfajta összeolvadás az őskőkor végén, az átmeneti kőkorban is történt már egyszer. A szovjet embertani iskola

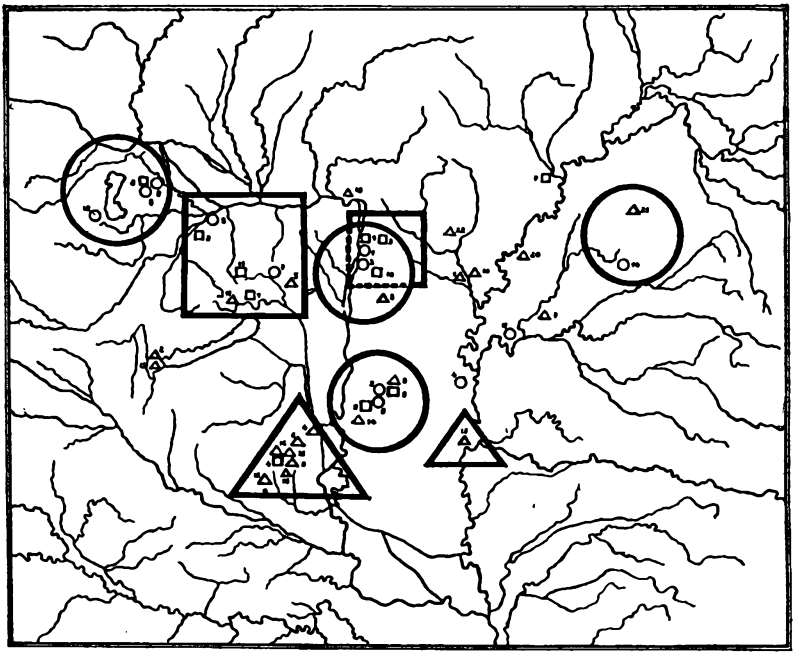

1. kép. Az avar kori mongolok előfordulása hazánk területén.
A körök mongoloid, a négyzetek europid, a háromszögek vegyes lakosságot jelentenek.

(G. F. Gyebec és követői) azt tanítják, hogy a finnugorok az europidok és a mongolidok érintkezési területén alakultak ki, a két fajta ötvözetéből.

Újabban, Vargyas Lajossal való gyümölcsöző együttműködésünk nyomán, a Szent László-legendában is a messze múltba (szkíta kor) visszamenő mongol rokonsággal számolhatunk. Ugyanígy az *Égig érő fa*, a *Kancatejfürdő*s más mesékben és mesefordulatokban, amint Solymossy Sándor és Vargyas Lajos elénk tárja, ősi belső-ázsiai kapcsolatokat őrzünk.

A magyar nép tehát nemcsak érintkezett a mongolokkal, hanem néhány nemzetségükkel, törzsükkel egybe is olvadt, mégpedig az onogur-

magyarokon keresztül. Nem hiszem, hogy a fent elmondottak után valaki is kételkednék ebben, bár egy nagy kérdőjel mégis kirajzolódik elénk. Ez pedig az, hogy sem a koponyák, sem a leletek nem szólalnak meg, s így kézzelfoghatóan nem bizonyítják a mongol nyelvvel való találkozásunkat. Ám a kapcsolatok olyan erősek, hogy ezentúl nyugodtan számolhatunk néppé válásunk mongol elemeivel és nyelvünk mongol gazdagítóival.

Megjelent a *Forrás* 1980. évi 7. számában.

AZ AVAROKRÓL

Az avarok és a kereszténység

Az avar kor történeti kérdései a közép-európai országok történészeinek, régészeinek egymást segítő munkájával tisztázhatók. Hiszen az avar határok vagy legalábbis az avar érdekeltség észak felé a morva területekig, nyugat felé az Ennsig, délre Dalmáciáig, Albániáig terjedt, kelet felé pedig szinte nem is vonhatunk határt, mert még Belső-Ázsián túl is megtalálhatók az avar régiségek párhuzamai.[1] A források és a kutatás e hatalmas területnek jóformán valamennyi népével kapcsolatba hozta őket, éppen a kör szűkítése miatt is szükséges a régészeti leletek megszólaltatása. Ennek megfelelően két részre osztom ezt a beszámolót:

1. Röviden áttekintem a történeti tanulságokat.
2. Számot adok a régészeti eredményekről.

I. A FORRÁSOK

Deguignes a XVIII. század közepén az avarok őseit a kínai évkönyvek žuan-žuanjaival azonosította, akik i. sz. 200 körültől az Irtistől Koreáig a régi hiungnu birodalom felett uralkodtak 552-ig, amikor is a türkök megdöntötték uralmukat.[2] Pelliot hívta fel a figyelmet arra,[3] hogy ugyanekkor döntötték meg a heftaliták uralmát is, ő az avarokat heftalita utódoknak tartja. A bizánci történetírók közül Malalasz a hunok egyik ágát véli avarnak, Theophanész és nyomában Konsztantinosz Porphürogennétosz a gepidák egyik törzsének, Theophülaktosz Szümokatta pedig a Til folyó melletti ugorok var és chunni törzsének tartja őket, tehát álavarok-

nak (a varchuni név Menandrosznál is felbukkan, és a Til nála Atil, tehát a Volga).[4]

Nyilvánvaló, hogy mindegyik forrásban van valami igazság. Tudunk az avarok egy részének hun származásáról (talán ezzel magyarázható a későbbi nyugati krónikák „Hunni qui et Avares" kifejezése is), tudunk a velük együtt Pannoniába költözött hun utód kuturgur bolgárokról is, az is köztudomású, hogy jelentős számú gepida töredék élt közöttük. De – úgy látszik – az avar származástörténet döntő adata a Theophülaktosz-féle. Czeglédy Károly ugyanis a pannoniai avarok őseit azonosítani tudta a keleti heftaliták uar és xyon törzsével.[5] Ezek közül az utóbbi hiungnu származék. A pannoniai avarokhoz 598-ban csatlakoznak a türkök elől menekülő tarniach, kotzagir és zabender törzsek.[6] Feltevésem szerint pedig a VII. század vége felé a Volga könyöke tájáról jelentős tömegű népesség telepedett a Kárpát-medencébe (ezek zöme feltehetően már magyar volt).[7] A keletről bejött népek mellett az avar korban számolnunk kell még a megjelenésük előtt itt élt germán népek fennmaradásával, feltehetőleg jelentős számú szarmata népességgel és bolgárokkal. Néhány dunántúli gócpontban a késő római lakosság fennmaradása is feltehető. A Nagy Károly-féle hadjáratok avarsága eléggé ismert ahhoz, semhogy fel kelljen eleveníteni a rájuk vonatkozó adatokat.[8] Talán mégis annyit, hogy nem pusztultak el a hadjáratok következtében, hanem nagy tömegeik megérték Árpád magyarjainak honfoglalását (896). Az avar kor vége táján számolnunk kell a szlávság mind erőteljesebb térfoglalásával.[9]

Ezt a tarka etnikai képet tartván szem előtt, vegyük sorra a számba jöhető népek kapcsolatát a kereszténységgel.

A *heftaliták*. A xyon nép alkotta az 568-as avar foglalás egyik vezértörzsét. Meg kell említenünk, hogy az avar régészeti anyagban, éppen a vezető rétegben (Bócsa, Kiskörös-Vágóhíd) Irán felé mutató nyomok vannak, tehát a heftaliták szállásterülete felé vezető párhuzamokat találunk. Irán északi peremterületén a IV. századtól kezdve erősen hódított a manicheizmus, mert Perzsiából kiűzték követőit, s itt és a török népek között erős propagandát fejtettek ki. Ennél sokkal nagyobb és maradandóbb hatással volt a heftalitákra a perzsa nesztorianizmus. Ezt a perzsa uralkodó réteg is támogatta, mert szemben állott a bizánci ortodoxiával. A heftaliták már az V. század végén keresztények, és feltehetően a szír patriarchátus alá tartoztak, legalábbis onnan kértek szerzeteseket.

551-ben ezeknek a szerzeteseknek sikerült szogd területről selyemhernyókat csempészni Bizáncba.[10]

Mindezek után nem marad más számunkra, mint hogy le kell vonnunk azt a meglepő következtetést, hogy az 568-as avar honfoglalók heftalita rétege ismerte a kereszténységet, vagy éppenséggel keresztény volt! Különösen figyelnünk kell a szír kapcsolatokra, mert – úgy látom – a Kárpát-medencébe érkezett „bizánci" keresztény áru jó része szír területen készült, s ez – a fentiek ismeretében – sokkal többet mond, mintha egyszerű kereskedelmi kapcsolatokról lenne szó.[11]

A *bolgárok*. Tudjuk, hogy az avarok jelentős tömegű bolgárt hoztak magukkal Dél-Oroszországból, s éppen keresztény kapcsolatokra valló korai leleteink egy részét ezeknek a bolgároknak tulajdoníthatjuk.[12] Dél-Oroszországba a keresztény misszió korán utat talált. Hieronymus (kb. 348–420) boldogan írja: „. . . Hunni discunt Psalterium . . ."[13] A térítés ezen a területen különösen Justinianus alatt vált erőteljessé. A forrásokat Moravcsik Gyula gyűjtötte össze, s hadd jegyezzük meg, hogy Cosmas Indikopleustes 547–549 táján a hun utód bolgárokat a keresztény népek között említi.[14]

Mindezekből azt a következtetést kellene levonnunk, hogy az 568-as avar honfoglalás jelentős részben keresztény vagy a kereszténységgel kapcsolatba került népekkel népesítette be a Kárpát-medencét.

Nézzük most azokat a népeket, amelyeket itt talált az avar hódítás. Nem lehet feladatunk, hogy a Római Birodalom bukásától a népvándorlás korán át nyomozzuk a kereszténység sorsát, mégis elkerülhetetlen bizonyos utalás a múltra.

Germánok. A késő római időkben Savia és Pannonia secunda jelentős szerepet játszott a nyugati ortodoxia és az arianizmus között, mely utóbbi befészkelte magát Valeria tartományba. Ez a kettősség a VI. században is megtalálható: a katolikus longobárdok és az ariánus gepidák (Salvianus: Inhumanissimi Ritus Gepidarumja) között.[15] Hagyjuk most ki vizsgálódásainkból Sirmium, Siscia és Emona kereszténységét, mert a szűkebb értelemben vett Kárpát-medencén kívül esnek, bár hatásuk átsugárzott Pannoniára. Jegyezzük meg ezzel szemben, hogy a longobárd régészeti anyagban csak halvány nyomait találjuk a kereszténységnek, a szentendrei temetőben például az ásató inkább a melléklet nélküli sírokban sejti a keresztény őslakosságot.[16] A Pécs környéki avarok közé jutott longobárd asszonyok sírjai lehettek azok, amelyekben legutóbb

Papp László kereszttel díszített gyűrűt és monogramos bizánci arany fülbevalót talált az elmaradhatatlan pávapárral.[17] A gepida régészeti anyagban jelentősen több keresztény vonatkozású lelet van, s ez – a források egyöntetű vallomását erősítve – mutatja, hogy a Photinus-féle arianizmus gyökeret vert közöttük.[18] Feltehető, hogy kis keresztény közösségeik avar uralom alatt is folytatták tevékenységüket.

A *pannoniai őslakosság.* Az utóbbi időkben született összefoglalások eredményeként annyi bizonyosnak látszik, hogy a népvándorlás kori Pannonia két jelentős gócában (Keszthely és Pécs környékén) a lakosság s vele együtt a keresztény közösség átvészeli a nehéz időket, és a IX–X. században ismét megerősödik.[19] A *Corversio* szerint a IX. században mindkét területen újra erőteljes egyházi élet kezdődik, s nyilván ez az oka, hogy a IX. században Zalavár, majd Szent István alatt a pécsi székesegyház ezeken a helyeken épül fel, az utóbbi éppenséggel az ókeresztény sírkápolnák között.

II. A LELETEK

Ha a források tanulságait összegeznők, az derülhetne ki, hogy az avar korban a nesztoriánus, az ariánus és az ortodox kereszténység virágkorát élte a Kárpát-medencében. Ám ez csalóka látszat csupán, egyrészt mert nem tudnak erről az egykorú egyházi források, másrészt pedig nem tud erről a régészet, amely pedig éppen az avar korból több tízezer sírleletet vizsgálhat. Ebből a szinte áttekinthetetlen mennyiségű leletből mindössze néhány tucatnyi az, amit közvetlen keresztény emléknek nevezhetünk. De néhány forrásból még arra is következtethetünk, hogy az avarok kezdetben – amíg Bizánccal hadilábon álltak – a számukra idegen érdekeket képviselő ortodox kereszténységet üldözték is. Legalábbis erre vall, hogy Johannes pannoniai püspöknek menekülnie kellett az avarok elől (599-ben), és Johanna abtissza is el kellett hagyja hazáját, és Salonába menekülve ott halt meg 612-ben.[20]

Amiképpen azonban a forrásokkal óvatosan kell bánnunk, hiszen könnyen téves következtetésekre vezetnek, akként régészeti megfigyeléseinket is finomítanunk kell, nem szabad, hogy csupán a kézzelfogható keresztény emlékekre támaszkodjunk. Hogy világosan láthassuk, mire is gondolok, a leletek ismertetése előtt szeretnék néhány kérdést felvetni.

a) Az egyik kérdés, amit meg szeretnék itt vizsgálni, az, hogy a XI–XII. századi templom körüli temetők halottainál rendszerint annyira nincsen semmiféle lelet, s még kezüket is ritkán kulcsolták imára, hogy ha nem templom körül pihennének, senki sem tenné fel róluk, hogy keresztények voltak. Mármost korai és kései avar temetőinkben igen sok a „szegény", „melléklet nélküli" sír, s ezek embertanilag az Árpád-kori „szegények" elődeinek tekinthetők. Nem kereshetünk-e kereszténye ket ezekben a sírokban? Hiszen láttuk, hogy a heftaliták, a bolgárok zömükben keresztények kellett hogy legyenek, nem is beszélve az itt talált népességről. A kérdést ebben a formájában eddig még nem vetettük fel, mert azt gondoltuk, hogy a szegény sírok azért szegények, mert szolgákat, rabszolgákat temettek oda.[21] Most ellenben felvetődhetik az a kérdés, hogy vajon a templom körüli temetőknél nem az történt-e, hogy a korábban – a késő avar korban – még pogány módra temetkezők is keresztényekké lettek? Sajnos, erre a kérdésre nem tudunk – egyelőre? – határozottan felelni, de már a kérdés felvetése is elegendő volt arra, hogy a jövőben óvakodjunk a „szegény" sírok egyoldalú megítélésétől. Persze rögtön felvetődik az ellenkérdés is: ha ilyen tömegű keresztény élt volna az avar korban, akkor kellett hogy legyen templomuk, egyházi szervezetük, s erről semmi hír nincsen. Talán-talán mégsem olyan némák a források e tekintetben sem. Kiss Attila egyik legutóbbi dolgozatában idézte a 796-ban Pipin hadjáratával kapcsolatban összehívott linzi püspöki konferenciát.[22] Ez arról tárgyalt, hogy mitévők legyenek azokkal a keresztényekkel, akik írástudatlan papjaik vezetésével élnek, és magukat keresztényeknek vallják. A másik halavány nyom, amire fel szeretném hívni a figyelmet, az, hogy a magyar nyelvnek elég gazdag a szláv, méghozzá szlovén-horvát szlávból magyarázható keresztény szókincse.[23] Mármost ha igaz az – márpedig minden jel arra mutat –, hogy a kései avarok zöme magyar volt, akkor ez a szókincs még Árpád honfoglalása előtt kellett hogy bekerüljön a magyar nyelvbe. A Géza és Szent István alatti térítők ugyanis frank földről jöttek, legfeljebb ha Szent Adalbert környezetében találhatnánk néhány esch szerzetest.[24] Természetesen itt sem szabad túlkövetkeztetnünk, hiszen tudunk az avarok zömének 800 utáni megkeresztelkedéséről s arról is, hogy a Nagy Károly-féle hadjáratok egyik indoka az volt, hogy az avarok kegyetlenkedtek a keresztényekkel: „. . . nimia malitia . . . quam fecerunt avari contra . . . populum christianum . . ."[25] Emellett jegyezzük meg azt is, hogy a kései avar temetőkből

alig-alig ismerünk néhány leletet (kereszt, övveretek), amelyek közvetlenül vallanának a kereszténységről.

b) Meg kell jegyeznünk, hogy elég sok avar kori sírban (köztük gepidában is) találunk a halott mellett korsót és poharat.[26] Nemcsak szegény emberek mellett gyakori ez, hanem gazdagok, sőt fejedelmek sírjaiban is megtaláljuk. Éppen ez kelt gyanút. Az ozorai fejedelmi sírban például a fejedelem feleségét és kislányát keresztény módra, nagy aranykeresztekkel temették el, de a férfi mellé odatemették lovát s minden méltóságjelvényét.[27] Kunágotán pedig a fejedelmi sírban megtaláljuk az ezüstkorsót és -kelyhet, de a fejedelmet itt is lovával temették el.[28] Nem hiszem, hogy ha keresztény fejedelem lett volna az avarok közt, valamelyik forrásunk ne adott volna hírt róla. Baján esküje a legtöményebb pogány szertartás szerint játszódott le.

c) A dolgok így állván, aligha hihetjük, hogy a Keszthely környéki és a Pécs környéki diaszpórán kívül jelentősebb tömegű, egyházi szervezetben élő avar lett volna, bár úgy látszik, hogy az avarok türelmesek voltak vallási szempontból, akárcsak később a kazárok, Géza fejedelem vagy Dzsingisz kán. Arról szeretnék most néhány szót szólni, hogy ennek a türelmességnek mélyében az kellett hogy legyen, hogy az avarok – a maguk módján – sok mindent megértettek a keresztény tanításokból, sőt részben egyet is értettek velük. Az, amit most erről elmondok, akár egy avar kori hittérítőben is kialakulhatott volna az avarok közti munkája közben.

Azt kellett tapasztalnia ennek a hittérítőnek, hogy az avarok szilárdan hisznek a halálon túli életben: hiszen a temetési szertartásokkor a legnagyobb gonddal bocsátották másvilági útjára az elhunytat.[29] Itt tehát kapcsolatot tudott találni a másvilági életről szóló keresztény tanítással és a feltámadás hitével. Persze ez sem volt egyszerű, mert az avarok az evilági élet folytatásának hitték a másvilágit. Itt volt a legnehezebb a küzdelem, mert kihatott a temetés szertartására! Az avarok mindent a halottal együtt temettek el, ami neki biztosíthatta másvilági létét, a keresztény szertartás pedig minden evilági hiúságtól mentesen úgy bocsátotta útjára a halottat, ahogy erre a világra érkezett.

Amennyire a néprajzi párhuzamokból kitűnik, az avarok, türkök és a magyarok régi hite szerint is az égi atya uralkodott mind ebben, mind a másik életben (Teremtő, Tårem, Tengri), s itt könnyen szót érthettek a térítővel. Hihettek abban is, hogy a halott negyven napig még szerettei

körében tartózkodik, s nyilván ezen keresztül értették meg a húsvét és pünkösd közötti negyven napot. A víz tisztító, újjászületést jelképező erejét, a keresztelést nyilván könnyen megértették. Ezt abból gondolom, hogy néhány újabb megfigyelés szerint a temetők vagy szigeten voltak, vagy a „vízen túl", tehát a patak, folyó másik partján. A vízzel való meghintés, a vízbe való alámerítés tehát közérthető jelképiséggel szólt az avarokhoz.

Bizonyos nyomokból úgy látszik, hogy mind az avarok, mind a magyarok jól ismerték a világosság-sötétség mítoszt, s ekként a mennyország-pokol, erény-bűn ellentétei nem voltak újak számukra. A mennyei hierarchiának könnyen láthatták mását az égi régiók általuk hitt hét vagy kilenc rétegében. Ennek nyomai egy avar kori csontkarcon maradtak meg, s azokban a gazdag meseváltozatokban, amelyek a magyar „égig érő fa" meséjét képviselik. Nyilván közel érezhették magukhoz a kereszténység állatszimbolikáját, Krisztus és a négy evangélista jelképeit s másokat is, hiszen a férfiak övein gyakran jelent meg jelképes tartalommal a griff, az oroszlán, a pávasárkány, a szarvas és más állat. – De olyan jelentéktelenebb mozzanatokban is közösséget érezhettek a kereszténységgel, mint például a tojás jelkép. Avar kori sírokban gyakori a tojás mint a feltámadás (?) vagy a másvilági termékenység (?) jelképe.

Gondolható, hogy a Biblia virágos, jelképekkel átszőtt nyelvezete, példabeszédei is közel állhattak lelkükhöz és szépérzékükhöz, hiszen amit például a magyar őskölteszetről tudunk, az ugyanerről a keleti gazdagságról vall.

A kereszténységgel kapcsolatos ellenállásnak tehát elsősorban nem ideológiai okai lehettek, hanem mélyében a hódítótól való félelem, a hittérítők nyomában járó hatalmi függéstől való húzódozás volt az igazi ok. Éppen Nagy Károly hadjáratainak iratai árulják el, hogy az egyház felvonulása méreteiben nem nagyon maradt el a hadseregétől.

Vegyük most számba a kereszténységről valló leleteket, legalább néhány példán keresztül.

A férfiak sírjaiból származó övek egynéhányán szőlőt csipegető galambpárt látunk – kétségtelenül keresztény jelkép.[30] Ezeket a préselt övvereteket bizánci súlyokkal dolgozó avar vagy itt megtelepedett bizánci ötvösök készítették. Két dologra kell ezzel kapcsolatban figyelnünk, az egyik az, hogy ezeket a vereteket sorozatgyártásban készítették, tehát nyilván nagy volt a kereslet. Még fontosabb azonban, hogy a temetők

térképei arra tanítottak, hogy az öv az avar férfiaknál igen nagy értékű jelkép is, amely szinte képírással adta tudtul az illető származását, méltóságát, nemzetségét. Ezt tudván, azt mondhatjuk, hogy az övek viselői fennen hirdették, hogy keresztények. Jellemző, hogy ezt ősi avar szokás szerint az öv vereteivel fejezték ki. Ezzel szemben a nők, akiknek csak igen-igen ritkán járt öv, nyakban vagy fülben hordott kereszttel, keresztes, jelképes fülbevalókkal, nyakban hordott „imahengerrel" fejezték ki keresztény voltukat. Az ilyenfajta keresztény jelképek elvben Pogonatos császár korával végződnek, de gyakorlatban megtalálhatók a VIII. századi avar temetők őslakosságánál is. Ebből a korból valók avar női sírjaink legszebb leletei is: a korongos fibulák.[31] Ez esetben az „avart" inkább avar korinak kell értenünk, hiszen az avar női viseletben nem volt keresnivalója a bőven redőzött, könnyű anyagból készült viseletet összefogó fibulának.

A férfiak és nők kereszténységére való leletek néhányának bemutatása előtt még arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezeket sohasem találták egymás közelében lévő sírokban, tehát például férj-feleség sírjában, sőt például a korongos fibulák elterjedési területe teljesen más, mint a keresztény jellegű férfiöveké. Persze számolni lehetne azzal, hogy a keresztény nők egy része rabnő lehetett, de ennek ellene mond az, hogy avar módra, avar viseletben temették el őket.

A korongos fibulák közül hármat vizsgálok, de csupán készülési-viselési idejük érdekel most.

1. Az úgynevezett Bellerophon-fibula Fenékpusztáról. Alföldi Andrásnak nyilván igaza van, amikor a szárnyas lovon ülő, kimérával küzdő Bellerophont Szent Györggyel azonosítja.[32] A „bizánci antik" idején a régi mitológiai ábrázolásoknak effajta értelmezése napirenden volt. Annál kézenfekvőbb ez a feltevés, mert legújabban a Pécs környéki nagyharsányi avar temető 60. sírjában előkerült a keresztes lándzsás Szent György-alakos korongos fibula is.[33] A Bellerophon-fibula párhuzamait Alföldi a késő római ládikaveretekben találja meg, s ezért arra gondol, hogy a helyben maradt őslakosság kézművesei készítették. Bár újabban Albániából is került elő korongos fibula,[34] mégsem vethetjük el Alföldi gondolatát, mert a két, következőben bemutatott fibula biztosan idevaló készítmény. E későbbi fibulákon megváltozik a reliefstílus, szemben a Bellerophon térséget érzékeltető domború mintázásával, ezeken síkban maradó, erősen rajzos ábrázolást láthatunk.

2. Császárapoteózis-fibula. Belső képmezejében kiterjesztett szárnyú sas, felette két pálmaág közt a császár szembenéző mellképe. Feltehetően – pálmák! – ugyancsak keresztény értelmű ábrázolás.[35] A korong peremén lévő fogazás a magyarországi II. germán állatstílus ornamentuma, s mint ilyen, a VII. századra jellemző, bizonyosan pannoniai készítmény. A Bellerophon-veretet a Justinianus-kori ládikaveretekkel való rokonság miatt a VI. század közepéről keltezzük.[36]

3. Az ellendi (II. temető, 37. sír) korongos fibula a legkésőbbi a három közül.[37] Biztosan tudjuk keltezni, méghozzá a korongjában lévő kettős galamb képével. Ugyanez az ábrázolás jelenik meg a keresztény avar férfiak övveretein. Ezek közül az ellendi fibulának szinte pontos mását láthatjuk az egyik kiskőrösi övön. Ezt a sírleletet pedig Constantinos Pogonatos érmének avar utánzata a VII. század vége tájára keltezi.[38] E három korongos fibula közül az első a VI. század közepéről, az utolsó a VII. század végéről való. Ez pedig egyúttal azt jelenti, hogy Pannonia két központjában, Keszthely-Fenékpuszta környékén és Pécsett keresztény egyházi élet volt a VII. század végéig, de nyilván tovább is, mert itt találjuk a IX. században egyrészt Zalavárt, másrészt pedig az ugyanekkor még használt pécsi temetőkápolnát, majd a Szent István-kori bazilikát. Megvizsgálandó kérdés, hogy vajon a ketlachi korongos, zománcos fibulák nem a pannoniaiak folytatásai-e?

A VII. század végén annyira megváltozik az addigi régészeti anyag jellege, hogy kénytelenek vagyunk új nép bevándorlását feltenni (erre némi forrásnyomok is vannak). Nemcsak az övveretek készítési módja, de a teljes férfiviselet és fegyverzet, a női viselet egésze megváltozik, s megváltozik a temetési ceremónia is. Éppen ezért nem tudok egyetérteni azokkal a kutatókkal, akik „divatváltozás"-ra gondolnak,[39] vagy azokkal, akik például kopt mesteremberek bevándorlásának tulajdonítják[40] az élet minden apró mozzanatát átjáró változást. Ez az új nép valahonnan a késő pjanobori műveltség közeléből, a Volga jobb partjáról jött a Kárpát-medencébe, s éppen ezért, mint előbb jeleztem, meggyőződésem szerint – s egyre szaporodnak az ezt igazoló megfigyelések – ez a nép zömében magyar volt.[41] Az itt talált avar csoportok kezdetben még külön helyre temetkeznek a temetőkben, később a griffes-indások felszívják a maradék avarságot. E temetőkben a keresztény nyomok nagyrészt a régi avarok sírjaiból kerülnek elő, de van egy-két jelenség, amely az újonnan

jötteknél is a kereszténységről tanuskodik. Három példával mutatom be az effajta új leleteket.

1. Az új – még közöletlen – leletek közül kiemelkedő jelentőségű a Balatonfűzfő-Szalmássy-telepi avar temető „K" sírja. A leletek rövid bemutatását az ásató Németh Péternek köszönhetem,[42] közlésüket is ő készíti elő. Egy kis ezüstkereszt töredékének hátlapján ZωH felirat olvasható, s még nagyobb meglepetés az a kis ezüstbulla, melyen Péter apostolt látjuk, s ezt a ΠΕΤΡΟΣ felirat is igazolja. Egyik tanítványom már előzetesen foglalkozott a lelettel, és Justinianus korinak határozta meg,[43] ez az ásató szerint is helyes keltezés, mert a temető egyike a legkorábbi avar temetőinknek.

2. Ugyancsak közöletlen, de az előzőkhöz képest újat jelent volt tanítványom, Nagy Katalin ásatásából származó székkutasi avar temető 8. sírja.[44] A temetőben csodás szépségű bronzöntvények kerültek elő, amelyek közvetlen rokonai a nagyszentmiklósi kincsnek, s így bizonyos, hogy a temető a X. századot is megérte. Ez a sír azonban a régi avarok egyik kis csoportjából való, és VII. század közepi hagyományokat őriz. A kereszt vékony ezüstlemezét préselték és aranyozták (1. kép). A lemez annyira törékeny, hogy az életben nem hordhatták. Nyilván a sír számára készült préselt másolat, amely mintáiban világosan látható a nemes ötvösmunkával készült előzmény. Az avar kagáni műhelyben készülhetett az utánzat eredetije. Ilyen „temetési utánzatok" gyakoriak az avar korban, különösen a korai időkben.

3. Végül meg kell említenünk, hogy a késői griffes-indás környezetben is találunk néhány keresztet. Ilyen a késői gyöngysoron függött závodi kereszt görög felirattal,[45] s ilyen a Cikóról való, egykor a Nemzeti Múzeumban őrzött bronzkereszt[46] is. Öntőmintája szemmel láthatóan úgy készült, hogy egy plasztikusan megmintázott corpust nyomtak bele a negatívba. Csakis így magyarázható, hogy például a mélyebben fekvő nyak és mell egyáltalán nem nyomódott be a negatívba, s így e mélyen fekvő formák hiányoznak a megöntött keresztről is.

*

Egy ilyen rövid előadásban nem adhatjuk az avar kori keresztény emlékek repertóriumát. Megtalálhatók ezek a szerzőnek és Alföldi Andrásnak korábbi munkáiban, nemkülönben a most idézett dolgozatokban. Keresztek, fibulák, bullák, fülbevalók, nyakperecen hordott ereklyetar-

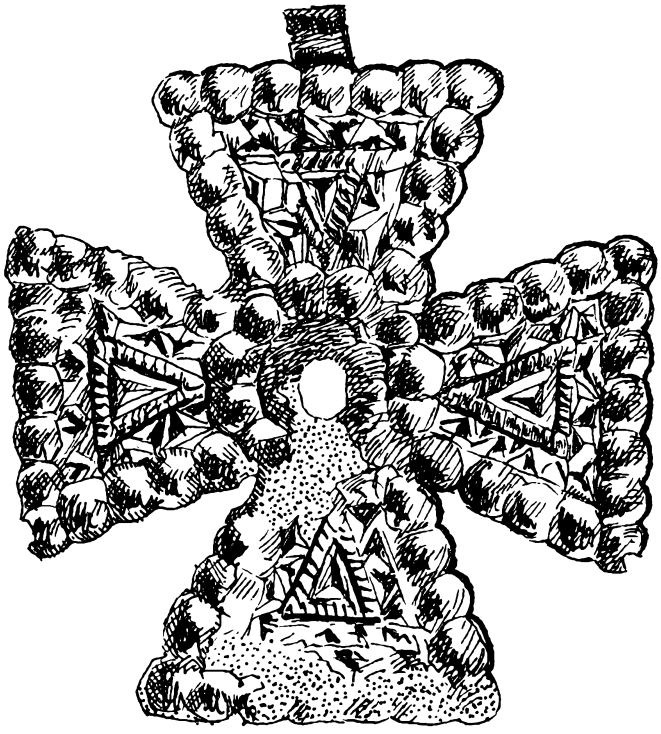

1. kép. Préselt aranyozott kereszt a kora avar kori székkutasi temetőből

tók, veretes övek alkotják ezt a hagyatékot. A nyakperecek kis kapszuláiban nyilván imaszövegek voltak. Még egyet sem mertünk kinyitni, de bizonyosra vehető, hogy a nem pontosan záró hengerekben a pergamen már régen elmállott. Feldolgozásra vár még a dunapataji gyönyörű, nagy arany mellboglárpár. Ezt Nagy Lajos késő rómainak vélte,[47] de nyilván Horváth Tibor véleményét kell elfogadnunk, hogy ez nem más, mint rendkívül díszes példánya a késő avar női sírok mellboglárainak.[48] Külön kérdést vetne fel a nagyszentmiklósi kincs keresztény szempontú vizsgálata. Erre jelen alkalommal nem kerülhet sor, annál is inkább, mert Fehér Géza a görög feliratok alapján,[49] magam pedig a 3–4. korsó vizsgálatával kapcsolatban[50] arra a megállapításra jutottunk, hogy a kincs részben az Árpádok királyi ötvösműhelyében készült.

Tárgyalásunkból kimaradtak azok a bizánci emlékek, amelyeken kereszt van ugyan, de nem egyházi jellegben, hanem például mint hitelesítés (ezüstedények fenékbélyegei, exagiumok).[51]

*

Ha az avar kori keresztény emlékeket térképre vetítjük, azt tapasztaljuk, hogy zömük Pannoniának a Rába és Dráva torkolata közötti részéből való. Éppen arról a területről, amely a IX. században a salzburgi egyházmegye fennhatósága alá tartozott, s amelyet a *Conversio* a következő szavakkal ír le: „. . .partem Pannoniae circa lacum Pelissa inferioris, ultra fluvium qui dicitur Hrapa et sic usque ad Dravum fluvium et eo usque Drauvus fluit in Danubium. . .", tehát a Rábától, a Balatont magába foglalva, egészen a Drávának a Dunába torkollásáig. Valóban ettől keletre csak Kiskőrös és Szeged környékén ismerünk keresztény leleteket. Úgy látszik, hogy itt a kései avarság, illetőleg a feltételezett korai magyarság eléggé önállóan élhetett tovább. Ezek és a még keletebbre élők csak jóval Nagy Károly hadjáratai után fogadták el a kereszténységet, s talán rájuk vonatkozik a gens Hunnorum megtéréséről szóló, 863-ból származó adat.[52]

*

Ha az ember egy-egy témával foglalkozik, óhatatlanul kiemeli az erre vonatkozó adatokat az összefüggésből, s ekként akaratlanul is torzítja a történelmet. Nyilván most is így történt, és szinte önmagam felé figyelmeztetőül hadd emlékeztessek arra, hogy bőséges forrásanyag szól a Bécsi-medencébe telepített kagán népéről (805) s annak megkeresztelkedéséről. Ez történeti tény. De nézzük meg a Bécs és Moson környéki avar temetőket:[53] nyoma sincsen annak, hogy valóban hitükké vált volna az a tanítás, amelynek régészeti jelképe a Cunpald-kehely, az egykori avartérítő püspök áldozókelyhe.[54]

Megjelent az *Archeologia Hungarica* XXXIV. kötetében (1955) franciául.

JEGYZETEK

1. Fontosabb összefoglaló munkák: H. H. Howorth: The Avars. *Journ. of the Royal Asiatic Society*, Vol. XXI. 1889. – A. Kollautz: *Quellenbuch zur Geschichte der Awaren.* Praha, 1944. – A. Kollautz: *Die Awaren. Saeculum.* V. Heft 2. – D. Csallány: *Arch. Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* Budapest, 1956. – Gy. László: Études archaelogiques sur l'histoire de la société des Avars. Budapest, 1955, *Arch. Hung.*, XXXIV. – H. W. Haussig: Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren. Cent. *Asiatic Journ*, 1956, 2–43.
2. H. Deguignes: Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux, avant et depuis J. Chr. jusqu'á présent. I–V. Paris, 1756–58.
3. P. Pelliot: *Journ. Asiatic*, 1920, I. 143.
4. J. Moravcsik: *Bizantinoturcica.* I–II. Budapest, 1942–43.
5. Czeglédy K.: *IV–IX. századi népmozgalmak a steppén.* Budapest, 1954, MNyT. 84.
6. Howorth: i. m.
7. Gy. László: Les problémes soulevés par le grouppe á la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avare finissante. *Acta Arch. Hung.*, 1965. 73–75.
8. J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. Karl der Grosse.* Bd. I. 719–791.
9. Deér: i. m. 772 sk.
10. Lásd: Moravcsik Gy.: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. *Szent István Emlékkönyv (SzIE)*, 1938, I. 184. sk.
11. *Adatok az avar kori műipar ókeresztény kapcsolataihoz.* Budapest, 1935. – Gy. László: Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn. *Zeitschr. für Kirchengesch*, 1940, 126–146.
12. Simonyi D.: Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slaven in Pannonie. *Studia Slavica*, 1955.
13. Ep. 107. Migne: PL. 22. C. 870. Lásd: (Moravcsik: *SzIE*, 186.)
14. Ed. W. Winstedt, Cambridge, 1909, 119. (Moravcsik: *SzIE*, 188.)
15. Alföldi A.: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában *SzIE*, I. 1938, 151–170.
16. Bóna István szíves közlése; lásd még: *Soproni Szemle*, 1963, 136–143.
17. Papp L.: A bolyi avar kori temető. *JPM Évkönyve*, 1962, XX. tábla.
18. D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mittel-Donaubecken. *Arch. Hung.*, XXXVIII. 1961.
19. Radnóti A.: Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. *MTA II. o. Közlemények*, 5. 1954, 499–508. – Simonyi D.: Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slaven in Pannonien. *Studia Slavica*, 1955, 333–361. – Székely Gy.: A pannoniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kez-

detei. *TEM*, 12, 1957, 7–21. – Kovrig I.: Megjegyzések a Keszthely kultúra kérdéséhez. *Arch. Ért.*, 1958, 66–74. – Sági K.: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. *Acta Ant. Hung.*, 9. 1961, 397–440. – Bóna I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia*, 1961–62, 49–68. – Kiss A.: Pannonia a római kori lakossága népvándorlás kori helyben maradásának kérdéséhez. *JPM Évk.*, 1965, 81–123.

20. Alföldi A.: *SzIE*, 163. – J. Zeiler: *Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'empire romain*. 1918, 69., 72.
21. László Gy.: *Arch. Hung.*, XXXIV. i. m.
22. Kiss A.: i. m. 112. (MGH. *Consilia*. II. 1. 1906, 172–176.)
23. Kniezsa L.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. 1955 és Bárczi G.: *A magyar szókincs eredete*. Budapest, 1958, 91–92.
24. Csóka J.: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. *SzIE* (1938) I: 283. sk.
25. Deér J.: i. m. 757.
26. Lásd Kralovánszky A.: A pákozd-büngöspusztai késő avar kori temető. *Alba Regia*, 1961–62, 173–178.
27. Lásd László Gy.: *Arch. Hung.* XXXIV. i. m. 256.
28. Lásd László Gy.: *Arch. Hung.* XXXIV. i. m. 258.
29. Az alább következő néprajzi párhuzamokra nézve lásd: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944, passim.
30. László Gy.: *Adatok az avar kori műipar ókeresztény kapcsolataihoz*. i. m. I. és X. tábla.
31. A korongos fibulák irodalma: Kiss A.: i. m. 112. – 1959-ben Barkóczi László három remek korongos fibulát ásott ki Fenékpusztán, a horreum melletti temetőből. Keresztény vonatkozású mindhárom, az *Acta Arch. Hung.* 1967-es évfolyamában közli.
32. Alföldi A.: *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Leipzig, 1926, VI. tábla 3.
33. Papp L.: A nagyharsányi avar kori temető. *JPM Évk.*, 1963, XI. tábla.
34. Kedves tanítványomnak, Hanna Spahiunak (Tirana) köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a leletekre.
35. Alföldi A.: *Untergang* . . . i. m. VI. tábla 4.
36. A fogazásról lásd: Fettich N.: *Arch. Hung.* I. Budapest, 1926 és *ÁÉ*, 1929 . . . A reliefstílusról: László Gy.: A kunágotai lelet bizánci aranylemezei. *ÁÉ*, 1938, 55–86. és az ott felhozott párhuzamok.
37. Dombay J. ásatása, lásd Kiss A.: i. m. 7. kép.
38. László Gy.: *Zeitschr. für Kirchengesch.*, i. m. II. tábla és E. Jónás: Monnaies du temps des Avars en Hongrie. *Demareteion*, 1935, 130–136. – Azt hiszem, hogy ennél az ábrázolásnál megkockáztathatjuk a nesztoriánus kapcsolatok feltevését. Figyeljük meg jól az ellendi korongot (s a többi „U" alakban komponált ga-

lambpárt is), két feltűnő vonást vehetünk észre rajta, egyrészt a test és szárny tollazatát gödrök jelölik, másrészt pedig, hogy az „U" – alul középen egy kis kör van, ez értelmetlen itt, ezen a helyen. R. Bleichsteiner írt egy kis tanulmányt a nesztoriánus bronzokról *(Berichte des Asiens Arbeitskreises.* Heft 2. Wien, 1939, 48–63.), s ott közöl (VIII. tábla 1.) egy olyan galambpárt, amelyik megmagyarázza a mi ábrázolásainkat. Ez a példa figyelmeztet arra, hogy az avar kori kereszténység kérdéseit nem szabad csak európai szemszögből néznünk.

39. Főként Fettich Nándor és Csallány Dezső munkáiban.
40. Pl. J. Dekan: *Studia Hist. Slovaca,* II. 1964, 52–102.
41. *Acta Arch. Hung.,* 1965, 73–75.
42. Veszprémi Múzeum Lt: 62. 11. 1., 62. 11. 2.
43. Dax M.: Az avar kor bizánci kapcsolataihoz (kézirat, 1966).
44. Itt köszönöm meg Nagy Katalinnak, hogy tanulmányozhattam és közölhettem a leletet. Kíséről leletek nélkül nehéz a kor pontos meghatározása. Lehetséges, hogy a kereszt X. századi, ez azt bizonyítaná, hogy a temetőt is ilyen késői időkig használták.
45. Alföldi A.: *SzIE,* 165.
46. Nemzeti Múzeum népv. leltár 11/1930.
47. J. Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* Braunschweig, 1905, I. 66. 71. kép – Nagy L.: Pannonia sacra. *SzIE,* I. 111. sk.
48. Horváth T.: *Arch. Hung.,* XIX. 61–62. XLVIII. tábla.
49. Fehér G.: *ÁÉ,* 1950, 34–49.
50. László Gy.: *Acta Arch. Hung.,* 1958, 186–198.
51. Lásd: Csallányi D.: *Acta Arch. Hung.,* 1952, 235–244.
52. Deér J.: i. m. 787. (Ann. Sangallensis Maiores a. 863, MG SS. 1. S. 76.)
53. H. Mitscha-Marheim: *Die Awaren.* Carinthia, 1960.
54. I. Bóna: „Cunpald fecit". *Acta Arch. Hung.,* 1966, 279–325.

Balta a sírban

Ebben a tanulmányban a következő sírokban talált babonás szokások magyarázatát keresem:

1. Kiskőrös-vágóhídi dűlő VIII (A) sír. Az 5-7 éves fejedelmi kislány sírjában a gyermek feje mellett baloldalt egy hatalmas vasbaltát találtak, amelynek éle az ég felé nézett (1., 2. kép).

2. Kiskőrös-vágóhídi dűlő LXXIV (53) gyermeksír leírása szerint a sírban a vékony vas nyakláncon szűrő (?), fogazott sarló, véső, balta és olló csüngött. A sírban még 11 db átfúrt nyúlcsont volt.

3. Kiskőrös város alatt 126. sír fiatal nő sírja. Horváth Tibor sírleírása: Mélység 2 m. Medencén vaskarika és vascsat. Koponya mindkét oldalán fülönfüggő, darabokra törve. Jobb combcsont külső oldalán nagy vaskés. Mellen gyöngyök, jobbára üvegből. Gyöngyök között apró díszecskék ezüstből, balta, olló stb. Bal alsó karszár külső oldalánál orsógomb, darabokra törött. Medencén ovális vascsat. Lábaknál tojáshéjak. Kiegészítésként adom a nyakék leírását. A gyöngysorban 37 apró, tojásdad fekete gyöngy, 3 apró, sárga pasztagyöngy, 2 nagyobb, zöldes színű üveggyöngy és 1 db sötétkék vágott sarkú hasábgyöngy, 4 világos színű apró üveggyöngy és 8 db indiai vörös alapú, kék dudorokkal és folyatott fehér szalagokkal díszített nagyobb gyöngyszem. A gyöngysorról lecsüngő apró ezüsttárgyak: kis balta, három pengéből álló szerszám, nem olló, hanem inkább pásztoraink herélőkészségéhez hasonlít, s végül egy késpenge formájú csüngő, függesztőhurokja letörött. (3. kép).

4. Hasonló apró ezüstcsüngőket találtak: Szeged-Csengelén (Korek József közöletlen dolgozatában, a 23. sírban, a nyakláncon szűrő, balta (?) és kanál függött, a 48. sírban pedig egyenes, fogazott fűrész). Kecelen

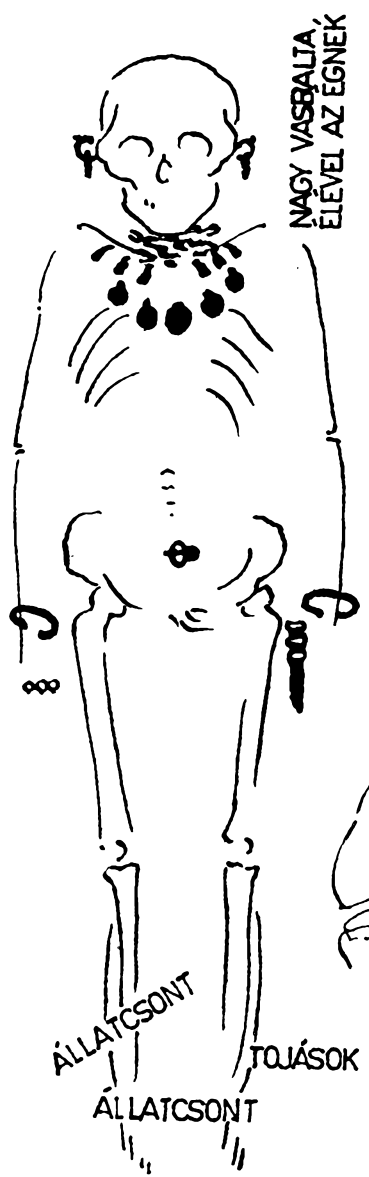

1. kép. Avar fejedelmi kislány sírja a kiskőrös-vágóhídi temetőből. (Gyökér József jegyzetei alapján)

2. kép. A kiskőrös-vágóhídi temető VIII. sírjában talált avar fejedelmi kislány rekonstrukciója

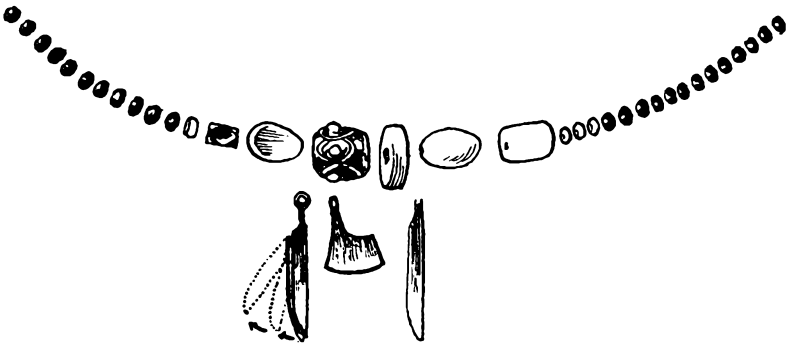

3. kép. A Kiskőrös város alatti 126. számú sírban talált nyakék

(Soós Ágnes közöletlen dolgozata) a 27. sírban fekvő gyöngysorban találtak egy kis, bronzból való, őskori jellegű balta csüngőt. Az egyik igari gazdag női sírban *(Arch. Ért.*, 1929, VI. 17.) egy a kiskőrös-vágóhídi dűlői LXXIV (53) sír baltáját példázó kis balta csüngőt találtak. Kis baltát közöl Hampel *(Alth.* I. 88.) Tiszaigarról. Balta formájú kis csüngőt talált Kada Elek a gátéri temető 150. sírjának díszes bronzláncán *(Arch. Ért.*, 1906, 146.).

5. Az üllői temető 176. sírjában a gyermek gyöngyfüzérjébe egy bronz szkíta nyílhegyet fűztek bele. A kiskőrös-vágóhídi dűlői temető XXXIV (30) sírban a gyermek nyakán hatalmas vadkanagyar, a sírban még kés, csörgő, bögre és vassarló volt.

Hasonló jelenségeket még más helyt is találunk avar temetőkben, majdnem mindig gyermekek és nők sírjában. Az alábbiakban nem törekszem teljességre, hanem csupán az a célom, hogy a kérdést világosan megfogalmazzam és megoldásának lehetőségét felvázoljam.

Mi az, ami ezekben a sírokban közös? Szerintem e sírokat az egyezteti, hogy bennük termelőeszközöket vagy apró másukat találjuk, amelyeket azonban nem munkaeszközként tettek a sírba, tehát nem azért, hogy a halott a másvilági életében kezc ügyében találja őket s munkáját folytathassa velük. A tárgyak apró másainál ezt nem is kell magyarázni. De biztosan nem volt munkaeszköze a kiskőrösi fejedelmi kislánynak az a hatalmas balta, amelyet talán meg sem tudott volna emelni. Ugyanígy nem lehetett komoly munkaeszköze a másik kiskőrös-vágóhídi kislány-

nak a melléje tett sarló; a nyakában hordott vadkanagyar és csörgő pedig sejteti, hogy szülei babonás emberek voltak. Végül nyilvánvaló, hogy nem mint nyíl került a bronz szkíta nyílcsúcs egy másik kisgyermek sírjába. Figyeljünk arra, hogy míg a valóban használt termelőeszközök (balta, sarló), amelyeket eredetiben tettek a sírba, vasból vannak, piciny másaik vagy ezüstből, vagy bronzból készültek. Ez a jelentéktelen különbség rejti magában a kérdés megoldásának egyik lényeges pontját.

Nem sorolom a vizsgálati anyagba azokat baltákat, amelyek kétségtelenül mint termelőeszközök kerültek meglett férfiak sírjába (pl. Győrött és Csunyban), és nem foglalkozom bővebben a sarlós temetkezéssel sem.

Kezdjük vizsgálatunkat a kiskőrösi kislány sírjában talált hatalmas vasbaltával, amelyet sírjában élével az ég felé tettek melléje. Töméntelen és világszerte elterjedt babonából ismerjük a baltának vihar ellen, rontó szellemek ellen való használatát, méghozzá éppen ebben a formában. A varázslatok legtöbbjében éppen az a fontos, hogy a baltát élével az ég felé vágják ki az udvarra vagy máshová. Ugyanilyen rontásűző célból más vaseszközöket is használnak. Ez a jelenségcsoport régóta érdekli a néphit kutatóit, és a néprajzi tudomány nagy úttörői többször megkísérelték összegyűjteni az anyagot, s egyúttal megmagyarázni a varázslatok értelmét. Magyarázataik rövid summáját Solymossy Sándor alább bővebben megtárgyalt dolgozata alapján a következőkben összegezem:

E. B. Tylor *(Primitive Culture*, I. 40.) úgy véli, hogy Európában a vas elűzi a tündéreket és más szellemeket, amelyek eredetileg a kőkorszak teremtményei, s így az új fémet gyűlölik. (Itt meg kell jegyeznem, hogy Tylor könyvének megjelenése korábban [1872] még nem tisztázódott a régészetben, hogy előbb a rezet ismerte meg az ember, majd a bronzot, s csak legvégül jutott a vas ismeretéhez.) Ugyanígy vélekedik a dologról Wuttker *(Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*, 1900, 950.), aki azt írja, hogy a vas, kivált az acél, igen fontos varázseszköz, véd a rontástól, betegségtől, villámcsapástól; más varázslatoknál meg tilos a vas használata, ez utóbbi arra mutat, hogy e szokások java része még kőkori. J. B. Frazer *(Tabou ou les périls de l' âme*, 1911., 193. sk.) a következőkben foglalja össze tapasztalatait. A vastilalmas babonák talán még abból a korból valók, amikor a vas még újdonság volt, s azért ellenszenvvel fogadták az emberek. Az istenek azért gyűlölik a vasat, mert olyan eszközt kapott benne az ember, amellyel meg tudja semmisíteni hatalmukat. Ezért különösen a törzsfők és papok félnek a vastól, és szer-

tartásaikban nem használják stb. Ugyanígy nyilatkozik a szibériai népek sámánhitéről írott könyvében Nioradze is *(Schamanismus bei den sibe-rischen Völkern,* 1925., 32.). Mindebből látni való, hogy a nyugati kutatók a használt eszköznek az életben betöltött szerepétől elvonatkoztatva, az eszköz anyagában, a vasban látják szelleműző erejét.

Ezt a tételt nagy nemzetközi néprajzi anyaggal Solymossy Sándor fejtette ki nálunk *(Ethn.* XLIV. 97–117. és *Magyarság Néprajza,* IV.). Solymossy dolgozatával behatóan foglalkozunk, mert a benne felhalmozott anyag közelebb visz minket a kiskőrös-vágóhídi gyermeksír baltájának megfejtéséhez, annak ellenére, hogy Solymossy magyarázatát s vele együtt az egész etnológiai polgári iskola magatartását tévesnek kell minősítenünk.

Solymossy a nyugati néphit- és népszokáskutatásnak azt a módszerét használja, amely a felvetett kérdés teljes szokásanyagát összegyűjti a földkerekség minden tájáról – méghozzá környezetéből, társadalmából kiszakított adatként –; ezek egyeztetéséből eljut olyan egyszerű tételekhez, amelyek rendet teremtenek a látszólag összefüggéstelen babonarengetegben, s magyarázattal szolgálnak a babonák keletkezésére. Hat fejezetbe osztja a vasbabonákat:

1. A patkó babonái. Az adatok abban foglalhatók össze, hogy a küszöbre befelé szegzett patkó szerencsét hoz a házra, a kifelé szegzett távol tartja a rontást, az ellenség küszöbén titokban megfordított patkó pedig romlást hoz annak házára. A patkó és tűz összetartozása is kiderül az állatok megrontása ellen használt tüzes vagy tűzhely alá ásott patkó babonáiban. Számunkra érdekes adatai: a palóc legény mellére halálakor patkót vagy vasalót tesznek, ugyanígy Szilíziában és Ausztriában, ahol a férfi mellére patkót, nőére sarlót tesznek.

2. Vihar ellen. A vihart a természetben élő ember művelődése fejlettebb fokán megszemélyesíti. Ellene való védekezés Solymossy szerint vassal történik, ám nem patkóval, hanem szúró-vágó eszközökkel. A vihar elhárításának mindenfelé ismeretes módja az udvarra kivágott fejsze, amelyben a jégeső vagy vihar alakjába burkolózó boszorkány megvágja a lábát, s tovainal. Kiszúrt nyárssal, forgószélbe dobott késsel is lehet védekezni a rontó szellem pusztítása ellen. A székelyek, akárcsak Hérodotosz szkítái és a giljákok, belelőnek a viharba. Az európai babonák még tovább szélesítik ezt a szokásanyagot, például a svédek, ha a tengerben fürödnek, a fövénybe kést szúrnak, a sásba meg tűt; ha a skót halászo-

kat a tengeren vihar fenyegeti, valamilyen vastárgyat kell megérinteniök. Egy indiai törzs asszonyait védi a rossz szellemektől, ha fém karpereect viselnek, s a férfiakat sem merik megtámadni, ha vas- vagy acéltárgy van náluk.

3. Emberrontás ellen. A születés, lakodalom és halál babonáiban a kés, balta, tű, villa ugyanúgy szerepel, mint a vihar elleni kuruzslásban. Ez nyilván mutatja, hogy azonos démoni lényektől félnek ez alkalmakkor is. A rómaiaknál például a gyermekágyas asszony védelmére baltát vágtak a küszöbre. Gyakori a templomkulcs szerepeltetése a rontás ellen, és tüzes vasszeg használata. A cseremiszeknél – s más helyen is – a csecsemő fejéhez vasat kell tenni, különben az ördög rémítgetné, ám a vastól fél. Indiában a szemmel verés ellen legfontosabb amulett egy kis vasgyűrű; ugyanott a kovácsoktól használt vizet szerteszét viszik, s azzal fürdetik a gyermekeket, hogy betegek ne legyenek. A palócok a halottról leszedik a vasat, hajából kiszedik a hajtűt és a kontyvasat. A keleti poroszok két keresztbe tett balta felett viszik ki a tetemet a házból, udvarból. A vogul háznép is fejszét vagy kést dug a küszöb alá temetéskor, hogy a visszatérő lélek megvágja benne magát. A kondai vogulok is így tesznek: a vágószerszámot élével felfelé teszik oda, ez a szokás járja az irtisi osztjákoknál is. A csuvasok izzó vasdarabot dobnak a koporsó után stb. stb.

4. Állatvédelem és gyógyítás. Ebben a babonakörben a vaslánc alatt való áthajtás védi az állatot betegségtől, farkastól. E mellett az általános szokás mellett ilyeneket is találunk: a palócok nagyszombaton a gyümölcsfát késsel körülkopogtatják, mert akkor a fa levelét és gyümölcsét semmiféle hangya vagy más féreg meg nem rághatja. A megrontott tehén tejét tüzes sarlóra, tűre kell fejni. Francia, orosz és skandináv területeken tavasszal az állatot élével kifelé fordított baltán kell áthajtani, ugyanilyen szokások vannak a délszlávoknál stb. A cseremiszek tavasszal a szántóföldet vasekével szántják körül.

5. A tűz és a kovács. A tűzbabonák nem illeszkednek szorosan a vashoz, azokkal itt nem foglalkozom. A kovács személyére vonatkozó babonák jobban érdekelnek, hiszen Alföldi András egy összegező dolgozatában (MNY, XXVIII. 205.) rámutatott arra a nagy jelentőségre, amelyet az altaji türköknél a kovácskirály személyének tulajdonítanak. Az embertani anyag szerint avar temetőink alaprétege belső-ázsiai származék. A

kovács a világ babonakincsében vagy szent és sérthetetlen uralkodó, javasember, vagy pedig veszedelmet hozó rossz szellem.

6. Végül utolsó fejezetében a vastilalommal foglalkozik Solymossy. Az újszülöttek haj- és körömvágásakor tilos a vas használata, foggal vagy kagylóval kell végezni ezt a műveletet. A halott lepedőjét nem késsel, hanem élesre csiszolt kővel szabják fel. Az Ószövetségben is szó van a vasnak a szertartásokban való tilalmáról (Mózes, 20. 25.). Görög szentélyekbe nem volt szabad vasat bevinni. Az áldozati állatokat az ókorban is nagyrészt vas nélkül ölték meg, kőkéssel vagy hegyezett doronggal. Világszerte tilalmas a főnökökhöz vagy királyokhoz vassal közeledni. (Vö. a kard és fegyver letételét Dzsingisznél vagy akár a keresztény templomokban.) A Behring-szoros eszkimóinál, ha halott van, három napig tilos kést, baltát, tűt, árat használni, nehogy a jelen lévő árnyakat megsértsék vele. A kínaiak a temetést követő hét napig kést, tűt nem vehetnek kezükbe, még hegyes evőpálcikájukat sem, ujjukkal esznek ezalatt. A szibériai sámánok egyetemlegesen állítják, hogy a szellemek félnek a vastól, de az ő ruhájuk tele van vascsörgőkkel, jelképekkel stb. A vakamba négerek jól tudják, hogy a vaseke jobb, mint a kezdetleges fackéjük, mégsem használják, mert amint a misszionáriusoknak megmagyarázták, „a vas elkergeti az esőt".

Csak töredéknyi szemelvénnyel mutattam be azt a hatalmas anyagot, amelyet Solymossy összegyűjtött. Láthattuk, hogy az élével felfelé állított baltának világszerte rontást távol tartó erőt tulajdonítanak, sőt éppen ugor rokon népeinknél a halott mellé tett éles és élükkel felfelé elhelyezett eszközökkel a halott visszatértét akarják megakadályozni. Ezek után kétszeres érdeklődéssel kell Solymossy magyarázata felé fordulnunk, hátha belőle a kiskőrös-vágóhídi temetkezés egyik babonás szokásának értelmét ismerjük meg. Solymossy azonban következtetéseiben nem megy tovább Tylor és Frazer magyarázatainál:

„Az etnológiai irodalom már régen szinte egyhangúan kimondotta, hogy a vas szelleműző természetének elgondolására akkor jött rá az emberiség először, amikor . . . a vas tulajdonságaival megismerkedett. . . A réz- és bronzkorszak után bukkan fel a győzedelmes vasfém fölénye legkorábban. Az akkor általános szellemhit, amelynek kultuszához a réz- és bronzeszközök, néhol meg éppenséggel a kő- és kagylószerszámok szolgáltatták a szertartásoknál szükséges velejárókat, ezekkel szorosan össze volt forrva. Amint az új fém ezeket keménységben, szívósságban túlszár-

nyalta, amikor a vas el tudta törni a réz- és bronzfegyvereket, vele együtt legyőzte az azokhoz tartozó szellemeket is, és általa megingatta az egész ősi hitvilágot. Az így támadt hitbeli forrongásnak mélységes benyomást kellett az akkori emberiségre gyakorolnia." (I. m. 114–115.) Majd ezután néhány példát hoz azokra a népekre, akik szinte szemünk láttára ismerkedtek meg a vassal.

Eddig Solymossy gondolatmenete, s eszerint a kiskőrösi fejedelemgyermek sírjába a vashoz fűződő babona okából tették volna be a nagy baltát. Solymossy érvelése, különösen hatalmas adattömegével nagyon tetszetős, sőt felfedezhetjük benne az anyagszerű történelemszemlélet látszatát is, amennyiben végül is azt mondja ki, hogy a termelőeszközök megváltozása megváltoztatja, ellenkező előjelűvé váltja át az előző korszak felépítményét. Amikor tehát a magasabb értékű eszköz kiszorítja a régit, akkor az új eszközhöz tapadó és tapasztalat erejű hit megmásítja az idejétmúlt eszközhöz képzelt hitvilágot.

Ám az adatanyag közelebbi vizsgálata meggyőz arról, hogy a környezetéből kiszakított babonaadattár csoportosítása s főként a csoportosítás szempontja téves, az új fém erejéről mondottak helytelenek. Az általa gyűjtött anyagnak csak igen csekély része tekinthető vasbabonának, tehát anyaghoz és nem eszközhöz tapadó hitnek, s az általunk alább megkísérelt magyarázat ezeket is más megvilágításba helyezi. A társadalmi szerepükből kiszakított, szinte érdekességszerűen összehalmozott adatokkal vajmi nehéz valamit is kezdeni, mégis úgy tűnik, hogy természetes szerepük szerint négy irányba mutatnak. Az alább adott vázlatnak csupán azt a részét dolgozom ki kissé bővebben, amelyből feleletet kapunk az avar temetőkből megismert jelenségekre.

Előljáróban még annyit, hogy manapság termelőeszközeink nagy része vasból van, nem úgy, mint régen, s így eleve elhibázott dolog e termelőeszközökhöz fűződő babonás képzeteket fémanyaguk szerint vizsgálni.

A Solymossytól összeállított babonák legnagyobb része a védekezést vagy támadást mímelő (ún. analógiás) varázslatok köréből való, és semmi köze nincsen a vas anyagához. E varázslatok lényege, hogy a védekezést vagy támadást megjátsszák a láthatatlanul támadó ellenség ellen, vagy maguk támadnak így. E mozdulatokat ugyanazokkal a fegyverekkel végzik, amelyekkel ártani vagy védekezni akarnak, vagy az egész varázslatot – főként jósláskor – belevetítik a természet hasonló jelenségeibe. Idő

múltán a megjátszás, a mozdulat elmarad, s az eszközt egymagában képesnek vélik a varázslat végrehajtására. Természetes, hogy e varázslatoknál rendszerint nem lényeges az eszköz anyaga, hanem használata teszi alkalmassá rontásra vagy védekezésre. A Solymossy gyűjtötte babonakincsben valamennyi varázslat, amelyet késsel, tűvel, baltával, ollóval, szeggel, sarlóval, kaszával stb. hajtanak végre, tehát éles és szúró szerszámmal, csakis így magyarázható. Ha a vassal valami összefüggése volna a szokásanyagnak – azonkívül, hogy amint mondottuk, ma majdnem minden szerszámunk vasból van –, akkor hogyan magyarázható az a tény, amely ugyan nem szerepel Solymossy adatgyűjtésében, de minden néprajzkutató előtt közismert, hogy e varázslatok egy részének pontos párhuzamaiban kés, tű stb. helyett növényi tövist használnak, amiről igazán nem állíthatnók, hogy fémből lenne, de éppen úgy szúr, akár a tű. Egyébként is óvatosan kell használnunk a friss népi magyarázatokat, mert azok igen sokszor másodlagos jellegűek, a kikopott eredeti tartalmat újakkal helyettesítik. Például szerte elterjedt szokás – nemcsak népünknél –, hogy a megszületett csecsemő mellé, ha fiú, baltát, kést, kaszát, fegyvert tesznek, ha pedig kislány, akkor ollót, tűt, orsót stb. Ezt manapság azzal magyarázzák, hogy ettől lesz jó harcos, jó dolgos, ha felnő. Egy másik példa: Kelet-Európában s tőlünk keletre szerte ismeretes az a szokás, hogy a halott hasára sarlót tesznek. Ennek magyarázata, hogy fel ne puffadjon, hogy meg ne induljon. Pedig kétségtelen, hogy emellett, sőt talán azelőtt is régebben más célja volt ezeknek a varázslatoknak, e szúró-vágó szerszámok védték a magatehetetlen csecsemőt vagy a halottat a rontó szellemektől. Magam is sok adatot jegyeztem fel a Székelyföldön és Erdély-szerte a sarlós ravatalozásra. Ezek általában mind a közismert választ rejtik, ti. hogy a hasa meg ne puffadjon. Van azonban néhány olyan adat is gyűjtésemben, amelyek többet mondanak ennél. Kettőt közlök belőlük, mert a dolgok jobb megértésére vezetnek: mindkettőt 1947-ben gyűjtöttem. Sipos György nevű széki (Szolnok-Doboka megye) földműves mondotta el, hogy a sarlót általában nem hagyják a koporsóban, amikor a halottat temetik, csak a ravatalon van rajta, halott édesanyjával azonban eltemették, mert őt villám sújtotta volt agyon. A másik, ugyancsak szolnok-dobokai adat még tanulságosabb. Egy Bartáné nevű 58 éves asszonytól hallottam, hogy Désen és környékén régente a magyaroknál az a szokás járta, hogy az újszülött hasára keresztbe sarlót vagy kést fektettek, méghozzá rögtön a fürdetés után

kötötték ezt pólyájába, hogy a gonosznak ne legyen hatalma felette. Szólásmondásuk is volt erről: „Sarló a gyerekre, kés a küszöbre." Munkácsi *(Vog. Népk. gyűjt.*, I. CXCI.) idézi az osztjákok közt járt és újabb osztják sírokat feltáró Finsch megfigyelését, aki azt találta, hogy a halottat ugyanolyan készséggel látják el, mint a világra jövő csecsemőt. Munkácsi helyesen ismeri fel, hogy ebben az a képzet lappang, hogy a halál is születés. Még azt is elmondotta Bartáné, hogy a gyermeket keresztelésig sohasem szabad sötétben hagyni, mindig égnie kell a lámpának éjszaka, s ha pedig anyja közben kikel az ágyból, emlőjéből rá kell fejnie néhány cseppet a lepedőre. Az újszülöttre tett sarló élesen rávilágít arra, hogy a sarlót, kést, ollót stb. eredetileg nem azért tették a gyermek mellé, hogy jó dolgos váljék belőle. Miért kellene akkor a küszöbre kés, s miért az állandó világosság, amely a sötétben ható erőket riasztja? Solymossy gyűjtésében azt is olvashatjuk, hogy obi-ugor testvérnépeink azért tesznek éles vasakat a sírba, hogy a halott ne tudjon a másvilágról visszajárni. Ez a hit nálunk is megvolt, amint a következőkből kitűnik (mindkét adat Szűcs Sándortól való, és Kovács Lászlónak köszönhetem): Juhász Jánosné 45 éves püspökladányi asszony mondotta el 1936-ban, hogy „mikor Hosszúháton laktunk, hallottam, hogy egy amolyan boszorkányos asszonynak a koporsójába lábtúl kaszadarabot, abroncsdarabot meg más vasat tettek, hogy ne tudjék tőle visszajárni. Úgy temették el." A másik adat erről a tájról ugyanerről szól, a Füzesgyarmaton élt Békési Sándor 90 éves földmíves mondotta el, ugyancsak 1936-ban. „Szabó Péter bátyánk egy nyáron idesapámmal aratott. Kétfelé tört a kaszája. Mérges volt, elhajította, de azután megint csak összeszedte és elhozta haza. Mi még gyerekek voltunk, kérdeztük, mit csinál vele? – Majd jó lesz – azt mondja – az öreg Zsófi szomszédasszonynak a lába közé, ha el talál halni. – Hát miért? Azért, – azt mondja –, mert mindig nagy kaszamanka volt életébe' oszt elő ne találja kezdeni holta után, ami már lemúlt. – Hanem Péter bátyánkat még ekkor őszön eltemettük. Még mondták is, hogy na, az öreg Zsófinak fülébe ment a szándéka." Nem kétséges, hogy mindkét esetben arról volt szó, hogy a sírba tett éles tárgyakban megvágja lábát az esetleg visszatérni akaró halott. Itt sem a vas anyaga számított, hanem a szerszám éles volta.

A régészeti leletek ugyanezt bizonyítják a régmúlt korokról, talán éppen azokról az időkről, amikor az a fajta babonaság lábra kaphatott. Az északi népek őskori baltatiszteletét P. Paulsen egyik erősen elfogult

könyvében nagy adattárral állította össze (*Axt und Kreuz*, Berlin, 1939). A használt balták mellett a jelvénnyé vált díszbalták egész sorozatát mutatja be, nemkülönben a rontás ellen nyakában hordott piciny másolatokból is tucatnyit közöl. Egészen a viking időkig hordották ezeket, s csak a kereszténység új amulettjei szüntetik meg használatukat. A piciny másolatok, akárcsak a jelvényként hordott nagy balták, bronzból, csontból, vasból vagy borostyánkőből készültek. Paulsen a Nap-kultusszal és Thor isten tiszteletével magyarázza őket. Függetlenül magyarázata helyességétől, idézem a fémek megjelenése előtti korokról szóló adatait: „Áldozóhelyeken elföldelt baltaleletekben a kőbaltákat általában élükkel az ég felé állítva találják." (I. m. 188–189.)

Már ezekkel az adatokkal is kétségtelenné válik, hogy a baltával való varázslat megelőzi a fémek használatának korát, mert Paulsen adatai az újabb kőkor végéről valók. De nem is kell ilyen messze elkalandoznunk ahhoz, hogy bizonyíthassuk, hogy az éles, vágó, szúró szerszámok használatakor mennyire nem azok vas anyaga volt fontos. Idézzük éppen a szóban forgó avar leleteket, ahol a balta, kés, olló stb. piciny másait bronzból és ezüstből készítették.

Avar sírjaink apró leleteiből másra is következtethetünk. Láttuk, hogy nők és gyermekek sírjaiban találták ezeket, pontosabban szólván nők és gyermekek hordották életükben nyakukon az apró tárgyakat. De ezek nem csupán, sőt elsősorban nem női vagy gyermekeszközök (pl.: tű, orsó, olló), hanem többségükben férfiember munkaeszközei (különösen a legtöbb esetben talált balta, de a kés is, véső is, fűrész is).

A népi szokásanyag megemlítésekor szó volt arról, hogy éppen ezeket az eszközöket teszik a gyermekágyas asszony és az újszülött mellé, hogy a gonosz meg ne ronthassa őket. Még az sem fontos, hogy a nyakban hordott eszköz egykorú legyen, itt volna példának az üllői 176. sír gyermekének nyakában csüngő szkíta nyílcsúcs. Szó sincsen tehát arról, hogy a vas anyag védene, a szúró hegy vagy a vágó él véd, mindegy, hogy milyen anyagból van, sőt véd az eszköz kicsinyített mása is.

Ezzel tehát eljutottunk volna a felsorolt avar sírokban talált emlékek (balta, sarló, nyakláncon hordott parányi eszközök) magyarázatához. Nyilvánvaló, hogy ebben a képzetkörben értjük meg a felnőtt- s gyermeksírban egyaránt talált hatalmas vadkanagyarakat s más ragadozók átfúrt szemfogát is. Valószínűleg ebben a babonás világban lelik magyarázatukat az apró aranycsüngők és csörgők is, amelyeknek zöreje és fi-

nom csilingelése távol tartotta a rossz szellemeket. Egyelőre tanácstalan vagyok a vágóhídi LXXIV (53) gyermeksír átfúrt nyúlcsontjaival. Lehetséges, hogy az Uno Harvától összegyűjtött adatok magyarázatul szolgálnak. Adatait csak azért sorolom fel, mert a vágóhídi fejedelmi nemzetség kétségkívül belső-ázsiai származás, s így az anyaterületről szóló adatok talán mégis helyes irányba mutatnak. Harva azt írja, hogy némely állat testrészeit a kisgyermekek védelmére fel szokták függeszteni. A jakutok például a bölcső fölé medvefejen kívül ragadozómadarak karmait, néha cobolykoponyát vagy kitömött nyúlbőrt kötnek. Az altaji tatároknál az a szokás járja, hogy a bölcső kötelére zerge-, juh- és madárcsontokat függesztenek, hogy a gyermeket szórakoztassa zörgésük, kétségtelen azonban – mondja Harva –, hogy valójában e szokás a rontás elleni védelmül szolgált (FFC, LII. 411.). A vágóhídi gyermeksír nyúlcsontjait külön zsinegen hordhatta nyakában a gyermek, a kis baltácskát stb. ugyanis vasláncon viselte. Az altaji adatok mintha azt sejtetnék, hogy e csontok is éppenúgy a rontás ellen védték a gyermek sarjadó életét, mint az apró szerszámok, s talán éppen zörejükkel tartották távol a gonoszt, akárcsak a kis csüngők.

Ezzel nagyjából megismertük azt a babonakört, amelyből megérthetők a felsorolt avar jelenségek. Ámde ne feledkezzünk meg egyről; ilyen jelenségeket csak elenyészően kevés avar sírban találunk. Tehát nem minden halottat, nem minden asszonyt és gyermeket védtek életükben, holtukban a rontás ellen, sőt a nyakban hordott védelem nyilván éppen életére szólott, s úgy vitte magával sírjába. Ha egy világszerte ismert és az emberi értelem egy bizonyos – társadalmilag meghatározott – fejlődéséhez kötött babonás képzetet csak kevés esetben találunk meg, akkor vagy arra kell gondolnunk, hogy a szokás mint emlékrög, szervetlenül maradt meg néhány családban mint egy előző fejlődési fok szívósan fennmaradó hagyománya, de nem volt többé az általános néphit közkincse, vagy pedig arra, hogy ezt a varázslatot csak kivételes esetekben használták, s innen ritkasága.

Az első feltevést mindjárt el is vethetjük. Vegyük csak példának a magyar népet, amelyik a termelési viszonyok sokkal magasabb fokán mind a mai napig elég általánosan megőrizte a falun – ma már ugyan csak az öregeknél – a baltával való vihar elleni varázslást s más egyéb tárgyalt babonaságot. Ne feledjük el azt sem, hogy az avaroknak csak temetőit ismerjük. Vajon, ha a magyar temetőkből, az elmúlt száz esztendő halot-

taiból akarna valaki következtetni arra, hogy meg volt-e népünknél a rontás elleni védekezésnek a megismert formája, milyen eredményre jutna? Nyilván ugyanazt figyelné meg, mint amit mi az avarságnál: csak kivételes esetekben találkozna vele, s avult szokásnak minősítené. Ámde a kérdés mégsem ilyen egyszerű, nem mondhatjuk, hogy az avar mindennapi életben elburjánzott ez a babona, mert a temetőkben csak asszonyok és gyermekek sírjai közt találjuk, s ott is csak néhányban. Úgy tűnik tehát, hogy e két gyengébb szervezetet kellett elsősorban védeni – mint a néprajzi adatok legtöbbjében is –, de azokat sem mindig, hanem csak rendkívüli esetekben. Még családhoz sem köthetjük ezt a szokást, hiszen most már ismerjük nagy vonásaiban az avar temetkezés rendjét, és szóba sem jöhet, hogy egy-egy család minden sírjában megtaláljuk ezt a babonás szokást.

Kérdés, melyek lehettek azok a rendkívüli jelenségek, amelyek arra késztették az avarokat, hogy az életben és a sírban egyaránt védjék gyermekeiket és asszonyaikat a rontástól. Erre csak nagy valószínűséggel tudok felelni. A honfoglaló és későbbi századok magyarságának kutatásakor (HMN, III. fejezet) felismerhetjük azt az ugyancsak világszerte gyakorolt varázslatot, hogy ha egy-egy családban előzőleg több kisgyermek halt meg, akkor a születendő gyermeket és anyját különleges szertartásokkal védik a gonosz ellen (rendszerint névvarázzsal és fokozott mértékben szúróeszközökkel). Láttuk már, hogy a kis eszközök éppen azokkal azonosak, amelyekkel a szülőanyát és csecsemőjét védik. Valószínűnek tartom, hogy éppen a gyakori halálozás ellen készítették el ezeknek az eszközöknek mását, s akasztották egy-egy ilyen megrontástól féltett gyermek vagy asszony nyakába. Természetes, hogy egy-egy ilyen szokás fennmaradásának és életének melegágya a közfelfogás, a nép egészének hite. Úgyhogy teljes biztonsággal kimondhatjuk, az avarok hittek a rontásban, s hittek abban, hogy éles szúróeszközökkel távol lehet tartani a gonoszt.

Az ismertetett avar kori példákhoz a népvándorlás más népeitől is idézhetnénk párhuzamokat. Így például a hun kori germán rábapordányi lelet kis baltáit, amelyeket egyaránt megtaláltunk a női nyakéken és a már csak hatalmi jelvényül szolgáló zárt – tehát nem viselhető – nyakperecen (*Arch. Hung.*, IX., X–XI. t.). A legszebb párhuzamot a szilágysomlyói első kincs arany nyakláncából ismerjük (Hampel: *Alterth.*, III. . . .). Ezen a korszak termelőeszközeinek sorát látjuk kicsiny aranyutánzatban.

Az egyezés látszólag tökéletes, itt is és ott is nyakban csüngtek a kicsinyített másolatok. Mégis hiba lenne az avar kori csüngős nyakláncokat mint a szilágysomlyói kincs valamilyen elszegényedett tipológiai utódját kezelni. Kétségtelen, hogy mindkét esetben nyakláncról van szó, s mindkettőben apró termelőeszközökről. Ám a szilágysomlyói nyaklánc fejedelmi jelvény, s a rajta lévő eszközöknek nyilván az az értelmük, hogy képükkel jelzi hatalmát mindazok fölött, képükkel mutatja, hogy a termelőeszközök az ő hatalmában vannak. E szempontból még nem értékelték a szilágysomlyói kincset, pedig a germán társadalomfejlődés, államalakulás egyik legbeszédesebb emléke! Ezzel szemben az avar asszonyok és gyermekek nyaklánca a rontás elleni védelmül szolgált. Nem lehet itt hatalmi jelentése, mert akkor férfiak sírjában kellene találnunk s nem az – aránylag szegény – asszonynépében s gyermekében. Annak ellenére, hogy más célt szolgált a szilágysomlyói fejedelmi nyaklánc, s ismét mást az avar szerszám csüngők, mégis van a kettő között kapcsolat. Mindkettőben benne lappang az a hit, hogy a kicsinyített másolat helyettesítheti az eredetit. Ez a hit is nagyon régi időkből sarjadt át a népvándorlás korába. Emlékeztetek a korai vaskor apró szerszám- és fegyverleleteire vagy a későbbi altaji apró áldozati üstökre, vagy azokra az apró figurákra, amelyeket a belső-ázsiaiak rendszerint nyírfakéregből vágtak ki s tettek a halott sírjába lovai s más állatai helyett. Még valamire fel kell hívnom itt a figyelmet, amely talán lehetőséget ad arra, hogy az őskor – számunkra egyelőre még csak sejtetett – távlatában közvetlenebb összeköttetést találjunk a szilágysomlyói és az avar nyakláncok között. A belső-ázsiai sámánruhákra gondolok, s ezzel kapcsolatban a sámán-fejedelem korai összefüggésen át arra a hiedelemvilágra, amelyben megteremtődhetett egyrészt a hatalmi jelvény képzete, másrészt a varázslatokkal szembeni védekezésnek ez a formája. A sámánruha – éppen úgy, mint a fejedelem vagy az égisten palástja – kicsinyített világmindenség, amelyen a csillagzaton kívül mindaz megvan, ami az akkori társadalom tudatában fontos volt. Mindez pedig apró másolatokban. Anučin közöl például egy telengit sámánruhát, ahol megtaláljuk az apró íjat nyílvesszővel, a kis harangocskát, a sarlót s minden más apró tárgyat (vö. FFC, LII. 503.). Mindazt, ami a sámánt segítheti, mindazt, ami felett hatalma kell legyen. A sámán és az uralkodó személyének elválása (az osztályfejlődés egy bizonyos fokán) megérteti velünk, hogy a szilágysomlyói I. kincs nyaklánca nem valamilyen egyéni ötletből született, hanem igen régi ha-

gyományt őriz. De megérteti velünk az utánzó varázslatokkal dolgozó sámán jelképeinek átvételét – esetleg a sámán maga készített ilyen apró eszközöket, s akasztotta a fenyegetett nyakába – az avar nyakláncokon is. Sajnos leleteink még túl kevesek ahhoz, hogy ezt a társadalomtörténetileg is igen valószínű feltevést bizonyosságként állíthassuk. Így egyelőre meg kell elégednünk annak tudásával, hogy az avaroknál megvolt a rontó varázslatba vetett hit, s annak elhárítását úgy végezték, mint az eurázsiai szárazföldön általában, és valószínű, hogy a sámánok éppen úgy apró tárgyakkal felszerelt ruhában folytatták szertartásaikat, akárcsak késci ázsiai utódaik.

Befejezésként csak nagyon röviden érintem még Solymossy Sándor *Vasbabonák* című dolgozatának azt az adatanyagát, amely tényleg kapcsolatban van a vassal. Mivel ez a kérdés kiesik az avar társadalom tanulmányozásából, csak a lehető legrövidebben foglalkozhatom itt vele. A halottakkal és gyermekekkel, nemkülönben a fejedelmekkel szembeni vastilalom nyilván megint nem a vas anyagára vonatkozik, hanem a félt szúró-vágó tulajdonságukra. A sámánokkal kapcsolatos vastilalom s általában a vallási szertartások fémtilalmában helyesen látják a fémek elterjedése előtti korszak emlékeit.

Hibás Solymossynak, valamint elődeinek, Frazernek és Tylornak az a hite, hogy az első vaseszközök jobbak lettek volna, mint a bronzszerszámok. Elegendő arra a közismert tényre rámutatni, hogy a vaseszközök térhódításával megszűnt, illetőleg az elpárologtatás őskori szintjére süllyedt vissza a hallstatti sóbányászat. Az ezzel foglalkozó kutatók abban látják e jelenség okát, hogy a sókőzetek kemény rétegeit a nem acélozott vasakkal nem tudták áttörni. (Vö.: Andree: *Bergbau der Vorzeit*, 1922; továbbá az *Ebert Reallexikon der Vorgeschichte* „Bergbau" címszavát.)

Bárhogyan is magyarázzuk Polybios adatát a kelták puha kardjairól, kétségtelen, hogy ez a képzet csak úgy születhetett meg, ha benne volt a köztudatban, hogy a vas kezdetben gyenge anyag volt. (Vö.: Hajnal: *A technika fejlődése. Domanovszky Emlékkönyv.* 1937, 240.)

Annak magyarázatát, hogy miért hódított a vas olyan gyorsan mégis, csak abban lelhetjük, hogy csak nagyon ritka területeken (pl.: Erdélyben) találhatók együtt, illetőleg egymás közelében a bronz ötvözetéhez szükséges alapanyagok, a réz és ón vagy antimon, egyébként messze területekről kellett cserekereskedelemmel egyiket vagy másikat beszerezni. Az ősközösséget bomlasztó magántulajdon egyre erőteljesebb jelentkezése

nagy népmozgalmakat idézett elő, katonai szervezkedés kezdődik, és az elszigetelődő népek arra a fémre voltak utalva, ami egymagában is alkalmas eszközök készítésére, ez pedig a vas volt, amelyik kohászatának bonyolult volta miatt kezdetben sokkal silányabb anyag volt, mint a bronz. Azok a következtetések, amelyeket Solymossy ahhoz a képzelt valósághoz fűz, hogy a vas legyőzte volna – éppen jobb voltával – a bronzot, s ezzel ellenségévé vált volna a bronzeszközökhöz kapcsolódó szellemvilágnak, eszerint helytelenek. Nem a vasnak, hanem a fémnek volt forradalmi jelentősége az őstörténetben. Még Engels korában az volt a tudomány álláspontja, hogy a vas jelent meg először. Engelsnek azt – a kora tudományos szintjéből következő – álláspontját a szovjet tudomány már kiküszöbölte, s ezzel nemhogy gyengítette volna, hanem éppen erősítette az engelsi felismerések értékét. (Vö. Tolstov tanulmányait a *Sov. Ethn.* 1947. évfolyamában.)

A tényleges vasbabonák keletkezésének magyarázatát éppen a vaskohászat sajátos és igen bonyolult voltában látom. A még szemünk láttára működő néger vaskohászok öntési eljárásai tele vannak babonákkal, amelyek nemcsak magára az öntésre vonatkoznak, hanem meghatározzák a benne részt vevők magatartását napokkal a művelet megkezdése előtt, s még utána sem mentesek a kötelezettségektől. Maga a kohászat – tehát a tényleges termelőfolyamat – szinte lényegtelennek látszik abban a babonasorozatban, amellyel előkészítése folyik. Valószínűnek látszik, hogy mivel a szén és levegő adagolásában történő kis eltérések is használhatatlanná teszik a vascipót, e babonák úgy keletkeztek, hogy az egyszer-egyszer sikerült műveletet igyekeznek minden részletében pontosan követni, s mivel nem tudhatják, hogy hol csúszik be a hiba, szinte szertartásos pontossággal ismételnek olyan dolgokat is, amelyek a mi szemünkben csak mulattatók. E babonasor mélyén azonban végeredményben az emberi szellemnek ugyanazt az erőfeszítését találjuk, amely a természettudomány megteremtéséhez vezetett. Ahogy R. Allier jellemzi *Le non-civilisé et nous* című művében: a nem ismert kapcsolatok megmerevítésével félrecsúszott természettudománnyá és a haladás gátjává válik a babona. Mármost ilyen rejtélyes módon előállított anyaghoz természetesen fűződik egy sereg babona, főként azokat sorolnám ide, amelyek az izzó vassal kapcsolatosak. Még a kovácsműhely vizének is gyógyító erőt tulajdonítanak.

Végül van még a tényleges vasbabonáknak egy másik rétege, amelyek az égből esett vashoz, a meteorokhoz kapcsolódnak. Az egyiptomi Újbirodalom korából való vasgyűrűk és Tutanhamon sírjában talált piciny vasszerszámok tényleg vasból, méghozzá égi vasból vannak. Tényleg anyagukban sejthettek rejtélyes erőt. A meteorvas-babonák közé sorolnám a vasgyűrűhöz fűződő képzeteket.

Az avar sírleletek egy kis csoportjának vizsgálata tehát egyrészt alkalmat adott nekünk, hogy belepillanthassunk az avarok babonáiba, másrészt vázlatát adhattuk annak, hogy a nemzetközi néphitkutatásban vasbabonákként számon tartott babonakincs valódi értelmében nagyrészt nem a fém anyagából, az abban való babonás hitből származik, e varázslatok legtöbbjének hátterében az eszközökkel való védekezés és támadás nagyon is kézzelfogható tényeit ismertük fel.

Az avar babonasággal foglalkozva megemlítem itt az avar kori sírok általános ÉNy–DK tájolásának kérdését is. A sírok tengelyének kisebb ingadozásaira nézve a magyar régészek általában megegyeznek abban, hogy ezt a nap keltének különböző évszakokban való eltolódásához mért temetés okozza. Azzal azonban, hogy vajon mi az oka, hogy nem K–Ny-i irányban temetkeznek, Pósta Bélán kívül nem foglalkozott senki. Idézem a nagyérdemű kutatónk szavait, mert olyan felismerés van bennük, ami valószínűleg az avar temetés egyik mozzanatát megvilágítja előttünk. Pósta a sziráki temető közlésekor *(Arch. Közl.*, XIX. 59.) így ír: „Ami a népvándorlás kori temetőt illeti, annyit kell mindössze megjegyeznünk, hogy a sírok, azon egy-két kivételtől eltekintve, melyeket részletes leírásuknál fogunk felsorolni, keletelve voltak, ami azonban Szirákon nem azt jelenti, hogy az elhunyt pontosan keletnek nézett, hanem azt, hogy szemközt a nap azon állásának, amelyben az de. nyolc, fél kilenc óra tájban van, s úgy látszik, ez az idő felel meg a náluk szokásos temetkezési időnek. Ha pedig ezt elfogadjuk, semmi nehézségbe nem ütközik az ún. rendszertelen fekvések megfejtése. Mindössze annyit jelentene ez esetben a rendszertelenség, hogy az illetőket nem a szokott időben temetvén, arcát arra fordították, amerre a nap a temetés idejekor állott." Nagyon jellemző régészeink élettől elvont érdeklődésére, hogy Pósta feltevésének megvitatása mindeddig elmaradt. Úgy látom, hogy Pósta felismerésének egy pontja szilárd, ez pedig a temetés meghatározott időpontjának megállapítása. Azonban Pósta szövegéből kitűnik, hogy abban a hitben tette megállapításait, miszerint minden népnél a napkelte, tehát

kelet iránya a fő irány. Ha beleolvasunk Uno Harva altaji adatgyűjtésébe (FFC, LII.), akkor több olyan adatot találunk, amelyek éppen az ÉNy–DK mitológiájáról szólnak. Az ég isteneit a burjátok két részre osztják, a fehérek (jók) DK-en tanyáznak, a gonoszok helye pedig ÉNy-on van (165), ugyanitt van a gonosz démon lakása az indiai világképben (166.). A burjátok, éppen fenti hitük miatt, halottaikat arccal délnek temetik el (279.), és éppen így temetnek a keleti török törzsek is (300.), valamint a tunguzok (305–306.).

Megjelent az *Archeologia Hungarica* XXXIV. kötetében (1955) franciául.

Nyilak a sírban

Feltűnt nekem, hogy az avarokról szóló írott forrásokban – akárcsak a szarmatákéban jóval korábbról – más fegyverzetet ismerünk meg, mint ami a sírokból előkerült.

Fehér Géza volt szíves és összeállította nekem Pseudo Maurikiosnak *(Sylloge Tacticorum Graecorum.* III. *Leonis imperatoris Tactica.* Ed. Vári. T. I.) azokat a szövegrészeit, amelyek a nagyrészt avar mintára történő lovas hadsereg felállításáról, pontosabban szólván fegyverzetéről szólnak: „Vértjüknek kell lenni, nyakig érő csuklyával, sisakjuknak, íjuknak, mindenkinek erejéhez mérten, inkább könnyebbeknek, széles tartókkal, hogy alkalomadtán kifeszítve vihessék benne íjukat; húrok bőségesen legyenek a nyílvesszők megvédésére, 30-40 nyílvesszővel; íjövükben tartsanak reszelőket és nyársakat (?), a lovasokat állandóan kell képezni a nyílazásban. A málhakocsikon legyen mindig elég íj és nyílvessző a pótlásra. Legyenek lovaskopjáik, közepükön szíjjal, az avarok szokása szerint zászlókkal." A 101. lapon szól kardjaikról, ugyanott kerek nyakvédőkről, az avarok mintája szerint kívül vászon-, gyapjúszövettel takarva. „Lovaiknak, elsősorban a vezérekének és más kiválasztottakénak, vas homlokvasvértjük és vas szügyveretük legyen, vagy nemezből, vagy az avarok szokása szerint a lovaknak takarják szügyét és nyakát. A nyergeken legyen két vaskengyel. Bő és kényelmes hosszú felsőruhájuk (= köpenyük) legyen avar mintára készítve, azaz zosztarion-lenszövetből, kecskeszőrből vagy durva gyapjúszövetből, amellyel a lovagok betakarhassák térdüket, és amelyek csinosak. Nagyon széles (bő) nemezviseletük (szűr) legyen bő ujjakkal, hogy fegyveresen betakarja őket, ha eső kapja el őket, vagy egyáltalán nedves az idő, a vért és íj fölött viselhessék, hogy megvédje a fegyvereket, de ne akadályozza őket az íj vagy dárda használá-

latában. A sabrakok avar mintára készüljenek, hogy szépek és kényelmesek legyenek." A szövegeket olvasván nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a *Taktika* utasításai azt célozzák, hogy a pusztai népek – elsősorban az avarok – ellen azokéval egyfegyverzetű s egyazon harcmódú sereget állíthassanak szembe, feltehető tehát, hogy ott is avar mintát követ, ahol nem utal túl közvetlenül és név szerint az avarokra.

Ha mármost összevetjük Pseudo Maurikios nagy értékű leírását az avar sírokból megismert képpel, akkor a következőket kell megállapítanunk.

Először is, egyetlen avar sírból sem ismerjük azt a teljes fegyverzetet, amelyről Pseudo Maurikios szól. Az avar sírokban talált fegyverzet számbavétele öt csoportra osztja az avar férfisírokat. Az első a fejedelmi leletek csoportja, ez további rangkülönbségeket mutat. A fejedelmi sírokban aranyfegyverek, pontosabban szólván arannyal szerelt fegyverek vannak. A második csoportot alkotják azok a sírok, amelyekben íjat, tegezt, nyilat és kardot (szablyát) találunk, a harmadik csoportban vagy csak íjat, vagy csak tegezt, vagy csak kardot (szablyát) tettek a sírba, a negyedikben csak néhány nyílcsúcs van, ami annyit jelent, hogy a sírba fegyvert nem tettek, csak nyílvesszőket. Az ötödik csoportban csak kést találunk. Ezenkívül vannak a férfi rabszolgák sírjai, ahol semmiféle eszközt nem tettek a sírba. Most csak a nyilakról beszélek bővebben, a többi fegyvereket csak annyiban érintem, amennyiben az az avar társadalom tagozódásának megértéséhez szükséges.

Szögezzük le már előljáróban ismét, hogy Pseudo Maurikios leírása – amely kétségtelenül hiteles – nem egyezik az avar férfi- és lósírokban talált dolgokkal, amelyek ugyancsak kétségtelenül hitelesek. Mi lehet ennek az ellentmondásnak a megfejtése? Egyetlen felelet lehetséges, s ezt a feleletet kapjuk a többi történeti pusztai népek temetési szokásainak vizsgálatából is: az avarok nem hadi öltözetben temették halottaikat, hanem rangjuknak megfelelő viseletben. Így igen gyakori, hogy pompás övű s nyilván nagyon rangos emberek mellé nem tettek fegyvert, viszont igen szegényes öltözetű avaroknál találunk íjat vagy szablyát. Kétségtelen, hogy a temetéskor társadalmi rangjának megfelelően öltöztették fel a halottat, itt is vigyáznunk kell tehát arra a túl egyszerűsített feleletre, miszerint a halottal vele adtak mindent, amivel folytathatja másvilági életében evilági életét. Akiket fegyverrel temettek el, azoknak az életben a

fegyveres szolgálat volt a dolguk, akár vezetőkként, akár pedig közemberként.

A rangbéli sorrend: tegez, mint legelőkelőbb, szablya és nyíl.

Hogy ez így volt a nomád népeknél általában, azt most egy példával fogom bemutatni. Zichy István, a magyar őstörténet nagyérdemű, nemrég elhunyt kutatója behatóan foglalkozott a *Képes Krónika* keleti viseletű alakjaival. („A *Képes Krónika* miniatűrjei viselettörténeti szempontból." *Petrovics Emlékkönyv,* 1934.) A *Képes Krónika* címlapján, Nagy Lajos király bal oldalán álló keleti ruhás nagyurak viseletét is elemzi, középgombolós, balra hajtott kaftánokban pompáznak, szemben uruk jobbján lévő, nyugati páncélos alakokkal. Mi ezt a jelenetet (XXIII.) most más szempontból nézzük. Mind az öt keleti viseletű ember süvegben áll a király előtt, s az első kezében íj, a másodikéban buzogány, a harmadikéban pedig kard van. Kettőnek csak a feje látszik. Egyiknél nincs semmiféle más fegyver, tehát nem az a helyzet, mint a király jobbján lévő páncélos uraknál, ahol állig fel van valamennyi fegyverkezve. Itt csak íjat, buzogányt és kardot tart mindegyik a bal kezében. Nem kétséges, hogy méltóságjelvényként viszik magukkal, így jelennek meg a trón előtt. A mi szempontunkból közömbös az, hogy vajon ezek a keleti viseletű urak magyar főnemesek-e vagy hódolt keleti népek képviselői, vagy pedig éppenséggel a király jelvényhordozói. Más szempontból igen érdekes lenne ennek eldöntése, nekünk elég most annyit látnunk, hogy a XIV. században is megvolt még a fegyverek méltóságjelző, rang- és sorrendjelző szerepe. E díszfegyvereinkben vannak csontból való jogarok. (Az aranybuzogány méltóságjelvény voltáról bőven olvashatunk azoknak a jeleneteknek leírásakor, amikor Firdauszi Irán és Turán nagy harcairól számol be *Sáhnáhméjában.* A Schnack-féle kiadást idézve: Amikor Feridun fogadja Selm és Tur követeit (L. 154.), a főrangúak körül gyülekeztek, aranyövvel övezetten, aranyszövésű viseletben, és mindegyik hős kezében aranybuzogányt tartott." Amikor Sal öltözetét írja le, akkor is így jellemzi: ideges kezében aranybuzogány, fején aranysisak.) Firdauszi leírása az udvarban gyülekező urakról a *Képes Krónika* címlapjának bal oldaláról idézett keleti ruhában pompázó emberekre is ráillenék. Az első (íjas) aranykorongot hordó mellén és kaftánjának ujjbetétein is arany csillog, a másodiknak aranyöve van, s a harmadik kaftánján is van aranybetét, mindhárom kaftánjának szegélye arany.

Akárcsak a kiskőrös-vágóhídiakat látnók megelevenedve.

Miután láttuk, hogy a nomádoknál az egyes fegyverek rangjelzők is, most csak e kérdés egyik részletével foglalkozunk tovább: a nyilak kérdésével.

Tudjuk már, hogy nyilaikat nem fegyverként teszik a sírba, hanem elsősorban rangjelzőként. Itt is megvan a fejedelemtől lefelé szálló fokozat. A bócsai fejedelmi sírban legalább 25 nyíl volt a tegezben (lévén töredékesek, a nyilak számát nem lehet teljes pontossággal megállapítani). A keceli sírban és a szeged-csengelei egyik sírban 11-11 nyíl volt. A továbbiakban nézzük Kalmár János számvetését, aki az avar nyilak adatait összegyűjtötte (*Arch. Ért.*, 1944–45, 291–292.): „Mint már cikkünk elején megjegyeztük, az avar nyílhegyek számbeli előfordulásánál határozott rendszert nem állapíthatunk meg. Egyesével, kettesével való előfordulásuk általánosabb, gyakori azonban a hármas számú nyílhegylelet is, ami esetleg mitológiai jelentőséggel bír. Három nyílhegy került elő a következő lelőhelyeken: Ballószög, Tiszaújfalu (kecskeméti múzeum), Győr 181. sz. sír, Csákberény 10. sz. sír, Dévényújfalu 804. sz. sír (az egyik példány csapott végű), Átokháza, Deszk-Ambrus-halom (az egyik példány kétélű), Páka 4. sz. sír, Fehértó 15., 29., 34., 81., 107. és 256. sz. sírok, Deszk, G. 16. sz. sír stb. Négy nyílhegyet találunk: Csengele–Feketc-halom, Deszk III. 1. sz. sír, Fehértó B. 95. sz. sír, Előszállás–Öreghegy 38. sz. sír és az igari fejedelmi sír stb. leleteiben (székesfehérvári múzeum). Öt nyílhegy került napfényre a következő lelőhelyeken: Győr 160. sz. sír (az egyik példány kétszárnyú), Iszkaszentgyörgy (két példány közülük csapott végű), Csákberény 150. sz. sír (közülük három darab gyújtónyílhegy, egy darab kúpos, egy pedig kétszárnyú), Dévényújfalu 784. sz. sír (kettő csapott végű, egy pedig kétszárnyú, azonban mind az öt példány gyújtónyíl), Csengele (mind az öt példány profilált), Zákány (az egyik példány szokatlanul nagy méretű gyújtónyílhegy), Feketehalom 37. sz. sír, Fehértó B. 36. sz. sír stb. Hat példányt tartalmaz az egyik csengelei sír, mindegyik profilált, három közülük gyújtónyílhegy." Vegyük még hozzá Kalmár János távolról sem teljes felsorolásához az általam tárgyalt temetőket, s akkor látni fogjuk, hogy amit bennük tapasztaltunk, az nem csupán e néhány temetőre jellemző, hanem az avar kori temetőkre általában. Természetes az, hogy Kalmár János nem láthatta meg a nyilak számában a rendszert, hiszen az avar temetők nemzetségi meghatározására most tesszük csak az első kísérletet. A puszta számbavétel módszere, a környezetükből kiszakított leletek vizsgálata nem ve-

zethet eredményre. Temetőelemzéseinkkor láthattuk, hogy a sok nyíllal temetett vagy egyébként is gazdag férfi vagy pedig sírja központi helyen van, tehát a sír helyzete adja jelentőségét. Azt is láthattuk, hogy az egy-két és három nyílvesszős temetkezés sem rendszertelen, hanem egy-egy szárnyra vagy egész nemzetségre jellemző.

Kérdés, vajon mi lehetett e nyílvesszők jelentősége? Kézenfekvő arra a tapasztalatra utalni, amelyet honfoglalás kori temetőink vizsgálatakor tettem (HMNÉ, II. fejezet). Honfoglalóinknál a nagycsalád fejének nyolc nyíl járt, a család többi férfi tagjának jelentőségüknek megfelelően ennél kevesebb. Ez onnan derült ki, hogy a nyílcsúcsok száma a középső, leggazdagabb sírtól a szárnyak felé fogy. Amennyire a szovjet földi népvándorlás kori temetőket átnézhettem, ott is azt tapasztaltam, hogy a nyilak számának jelentősége van, és általában a sírokban éppen olyan kevés a nyíl, akárcsak az avaroknál.

Mivel a törzsökös avarság kétségkívül belső-ázsiai fajtaváltozat, itt is a mongol történethez fordulhatunk útbaigazításért. A *Mongolok Titkos Történetében* szó esik a nyíl szerepén kívül még egy érdekes népvándorlás kori játékról is, ahol a játékkockák kicserélése és a nyilak cseréje teremti meg a testvérbarátságot (anda), a vérrel megpecsételt egyesülést. A játékkockáról alább még lesz szó. A nyíl a *Titkos Történet* más helyein is szerepel (I. 19–22.) mint a külön-külön való gyengeség s az összefogott nyílkötegben való erő jelképe. Amikor pedig Temüdzsin anyja és testvérei keresésére indul, csupán egy íjat és két nyílvesszőt kap (II. 87.). Azok a fejtegetések, amelyekkel Németh Gyula a török törzs- és nemzetségnevekben található nyíl szavakat magyarázza, biztossá teszik, hogy a nyíl jelentősége jóval a mongolok Dzsingisz káni korszaka előtt megvolt. Ez derül ki a honfoglaló magyarságról tett megfigyeléseimből is, nemkülönben Harmatta János legutóbbi összefoglaló dolgozatából, amelyből egyúttal feleletet kapunk arra is, hogy a nyíl miként jutott fegyverjellegén túlmenően jelképi jelentéshez. (The gold bow of the huns. *Acta Archeologica* ASH. 1951. – A hun aranyíj. *Akad. Közlemények*, 1951.)

Németh Gyulától tudjuk *(A honfoglaló magyarság kialakulása,* Budapest, 1931, 41.), hogy a török törzsnevekben gyakori a nyíl szó, amelynek ebben az esetben „törzs" jelentése van, ugyanilyen értelemben találjuk a mongoloknál is. Chavannes nyomán ír a nyugati türk birodalom tíz törzsre oszló népről, amelyek fejei egy-egy nyilat kaptak a kagántól, s innen kapta a nép a tíz nyíl nevet. Ennek öt törzse keletre, öt pedig

nyugatra lakott. Idézi Németh Gyula Oguz kán ismeretes legendáját is, aki nyugat felé három aranynyilat ásat el, keletre pedig egyet, majd amikor vadászó fiai megtalálják e nyilakat, meghagyja, hogy három fiú osztozzék az egy nyílon, a másik három mindegyikének jut egy-egy nyíl. Mindkét esetből nyilvánvaló, hogy a nyíl a török és belső-ázsiai régiségben a hatalom jelvényeként szerepelt, ajándékozása pedig egy volt a hatalomba iktatás tényével. A magyar népnél még hosszú időn keresztül élt az osztozáskor való nyílvetés szokása.

Harmatta Jánosnak az én „Hun aranyíj" dolgozatomhoz csatlakozó nagy tanulmánya megjelent magyarul és angolul is, s így megelégszem eredményeinek rövid ismertetésével és néhány számunkra fontos adatának újraközlésével. Harmatta János nyomon követi az íj hatalmi jelvénnyé válásának útját a Rigvéda társadalmától kezdve. Ott még az uralkodó réteg hatalma és vagyona közvetlenül íja és nyila érdemétől függ, s amint ez a vékony uralkodó réteg osztállyá válik, az egész harcos osztály és uralkodója jelképévé válik ez a fegyver, amelyen hatalmuk alapul. A későbbi avesztai társadalomban az íj és nyíl már nem csupán közvetlen jelkép, hanem mágikus erővel ruházzák fel, és az aranynyíl felségjelvénnyé válik, ezzel iktatja be hatalmába Ahuramazda az első mitikus királyt. A Chavannes-től előbb idézett nyugati türk adatból világossá válik az is, hogy a törzsfőknek – beiktatásukként – átadott egy-egy nyíl egyúttal az általuk vezetett fegyveres erő – a törzs – jelképe is. A mongoloknál egynyílnyi egység 120–200 fő, a mandzsuknál pedig – Radloff adata szerint – mintegy 150 fő. A középkori feudális mongol társadalomban, amely az uralkodót isteni származéknak hitte, az uralkodó jelvénye az aranyíj volt – akárcsak a hunoknál –, az aranynyilak pedig a vazallusok jelvényei voltak; világos jelképbeszéd ez, a nyilak íj nélkül vajmi keveset érnek. Harmatta János figyelmeztet arra, hogy a jelképek eléggé rugalmasan változtak, s éppen a mongol állam fejlődésének korábbi szakaszából arra is van adatunk, hogy az uralkodók méltóságjelvényként íjat adományoztak. Általában azonban az íj- (nyíl-) és tegezviselés joga a legmagasabb kitüntetés volt a mongoloknál. A tegez kérdését a bócsai lelettel kapcsolatban fejtem ki, itt csak éppen azért említem, hogy összefüggését az íjjal és nyíllal láthassuk.

Harmatta János dolgozatának e néhány kiemelt adata nem is sejteti azt a gazdagságot, amelyekkel a forrásoknak az íj és nyíl, valamint a tegezre vonatkozó szövegeit magyarázza. Világosan kirajzolódik belőlük

az, hogy a társadalom fejlődésének különböző fokozatain át miként válik az íj, a tegez és a minket most legjobban érdeklő nyíl jelképpé, hatalmi jelvénnyé és a kezdődő nomád feudalizmus hatalomba iktató jelképévé.

A Harmatta János által feldolgozott történeti adatok mellett a mongol és török népekről szóló néprajzi adatok is bőven szólnak a nyíl jelképes jelentőségéről. Íme néhány példa Harva (FFC, LIII.) adatgyűjtéséből: a burjátok a tűz szellemének (ős!) nyilat áldoznak, amelyre színes szalagokat kötnek, s még három rézgombot (235.), vagy pedig a tűz mellé állított ételesbögrére keresztbe rakják (236–237.). A sámán is használja szertartásaiban (269.). A nyíl mágikus erejébe vetett hitet mutatja, hogy a jurákszamojédok a temetés után hazamenet három nyilat lőnek ki a sír irányába (284.). A burját sámán temetésekor nyolc nyilat tesznek melléje sírjába, egyet pedig háza tája felé lőnek ki, hazamenet ezt a nyilat megkeresik, és jurtájába helyezik (303.).

Mielőtt e források tanúbizonyságát egyeztetnők a temetőkben tapasztaltakkal, nézzük meg először közelebbről az avar sírokba tett nyílvesszőket. Annyit már bizonyítottunk, hogy a nyilak – amelyekből Pseudo Maurikios adata szerint 30-40, a bócsai lelet szerint legalább 25 fért volna egy tegezbe – nem fegyverként, hanem mint a másvilági használatra szánt nyílvesszők kerültek a sírba, hiszen a leggyakrabban sem tegez, sem íj nincsen mellettük, de egyébként is egy-két nyíllal nem szoktak sem harcba, sem vadászatra indulni, sem ebben az életben, sem a másvilágon. A sírba tett nyilaknak pusztán régészeti megfigyelés alapján is nyíl voltukon túlmenő jelentőségük volt, és a források adataiból tisztán kezd kibontakozni előttünk, hogy mi is volt ez a jelentőség. Ne tekintsük azonban csupán a sírba tett nyilak számát, hanem figyeljük közelebbről alakjukat is, mert ez még elmélyíti és szilárdabbá teszi következtetéseinket. Az e kötetben vizsgált temetőknél többször láthattuk, hogy a sírokba négy különböző alakú nyilat tesznek. (Pl.: Győr 74. egy szélesebb és egy hegyes, árszerű, ugyanez a 211. sírban. A 160. sírba három tompa végű s három hegyes, de ezek is külön-külön változatok, a 163. sírba súlyos, nagy nyílhegyek kerültek, míg a többiek általában könnyebbek. Ugyancsak változatos – csapott hegyű, rendes árszerű – a 755. sír öt nyila. A csunyi temetőben mind egyforma, avar jellegű, háromszárnyú nyilat találunk. Az üllőiben megint változatos formák kerülnek egymás mellé – 2. sír stb.) Ugyanezt láthatjuk Kalmár János felsorolásában. Ő megkísérli tisztán gyakorlati és tapasztalati alapon – néhol párhuzamok

bevonásával – meghatározni a különféle nyílfajták rendeltetését. Nagyon jól látja, hogy a nyílhegyek alakváltozatai nem valami tipológiai fejlődés eredményeként keletkeztek, hanem abból adódnak, hogy más és más célra használták őket. Röviden megismétlem azokat a megállapításokat, amelyek a nemzetközi néprajzi anyaggal való egyeztetés után is helytállónak bizonyultak. Mindenekelőtt két nagy csoportot különböztet meg az avarok nyílhegyei között: az egyik súlyosabb, tehát a nyílvessző súlypontja előrekerül, a másik könnyebb, a nyílvessző súlypontja felezéspontjához közel van. Az előbbi messze hordó, és ívelten kell kiröpíteni az íjból, az utóbbi közelre szolgál, és röppályája majdnem vízszintes. Ki ne venné észre, hogy ez a megállapítás teljesen egybevág Dzsingisznek azzal az intézkedésével, hogy külön emberre bízza a távolra ható nyilak s ismét másra a közelre szolgáló nyilak felügyeletét. A könnyű és nehéz mongol nyilakról Marco Polo is ír, szerinte egy mongol harcos 60 nyilat vitt magával, 30 könnyűt és 30 nehezet (Risch, Carpini: 169–170.).

Jól látja, hogy csak kábító vagy igen kis lyukat ütő nyílhegyet használtak a prémes állatokra, ismét más alakút a nagyobb vadakra, a vízimadarakra és a harcra. Bőven tárgyalja a gyújtónyílhegyeket. Igen lényeges megállapítása, hogy vannak dísznyilak (pl. Csengelén a 11 nyíl között 6 hatalmas dísznyílhegy van), amelyeket semmiféle gyakorlati célra nem lehet használni. Felveti annak lehetőségét is, hogy a más és másként cifrázott szélű nyilak esetleg ismertetőjelek voltak.

Az avar sírokban talált nyilak legtöbbjéhez hasonlót még a közelmúltban is használtak. Sok ideig nélkülöztünk olyan munkát, amely pontosan számot adna arról, hogy melyik nyilat mire és hogyan használják. Ezt a hiányt pótolja ki K. Vilkuna kitűnő dolgozata az obi-ugorok és szamojédok nyiláról (MémS Fou XCLVIII, *Toivonen Emlékkönyv*, még előbb Pallas: *Voyages*, II. 182., sőt Plano Carpini ed. Risch: 169.). Vilkuna leírását olvasva szinte megelevenedik előttünk a vadászó ember minden mozdulata és minden, sok ezer éves tapasztalata, amely a nyílhegyeket kiformálta. Avar nyílfajtáink jó részét igazában csak Vilkuna tanulmányának ismeretében tudjuk méltányolni. Bármennyire csábító lenne itt az avar nyílhegyek használatának további elemzése, kérdésünk szempontjából nézve kitérő lenne. Nekünk most elegendő annyit tudnunk, hogy az avar sírokba tett nyílhegyek közt az eltérő alakúak más és más célra szolgáltak, méghozzá legtöbbjük különböző vadakra szolgált. Meg kell azonban jegyezni, hogy ahová egy nyilat tesznek, ott a legnagyobb ritka-

ság, hogy vadásznyíl kerüljön a sírba: az egy nyílvesszős sírokba mindig harci vagy nagyvadra való nyíl kerül.

A nyíl adattárának tallózását lezárva említsük meg, hogy a magyaroknál – pontosabban szólván: a kiskunoknál – egy 1359-ből való határjárásban szó esik arról, hogy a határhalmok közül az egyikbe két vasnyilat ástak el (Győrffy István: *Magyar nép, magyar föld,* 50.). Győrffy ezzel magyarázza az Alföldön elég gyakori „Nyilas-halom" elnevezéseket. A nyíl tehát itt a birtok határát jelzi, s valószínűleg abból a rontó és elhárító varázslatból fakad használata, amelyet az ún. vasbabonákkal kapcsolatban láttunk. Mindazok az adatok, amelyekből néhányat itt bemutattam, és a nyíl hatalmi jelvény, társadalmi rangjelző voltáról szólnak, kényszerítő erővel vezetnek minket az avar sírok nyilainak értelmére. Kétségtelenné vált belőlük, hogy az avarságnál a nyíl a hatalomban való részesedés jelvénye, és ez a hatalom nem pusztán katonai, harci értelmű volt, hanem a vadászatokra is vonatkozott. Kellett legyen az avaroknál valamiféle vadászjog. Ez pedig már erős feudalizálódásra mutat. Hogy a nyilak az avaroknál hány fő feletti parancsnokságot jelentettek, arra aligha válaszolhatnánk. Egy mindenesetre bizonyos: igen kis számúak voltak a nyílnyi egységek. Az is bizonyos, hogy a nagyobb, több egység feletti hatalmú emberek a temetőben is főhelyre kerültek, akár a középen, akár a szárnyakon. Az összes avar temető gondos közzététele után talán lehetőségünk lesz arra, hogy fejlődésében tudjuk követni az egyes nemzetségek, sőt törzsek hatalmának alakulását, és feleletet tudunk majd adni arra is, hogy az egyes nyílnyi egységek száma miként nő vagy apad az egyes korszakokban. Temetőink átlagos számvetését nézve talán megkockáztathatunk annyit, hogy egy nyíl valószínűleg tíz fő feletti uralmat jelentett (tíz szabad férfit számítva természetesen.) Arra azonban nem tudunk válaszolni, hogy vajon a nyíl jelentése állandó volt, vagy változott aszerint, hogy például egy nyíl az öv nélküli avarnál ennyit és ennyit jelentett, a veretes övűeknél pedig veretcik és csüngőik száma szerint mennyit, s végül mennyit a fejedelemnél. Ha nem is tudunk erre számszerű választ adni, ismét fel kell hívjam a figyelmet a fejedelem 25 nyila, majd az azt követő 11 nyíl s az egyre fogyó számú nyilak közt megfigyelhető rangsorra.

Megjelent az *Archaeologia Hungarica* XXXIV. kötetében (1955) franciául.

Egy avar kori (?) játékról

Az alább ismertetett Ság hegyi karcolt csontokat – bár lelctkörülményei tisztázatlanok – az avar csontkarcolatokkal való rokonságuk miatt az avar korra keltezem. Ismertetésük egyúttal átvezet minket az avar kor eddig sehol sem tárgyalt kérdésének, a nemzetségjeleknek (tamgáknak) felvetéséhez. Idézzük emlékezetünkbe a *Mongolok Titkos Történetéből* azt a jelenetet, amikor Tamüdzsin és Dzsamuka barátságuk jeléül kicserélik egymás csont játékkockáját, s a Tamüdzsiné rézzel van kiöntve.

Hazánk területének több tízczernyi népvándorlás kori lelete között eddig egyetlenegy sem került elő, amelyből belepillanthatnánk mindennapjuk szórakozásába, játékaikba. Természetesen ez a hiány is mond valamit. A dél-oroszországi szkíta és szarmata kori görög városok gyermeksírjaiban igen gyakoriak a kedves játékleletek. A népvándorlás kor folyamán tudtommal egyetlenegy sem került elő. (Kivételként a kijevi aranykapu mellett talált magyar vezér sírját említhetném, amelyben arab készítésű üveg sakkfigurákat és csontból faragott játékkockát találtak. Kijevben, amely egyik középpontja volt az arab és normann kereskedelemnek, érthető, hogy arab sakkfigurát és normann játékkockát találunk.) Vajon mi lehet az oka ennek a hiányosságnak? A temetkezési szokásokat figyelve láthatjuk azt a nagy gondosságot, amivel másvilági útjukra előkészítették halottaikat. Mindent melléje rakva, ami e világon rangját jelezte. Az tehát, hogy más népektől eltérően a pusztázó népek sírjaiban nem találunk játékot, egyúttal annyit is jelent, hogy a játékot nem becsülték sokra. Azt is tudjuk, hogy gyermekjátékaik valószínűleg nem is voltak. Sajnos mind ez ideig nálunk népvándorlás kori telepnek

nem akadtunk nyomára, pedig mint látni fogjuk, a szovjet területeken részben éppen e telepekről kerültek elő játékok.

Annál érdekesebb az a két csigacsont, amely a celldömölki Lázár-gyűjteményből került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ság hegyen a hallstatti lelőhelyen találták, pontos rétegtani megfigyeléseket nem ismerünk, annyi azonban kétségtelen, hogy nem csupán kora vaskori anyagot ástak a Ság hegyen, hanem – bár szórványosan – népvándorlás kori cseréptöredékeket is találtak. Úgy látszik, hogy a Ság hegyen a népvándorlás kor valamelyik népének emberei is megfordultak vagy esetleg ott is tanyáztak rövidebb ideig. A két csont rajzát az 1. képen 1–1a, 2–2a alatt adom, állattani meghatározásukat Bökönyi Sándornak köszönjük.

Idősebb marha csigacsontja, két lapos oldalán csiszolásnyomok vannak. A csiszolt felületek pontosan ráfekszenek a síkra. Domború oldalán két párhuzamos vonal közé bekarcolva vonalkázott háromszögek sorakoznak. A másik példány (1. kép 2–2a) át van fúrva. A fúrás két oldalon történt, és nem ment át egészen rajta, úgyhogy középen kúposan szűkül, valamilyen anyagot önthettek beléje. A második fiatalabb marha csigacsontjából készült.

Kérdés, hogy vajon mire szolgáltak ezek a csontok? Bökönyi Sándor, amikor a csontok állattani meghatározására megkértem, megemlítette, hogy juhcsigacsontokat talált a tiszalöki középkori falu állatcsontanyagában, ezek is le vannak csiszolva. A budai vár ásatásakor felszínre került állatcsontok között pedig egy keresztben átfúrt csigacsontot talált, amelyen a fúrás ólommal volt kitöltve. Leltári száma 494–57–9R/16–550. (Közlésének engedélyét Gerevich Lászlónak köszönöm.) Feltehető, hogy az állatcsontanyag rendszeres vizsgálatakor hasonló módon csiszolt vagy fúrt, esetleg karcolt csontok még nagyobb számban kerülnek elő. A felvetett kérdésre a felelet egyszerű. Az állattenyésztő és földműves állattartó népek mind a mai napig a legkülönbözőbb számrendszerű és mágikus spekulációkkal teli játékokra használják az effajta csontokat. Szovjet földről előkerült hiteles leletek éppen a népvándorlás korából meglepő párhuzamként szolgálnak a magyarországi darabokhoz. P. Jefimenyko és Ny. Tretyjakov egy Don melletti telep ásásakor, név szerint Bolsoje Borsevóban hód- és őzcsigacsontokból találtak ilyen játékokat, és különösen sokat szarvascsigacsontból. A földkunyhókban a következő csoportokban találták e csontokat: 4, 5, 3, 1, 2, 1, az egyikben pedig 22. A számokat – amint majd látni fogjuk – nem ok nélkül sorolom fel. A telep

1. kép. Avar kori „játékkockák" Sághegyről (1–1a) és a Szovjetunióból (2–6) ▶

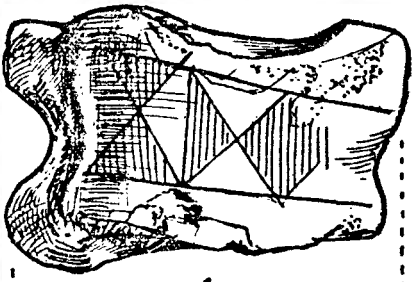

1

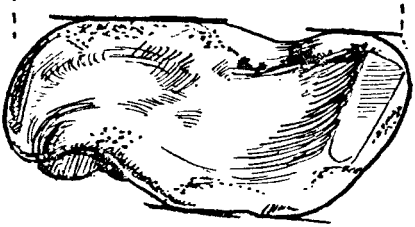

1a

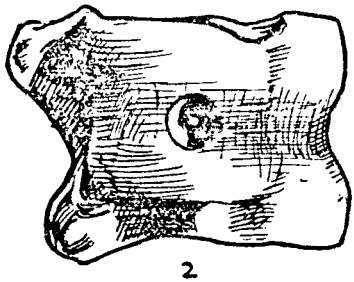

2

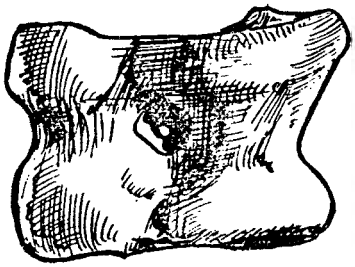

2a

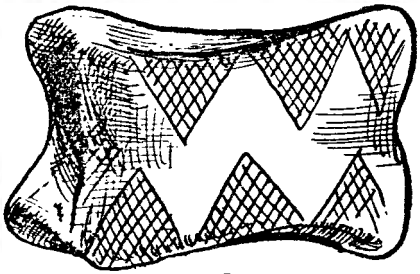

3

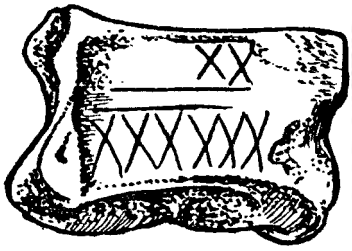

4

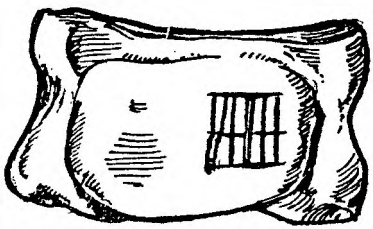

5

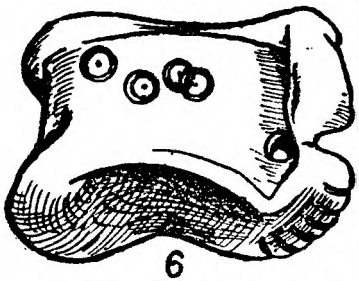

6

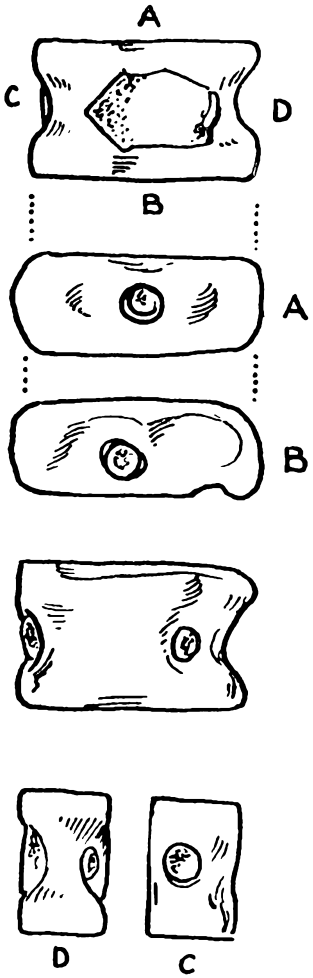

2. kép. Juhsarokcsontból készült ólmozott „játékkockák" a budai ásatásokból

kora az ásatók szerint a IX. és X. század fordulója, népessége pedig szláv lehetett. Ehhez csupán annyit fűznék hozzá, hogy a leletek jó része egyezik honfoglalóink hagyatékával, s így a telep lakossága legalábbis vegyes volt, de minden bizonnyal sok magyar élhetett ott. A csigacsont rajza meglepően hasonlít a Ság hegyi példányéra. A csontokat a szerzők játékcsontnak (igruski) határozzák meg.

Még jelentősebbek azok a leletek, amelyek jórészt Sz. Kiszeljov ásatásaiból s közleményeiből ismertek, az Altaj környékéről, Ubait és Caa-Tasból. A leletek részben az időszámításunk utáni közvetlen századok tastyk művelődéséből valók, másrészt pedig a VII. századi kirgiz temetkezésekből származnak (M. A. IX. 258–259.). Kiszeljov nagy figyelmet szentel a csigacsontokon lévő ábrázolásoknak. A juhcsontok egy része át van fúrva és könnyedén megdolgozva, más részükön meg vagy számjelzéseket találunk vonalakból és körökből, vagy pedig nemzetségi jeleket – tamgákat. A legegyszerűbb számjelzés abból adódik, hogy a csigacsont peremét megfelelő számú bevágással csipkézik, 3, 10 és 14-es jegyeket figyelt meg ezek közt. A számozás másik módja, hogy apró körökkel jelölik a számértéket. Kiszeljov csoportosítja a tamgákat, és igen tanulságos társadalomtörténeti megfigyeléseket tesz a csoportokon belül. Vannak ugyanis csoportok, ahol egyazon jel továbbépítéséből keletkeznek a többiek, máshol viszont az alapjel megmarad, és újabb jelek csatlakoz-

nak melléje. Az ágakra szétbomló nemzetség vagy az idegen nemzetségekből összeötvöződő új egységek alakulását figyeli meg a bárányocsontokra karcolt családi jegyek ismétlődéseiből és alakulásából. Igen lényeges az a megfigyelése, hogy e jegyek, amelyek közül a tastyk koriak sokkal korábbiak, mint az orchoni türk feliratok, mintegy előzményei a feliratok ábécéjének. Nagyon valószínű tehát, hogy a türk rovásírás ilyenfajta előzményekből alakult ki, és nem egyszerű kölcsönvétel, amint azt Thomsen és Donner gondolták.

A játékot rendszerint négy csonttal játszották, és így a lehetőségek változatai izgalmassá tették a játékot vagy éppenséggel a jóslást. Tudniillik ilyenfajta játékot az ókori görögök is játszottak. Asztragalosz játéknak hívták, és Homérosz *Iliász*ában úgy emlékezik meg róla, hogy a juh- és kecske-asztragaloszokkal való játék a görög fiatalság kedvenc szórakozása. Később is többször találjuk a játék említését, rendesen négy asztragalosszal játszották, ennek 35 változatát istenek, héroszok vagy ismert személyiségek nevével illették, és aki a többet dobta, az nyert. A legjobb dobást Aphroditénak nevezték, ennél a dobásnál mind a négy asztragalos.. násik oldalára esett. Jóslásoknál is használták az asztragaloszokat. A rómaiaktól pedig tudjuk, hogy játékkockáikat – nyilván a régi időkre emlékezve – mindig asztragaloszból készítették.

A tiszalöki leletekből nyilvánvaló, hogy a kora Árpád-kori magyarság széltében-hosszában játszott ezekkel a juhcsontokkal, a várbeli leletből pedig az tűnik ki, hogy ólommal nehezített asztragaloszokkal játszottak a várbeli népek (2. kép). Bár elszigetelt csontlelet korhatározása meglehetősen nehéz és bizonytalan, a Voronyezs melletti ásatások alapján, továbbá a valamivel korábbi Altaj-leletek alapján úgy vélem, hogy a Ság hegyi csigacsontok az avarok korából vagy az azt követő, már magyar századokból valók.

Megjelent az *Archaeologia Hungarica* XXXIV. kötetében (1955) franciául.

Az avarok vadászatáról

A nyilak vizsgálatakor láttuk, hogy a sírokba igen gyakran temettek olyan nyílhegyeket, amelyek nem harcra, hanem vadászatra szolgáltak. Ebből arra következtettünk, hogy az avaroknál a vadászat már régóta nem egyéni kedvtelés volt – mint fő megélhetési forrás már régóta nem jöhet számításba sem az állattenyésztő, sem a fölműves népeknél –, hanem valamiféle szervezete volt, valamiféle vadászjoguk kellett legyen. Az avarok vadászatáról eddig nem sokat tudtunk. Egyetlen ábrázolását, a klárafalvai szíjvéget (1. kép.), Fettich csak művészettörténeti összehasonlításban, összefüggésben értékelte (*AHung.* XXI. VIII–1.). A klárafalvai szíjvégen röpülővágtában rohanó lovas visszacsapó íjából előrenyilaz két felbukfencező, címerszerűen, tükörképben ábrázolt nyúlra. A vadász kezében visszacsapó íj jobb oldalán nomád tegez, mögötte a kutyája. A szíjvég tokján ismét nyulat látunk. A kiskőrös-vágóhídi LXXV (53) sírban talált átfúrt csontok nyúlcsontjaiból s e két adatból tudjuk, hogy a nyulat éppen olyan szenvedéllyel vadászhatták, akárcsak régen a szkíták, akiknél még a hadrend is megbomlott, ha egy nyúl bukkant fel a közelben (Hérodotosz IV. könyvében írja le ezt a jelenetet). Szarvasvadászatukról ugyancsak a kiskőrös-vágóhídi temető XXXVIII. sírja fölött talált lelet, nemkülönben az a sok szarvasagancsból készült szerszám vall, amelyek közül néhányat még alább megismerünk.

Jól tudjuk, hogy a belső-ázsiaiak nomádjainál éppen úgy, mint Irán népeinél az évente megismétlődő nagy vadászat a legnagyobb ünnepségnek s egyúttal a legfegyelmezettebb katonai gyakorlatnak számított. Hőskölteményeik legszínesebb szakaszai szólnak a vadászatok lefolyásáról, a nagy vadászokat (pl. Bahrám Górt) a nagy katonai hősökkel egyenran-

gúan ünneplik. Nemcsak nagy költőik és népköltészetük képzeletvilágát foglalkoztatták a vadászatok, hanem művészetük legszebb alkotásai is ennek jeleneteit elevenítik. Az iráni szikladombormüvek és remekművű ezüst- és aranyedények sorozatán láthatjuk a repülővágtában hajrázó nagy vadászokat s az előttük fetrengő halálra sebzett állatokat. Ugyanígy az altaji sziklarajzok és csontfaragványok, nemkülönben a lószerszámdíszek leggyakoribb ábrázolása éppen a vadászat.

A magyarországi avar leletek között a csontra karcolt rajzok meglepő módon egyeznek az altajiakkal. Ezt már Fettich is észrevette (Rhé–Fettich: *Jutas und Öskü.* Sem. Kond. Skytika IV. Prága, 1931, 64–65.), magam pedig legutóbb egy sámánábrázolás kapcsán bővebben is bizonyítottam. *(A népvándorlás lovas népeinek ősvallása.* Kolozsvár, 1946.) Ezeket az ábrázolásokat a világhegy körüli vadászatok regés képzeteivel kapcsolhattam egybe, mert az idézett sámánábrázoláson a világhegy és az életfa körül legelésző állatok egyikének hátán egy ráugró kutyát láthatunk. (2. kép). Az alábbiakban két új emléket teszek közzé, és megismétlem pontosabb rajzokban az eddig közölt emlékek egy részét is.

1. A kecskeméti múzeum elpusztult anyagából szerencsére két karcolt csontról fényképeim és pontos rajzaim maradtak. Szabó Kálmán, a kecskeméti múzeum volt igazgatója baráti szívességgel engedte át annak idején közlésre ezt a két tárgyat. Az első leírása (3. kép): Lelőhely Tiszaújfalu, a Kada Elek által 1907. augusztus–szeptemberben végzett ásatásokkor került elő. Leltári száma 1802. Kissé ívelt oldalú, enyhén trapéz formájú csontlap, hossza 5,9 cm, szélessége megmaradt ép szélén 4 cm. Előlapjára vadászat képét karcolták, s a vonalakba egykor minden bizonnyal festéket dörzsöltek, egyébként nem látszott volna a fehér csonton. Ép állapotában hat helyen erősítették fel, méghozzá négy helyen szeggel, a szélesebb végén pedig zsineggel vagy bélhúrral. Ezt onnan tudjuk, mert két lyukban belerozsdásodva megtaláltuk a vasszeget, a szélesebb végén lévő lyukakban azonban nyoma sincsen a vasrozsdának, ellenben a két lyuk az oldalélek irányában kissé kopott. Hátlapján háromoldalt lapos perem szegélyezi, egyik oldala pedig nyitott. Sírleírás hiányában igen nehéz arra következtetni, hogy vajon mi lehetett ennek a tárgynak a rendeltetése. Övveret vagy szíjvég semmiképpen nem lehetett. (Mire való lett volna a hátsó perem, és miért hiányoznék az egyik oldalon?) A legvalószínűbb, hogy a kés hüvelyének végén lévő koptató volt. A késpenge vége éppen beleillik szűkülő formájába, és bőrtokjának

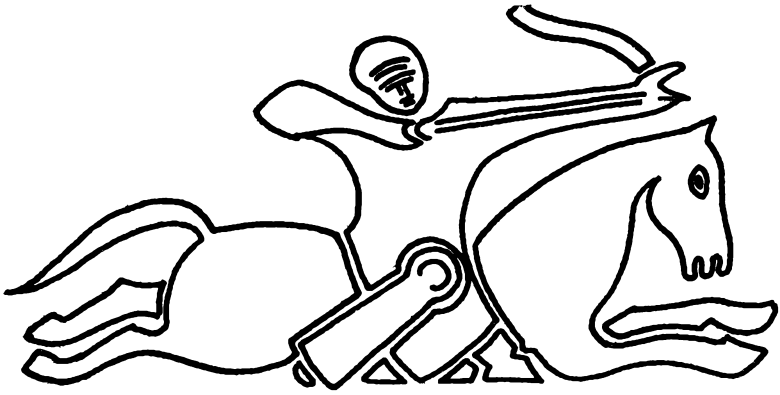

1. kép. Avar vadász képe a klárafalvi szíjvégről

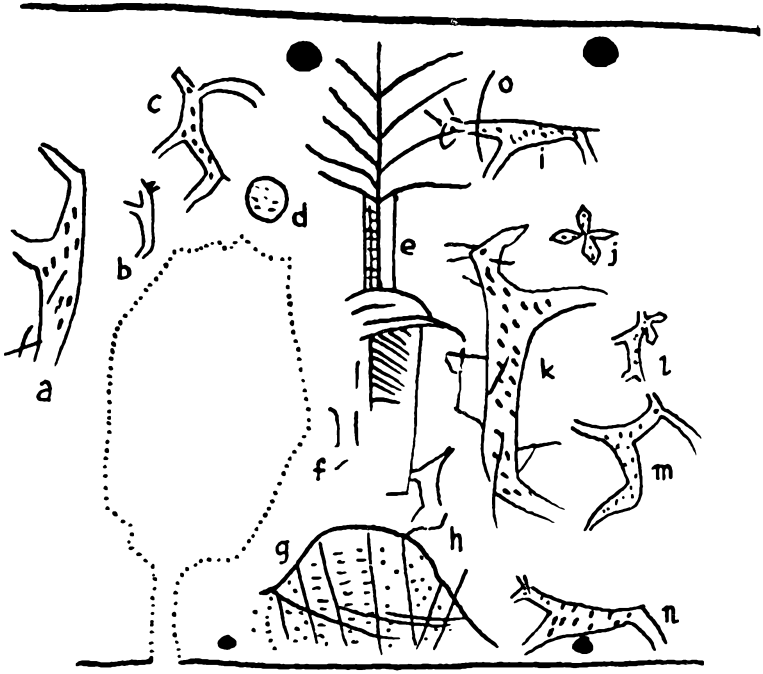

2. kép. Avar csontkarc Homokrév-Mokrinból

végére szegezhették és varrhatták díszként; ez esetben természetesen vadászkésre kellene gondolnunk. Függetlenül attól, hogy mire használták, minket most az ábrázolás érdekel. Elöl egy rohanó szarvast látunk, amelyre kétoldalt két kutya ugrik rá, mögöttük három másik állat – egy ágas szarvú, egy csavart szarvú s végül egy ugyancsak csavart szarvú, egyik szarvát nem rajzolták meg –, amelyek a hegyvidék állatvilágát idézik. Az altaji sziklarajzokkal és a kudyrgei nyereg (Maty. po. etn. Leningrád, 1927, 37.) rajzával való egyezés szembetűnő. A rajz nem annyira könnyed és művészi, mint a kudyrgei nyeregkápán, inkább a sziklarajzok ügyetlenebb kezű rajzainak ismétlése. A jelenet azonban élénk, és biztos, hogy nem az első próbálkozás, hanem nagy hagyomány van mögötte. A rajzon, akárcsak az összes alább bemutatott ábrázoláson, hiányzik a vadász alakja, csak a kutyáktól űzött vadakat láthatjuk.

2. Ugyancsak a kecskeméti múzeum elpusztult anyagából mutathatom be az agancseszközt. Az effajta megdolgozott agancsok elég gyakoriak avar sírjainkban, s ott látjuk függeni

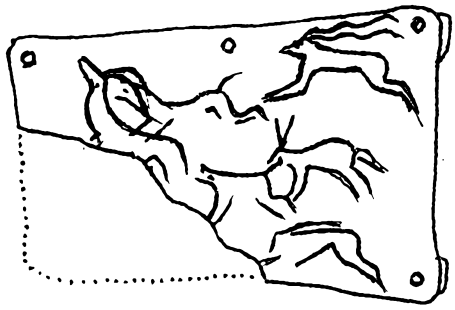

3. *kép.* Avar csontkarc Tiszaújfaluról

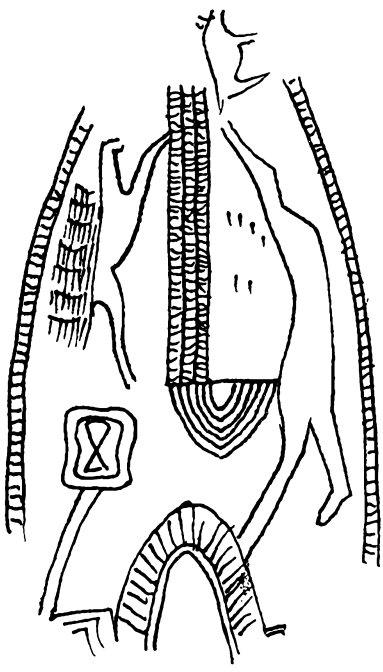

4. *kép.* Avar csontkarc Alpárról

5. kép. A pécsi múzeum avar csontkarca

őket a kelet-turkesztáni ujgur falfestmények díszruhás elődeinek övén is. Középen átfúrt lyukba fűzték a függesztőzsinórt. Csallány Dezső felajzószerszámnak tartja, ezzel buktatták volna rá az íj végére az ideget. A kecskeméti agancs olyan szerkezetű, hogy ilyenfajta használatára gondolni sem lehet, azonkívül éppen azon a végén, amely Csallány meghatározása szerint a legjobban igénybe lett volna véve, semmiféle kopást nem találtunk, ellenben a felület mindenütt erősen kopott, különösen az agancs hegyén. Biztosan többféle dologra is használták ezt az eszközt, de pásztorbogozóink mintájára kétségtelennek tartom, hogy szíjak csomóinak és bogjainak kioldására mindenképpen használták, s ezért megtartom a bogozó elnevezést. A bogozó Alpárról való, leltári száma 1480. Közelebbi adatokat nem jegyeztek fel róla. Legnagyobb hosszúsága 16,2 cm, belül gondosan kivésték. Hátán karcolt ábrázolást találunk, mind fogóján, mind pedig hegyén. A markolaton elöl egy megugró nagyobb macskafajta állatot (párduc?) láthatunk a nyomába iramodó kutyával, erősen kopott hegyén pedig talán kutyát; az állatok körül lévő karcolásokról nem tudjuk, hogy környezetet akarnak-e jelölni, vagy más okból s esetleg később kerültek az agancsra. Valószínűbb, hogy egykorúak, és valami jelentésük van, mert mindhárom állat felett fekvő X vonalpárt láthatunk (4. kép.).

3. A kecskeméti múzeum két csontkarcán tehát kutyás vadászatot lát-

hatunk, ahol a környezet jelölése erősen megkopott, s nem tiszta. Egészen tisztán rajzolódik a környezet a pécsi múzeum egyik bogozójának karcán (5. kép.) A bogozó kettétörött, és csak a hegye van meg. Fettich azt írja róla, hogy 1929-ben Pécsett került elő csatornázási munkálatokkor. A múzeum azonban mint cserkuti leletet tartja nyilván. Rajzán félreismerhetetlen a sövény- és hálórendszer. Nyilvánvaló, hogy a nagy avar kerítővadászatokkor használniok kellett a hajtás fontosabb pontjain elhelyezett hálókat vagy kerítő sövényeket. A háromszög alakú minta és az átlósan osztott négyszögminta talán vermekre vonatkozik.

4. Ugyancsak környezetben, erdőben, fák közt felállított sövényeket és hálókat sejthetünk a szeged-kun-dombi karcon (Rhé–Fettich: 27. kép), valamint a jutasi 125. sír vadászsípjának rajzán (6. kép.) lévő négyszögben (vö.: Rhé–Fettich, i. m. 8. kép). A kun-dombi leletről Csallány Dezső a következőket közölte velem: „A Fettich–Rhé munkájában, a 27. képen látható tárgy nem a Kun-domb 229., hanem 299. sírjából került elő. Móra tárta fel 1929. április

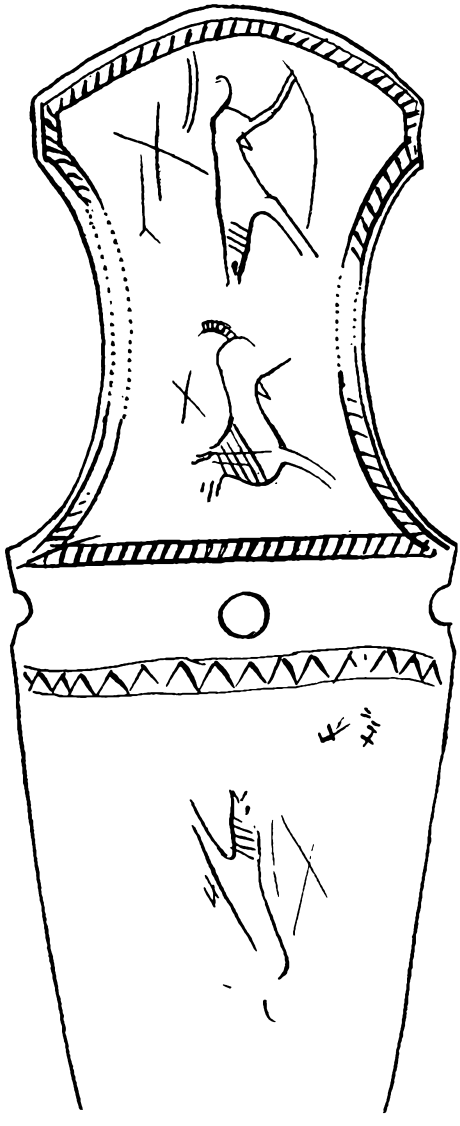

6. kép. Avar csontkarc Jutasról

30-án. A sír hossza 200 cm, szélessége 70 cm, magassága 135 cm. A csontváz hossza a sírban lemérve 120 cm. Nyomorék gyermek sírja (mellkas és lábszár nyomorodott). Bal kezénél csirke, jobb kezében tojás. A bal könyök alatt találták a közölt csontdíszt. Jobb keze fejénél belül agancs és kés, medencéje alatt vascsat." A kun-dombi temetőt Sebestyén Károly fogja közölni. Mindenesetre érdekes, hogy egy vadászatábrázolás gyermeksírban volt. Nem ismerem a sír helyzetét a temetőben, s így további következtetést ebből nem vonhatunk le. A jutasi vadászsípnak meg az az érdekessége, hogy az állatokat derékban elmetszve ábrázolja, akárcsak az ógörög pénzeken. Ez az ábrázolás ismeretlen számomra az Altaj környékéről, de máshonnan is, ebből az időből.

Ezek volnának tehát azok az emlékek, amelyek az avar vadászéletre vonatkoznak. Röviden a következő derül ki belőlük. Az avar vadászok lóról kergették a vadat, előre kiszemelt terepen tarthatták nagyobb arányú vadászataikat, ahol megfelelő helyeken sövényekkel és hálókkal (esetleg vermekkel) tették lehetetlenné a vad menekülését. A hajtást kutyákkal végezték, s amint láttuk, a különböző vadakra más és más nyilat használtak.

Hogy a vadászat ebben az időben mennyire nem volt mindennapi eledelt szerző termelő foglalkozás, azt abból olvashatjuk ki, hogy a sírokba – Bökönyi Sándor szíves szóbeli közlése szerint – sohasem tettek vadhúst, mindig csak háziállatok húsát adták útravalónak. A feltehető sövények, kerítések, hálók s vermek állításából nyugodtan következtethetünk az avar nagy vadászatok közösségi gyakorlatszerű jellegére. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy portyázó vadászatok alkalmi szórakozásként ne lettek volna kedvelt unalomüzői az avar előkelőknek vagy általában a szabad embereknek. A rajzok elemzése végül is oda vezet, ahová a nyílcsúcsok, valamilyen szervezettség kellett legyen a vadászatban, s ez nyilván a nagy hadgyakorlatszerű őszi vadászatokban kapott értelmet. Ha ilyen nagy vadászatok tényleg voltak – mint ahogy a fentiek szerint meglétük legalábbis valószínű –, akkor ezt a szokást ugyanonnan hozták magukkal, ahonnan a rajzok hagyománya is származik: az Altaj környékéről.

Megjelent az *Archaeologia Hungarica* XXXIV. kötetében (1955) franciául.

A kunágotai lelet aranyveretes kardja

A kunágotai sírlelet az avar kori régiséganyag egyik legfontosabb emléke. Pontosan keltezhető: az avar honfoglalás első idejéből való, tehát a VI. század vége táján kerülhetett földbe. Rangos ember – valószínűleg törzsfő – sírja lehetett, és a mellékletek gazdagsága megkönnyíti a többi hasonló – nem nemesfémből készült – leletek időrendjének megállapítását. Lószerszámja, veretes öve, veretes kardja, kései, tegeze és ezüstedényei az ún. préselt avar emlékek körét képviselik. A leletet földműves emberek találták a múlt század dereka táján, s nagyrészt darabokra törve került a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Így összetöredezve közölte az emlékeket Pulszky Ferenc,[1] majd Hampel József,[2] s így idézte egyik dolgozatában Fettich Nándor[3] is. Pedig a leletek gondos vizsgálata és a veretek pontos, összehasonlítható elemzése lehetővé teszi, hogy a sírlelet minden egyes darabját eredeti rendeltetésében láthassuk. Több darabot már sikerült rekonstruálnom,[4] s közelebbről közlöm a veretes öv helyreállítását is. Ez alkalommal az aranyveretes kard töredékekből helyreállított képét közlöm.

A szétszabdalt és összetörött aranylemezeken lévő ábrázolást egy korábbi dolgozatomban összeállítottam már,[5] és ez alapon sikerült megállapítani, hogy az ún. bizánci antik reneszánszának idején készült, dionüszikus jelenetet ábrázoló ládikaveretekből szabdalták szét az avar ötvösök. A préselt lemezek – valószínűleg antiochiai készítmények – éppen úgy *Justinianus* korát idézik, akárcsak a kunágotai lelet Justinianus-solidusa. A kard készítésekor kétféle vastagságú és színű, de azonos mintájú aranylemezt használtak az avar ötvösök, a keményebbet a függesztőfüleknél, a vékonyabbakat a markolat és a kardhüvely vereteinél.

A kardveretek helyreállítása a következő megfigyelések alapján sikerült:

1. tábla. (Lásd a mellékletben) 1–1a. A négy darabban lévő lemezeket összeállítva két, egymást fedő ovális formát kaptam. A szélek mentén kb. másfél milliméternyi távolságban vékony, karcolt vonal követte a szegélyt. Ezt a vonalat a többi töredékeken is megtaláltam, forrasztás határát jelző segédvonalaknak bizonyultak. Eszerint a két egymást fedő ovális lemez valaha oválisan görbülő csővé volt egybeforrasztva.

2-2a. Két dionüszikus aranylemez, a teljesebb példány hosszú hatszögre volt vágva, a töredéken (2a.) is világosan látszanak a vágás nyomai. Ez a kettő is fedi egymást. Díszítetlen szegélyükön erős – réginek mutatkozó – gerinc vonult végig, ezek mentén ismét behajlítottam a két lemezt, és pontosan egybeilleszkedtek.

4., 11., 15., 19. A nyolc darab lemez szakadási felületét egybeállítva négy sima borítólemezt kaptam. Ezek közül 2-2 nagyjából egyforma széles volt (4. és 19., valamint 11. és 15.). A lemezek felső és alsó szegélyén vékony vonalak jelezték a forrasztás nyomait.

10., 12., 14., 16. Képszalagok a 11., 15. lemezre a forrasztási nyomok mentén ráillesztve pontosan a kardfüggesztő fülek (13., 17.) szélességét adták.

5., 9. Képszalagok hossza egyezett a 2–2a.-ból összetett tok szélességével – a továbbiakból kitűnőleg tehát a markolatborításon lehettek.

6., 7. Eddig szíjvégnek tartott két borítólemez nem lehetett szíjvég, mert a szíjvégek függesztése más. Az egyiknek megtaláltam hátlapját is (8.), amelyre rá volt annak idején forrasztva. Belső oldalukon vasrozsdanyomokat találhattunk.

2. tábla. (Lásd a mellékletben.) A fenti megfigyelések alapján már világosan kirajzolódott egy, a bócsaihoz[b] hasonló aranyveretes kard rendszere, s így könnyű volt már a még el nem helyezett képszalagrészeket is helyükre illeszteni. Kalmár János nagy szakértelemmel forrasztotta egybe az együvé tartozó részeket. A kunágotai „ismeretlen rendeltetésű" lemezek és töredékek ezzel ismét eredeti helyükre kerültek, s így is vannak kiállítva a múzeum gyűjteményében.

A markolat ovális karikája (1.) trapéz alakú markolatgombra feküdt rá (2.), a keresztvas (6–7.) felett szegélyes aranylemez borította a markolatot (3–5.). A kard száját szélesen hagyott képszalag (9.) díszítette, és széles, keretes sávok jelezték a függesztőfülek megerősítését is (10–17.), a

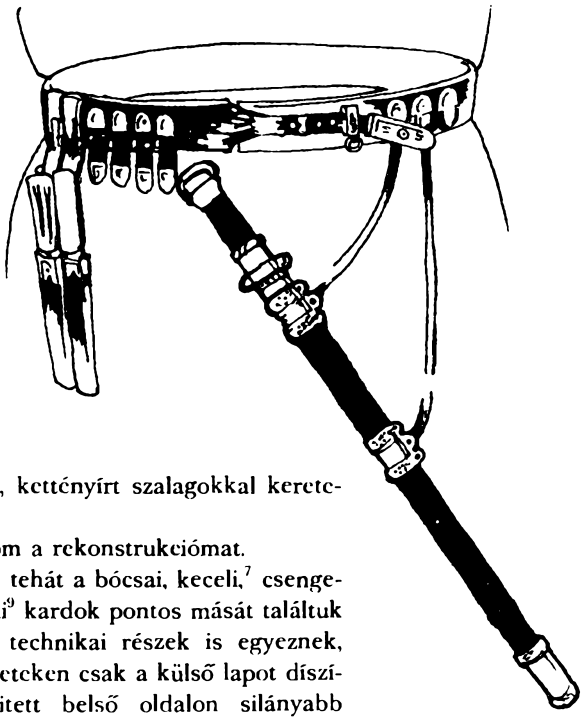

1. kép. A kunágotai avar kard és fejedelmi öv rekonstrukciója

kard koptatóját hosszú, ketténvírt szalagokkal keretezett tok fedte (18–20.).

Az 1. rajzon is közlöm a rekonstrukciómat.

A kunágotai leletben tehát a bócsai, keceli,[7] csengeleri,[8] perecsepina malajai[9] kardok pontos mását találtuk meg. Még olyan apró technikai részek is egyeznek, hogy például a kardvereteken csak a külső lapot díszítik, a kopásoknak kitett belső oldalon silányabb anyagot használnak (a kunágotai kardon ezek a részek elvesztek, vagy talán – mint az alább írottakból sejthető – soha nem is voltak meg). A kétféle vastagságú lemez használatát egyszerűen az magyarázza, hogy kétminőségű ládikaveret állott az ötvösök rendelkezésére. Ez a nyersanyag nyilván zsákmányból vagy évi adóból származott. Nem az történt tehát, ami a geszterédi szablyánál,[10] ahol is az egyik függesztőfület, amelyik megrongálódhatott vagy éppenséggel letörhetett, később más anyagból s részben más vonalú rajzzal pótolták.

A veretes öv és a tegezkeret helyreállításának közlésével majd ismét teljessé és hitelessé válik a kunágotai lelet. Anélkül, hogy a „poraiból éledt" lelet régészeti, művelődési és társadalomtörténeti újraértékelésének elébe vágnék, már e közléskor is néhány megjegyzést szeretnék fűzni a kard helyreállításával felmerülő kérdésekhez. A kunágotai karddal kétségtelenné vált az, amit a leletek technikai egyeztetéséből eddig is sejtettünk: a préselt díszű öveket hordó avarok egy időben éltek az álcsatos

övet viselőkkel. E két egyidejű, külön műveltség a többrétegű avar népesség népi és társadalmi tagozódását tükrözi a vezető rétegek hagyatékában. Ez a rétegződés még bővül a griffes-indás csoport avarjaival. A másik megjegyzés: ha egybevetjük a kunágotai kard kivitelét az említett többi kardéval, lehetetlen észre nem vennünk, hogy amazok tömör és időtálló vereteivel szemben milyen gyenge tartású anyagból készült a kunágotai. Veretei inkább csak díszként utánozzák azt, aminek egyébként szerkezeti szerepe volna. Különösen a függesztőfülek tartópántjainál figyelhetjük meg a tartás gyenge voltát. Úgy gondolom, hogy a kunágotai kardot vagy csak ünnepi alkalmakkor viselhették, tehát valami szakrális értelme volt, vagy pedig csak a sír számára készítették. Ez utóbbi esetben fel kell tételeznünk, hogy a használat nyomait mutató erős függesztőfüleket is csak díszként szerelték rá egy másik kardról.

Megjelent az *Archaeologiai Értesítő* 1950. évi 1. számában.

JEGYZETEK

1. Pulszky: *A magyarországi avar leletek.* 7–8.
2. Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* II. 339–343. III. 260–262.
3. Fettich: *Garnitures de fourreau du sabre du temps des Avares en Hongrie.* Arethuse, 1926.
4. A lószerszámot: Kolozsvári Márton és György Szent György-szobrának lószerszámja, 5. kép és VIII. 52. sk. I., az ezüstkelyhet: *Arch. Ért.*, 1940, XIX., a késeket: *Arch. Ért.*, 1940, XLV.
5. A kunágotai lelet bizánci aranylemezei. *Arch. Ért.*, 1938, 55–86.
6. Közöletlen, naplószáma: M. Tört. Múz. népv. 1. 6–1935.
7. Közöletlen, naplószáma: M. Tört. Múz. népv. 1. 6–1937.
8. Csallány: *Kora avar kori sírleletek. Folia. . .* I–II. 34. II.
9. Maty. po arh. Rosszii, 34–1914.
10. Kiss: *A geszterédi honfoglaló lelet.* A Hung. XXIV., 1938.; Fettich: *Die altungarische Kunst.* 11.

A HONFOGLALÓKRÓL

A zempléni honfoglalás kori vezérsírról

1959-ben Vojtech Budinský-Krička professzor a zempléni (Zemplin) kelta–dák halotthamvasztásos temető 4. kurgánjának feltárása közben a kurgán középpontjában igen gazdag honfoglalás kori (X. század) magyar férfisírt talált. A sír jegyzőkönyvét és a leletek komoly értékelését előbb előzetes jelentés formájában az *Archeologické rozhledy*ben[1] majd a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai (Nitra) Régészeti Intézetének kiadványában[2] tette közzé. Az alábbiakban a könyvet és a jelentést ismertnek vesszük, tehát nem terjeszkedünk ki az egészre, csak a megbeszélendő részekre.

A fatörzsből készített tölgyfa koporsóban hátára fektetve feküdt az alacsony termetű tetem, csontvázából csak parányi darabok maradtak meg. Ezek alapján a csontleleteket vizsgáló J. Chokol arra a meggyőződésre jutott, hogy érett korú, de inkább fiatalabb ember feküdhetett a koporsóban.[3] Mellőzöm a részletes sírleírást, csak azt emelem ki belőle, hogy a két rétegben felvett sírrajz néhol egybefolyt, a rétegek közt alig volt észrevehető szintkülönbség, inkább csak a sírrajz bonyolultsága indokolta a két szintre való választást. Van azonban itt valami, amit kérdésként fel kell vessek: a lószerszám és a veretes veder a felső rétegben jelentkezik, ott, ahol a lócsontok is találhatók. Nem lehetséges-e, hogy a lószerszámot – nyereg is volt benne! – és a vedret a koporsóra tették, csak a tölgyfa elkorhadásakor süppedt le a sír szintjére? A nagy fanyereg és a veder aligha fért bele a koporsóba (ilyen, koporsóra tett lószerszámot ismerünk a besenyő sírokból). Fokozottan hívnám fel a figyelmet arra is, hogy a veretekkel sűrűn kivert övnek nem volt csatja. Ilyenfajta babonás eljárást (a csat levágását) avar fejedelmi síroknál tapasztaltam.[4]

Jegyezzük meg azt is, hogy a tegezben csak hét nyílvessző (nyílcsúcs) volt. Tekintve, hogy a honfoglaló magyaroknál a nemzetség-nagycsalád fejének nyolc nyíl járt, a nyilaknak ez a csekélyebb száma óvatossá kell tegyen akkor, amikor a későbbi szövegben „fejedelem"-ről, sőt „Álmos fejedelemről" hallunk.[5] Igen lényeges, hogy a tetemet nyakperecccel temették el, és lábain, csuklóján aranyhuzalok fogták össze a viseletet. Éppen ezek helyzetéből állapította meg Budinský-Krička professzor az eltemetett férfi alacsony voltát. Jegyezzük meg még, hogy a szablya hevenyészett aranyborítása nyilvánvalóvá teszi, hogy a szablya feldíszítése a sír számára készült. A szablyát és a tegezt (s talán az czüstcsészét is) a vászonba, selyembe csavart halott bal vállához tették.[6] Említsük még meg, hogy egy maroknyi kölest talált az ásató a koporsó északi végében, talán zacskóban vagy fapohárban lehetett. Nagyban-egészben szokott, de az átlagnál gazdagabb honfoglalás kori sírt ismerhetünk meg a leírásból. Gazdagsága és külön, magányosan való eltemetése sejteti, hogy a sírba valamilyen vezető embert, vezért temethettek el.

Budinský-Krička higgadt mérlegeléssel illesztette bele ezt a sírt honfoglalóink hagyatékába, és ez az elemzés elegendő is lett volna a sír közzétételéhez. A Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete azonban felismerve a sír jelentőségét, Fettich Nándor magyar régészt kérte fel a lelet bővebb feldolgozására. Fettich egy sereg váratlan feltevésre jutott, s ezekről a könyv megjelenése előtt előadásokban, újságcikkekben számolt be,[7] ez késztette arra a Régészeti és Történelmi Társulatot, hogy a szöveget még közlés előtt megvitassa.[8] Én a hozzászólásomat – mivel Fettich Nándor nem jelent meg a vitán – a könyv megjelenése utánra halasztottam. Akkor még nem gondolhattuk, hogy erre csak Fettich halála után kerülhet sor. A kegyelet azonban nem lehet gátja a tárgyilagos bírálatnak. A vita eredményét Oroszlán Zoltán – mint elnök – foglalta össze. Beszámolójából a következő mondatot emelném ki: „. . .a mű koncepciója alapvetően hibás, hipotézisei meg nem alapozottak, tehát tarthatatlanok, s a munka nem volna méltó a magyar régészet külföldi hírnevéhez, melynek megalapozásához Fettich korábbi művei is hozzájárultak."[9] Nem óhajtjuk a vitát ismertetni, amelynek során tudományunk jeles képviselői elképedve és elmarasztalólag nyilatkoztak a szövegről, hanem rátérünk Fettich feltevésének bemutatására és „sine ira et studio" bírálatára.

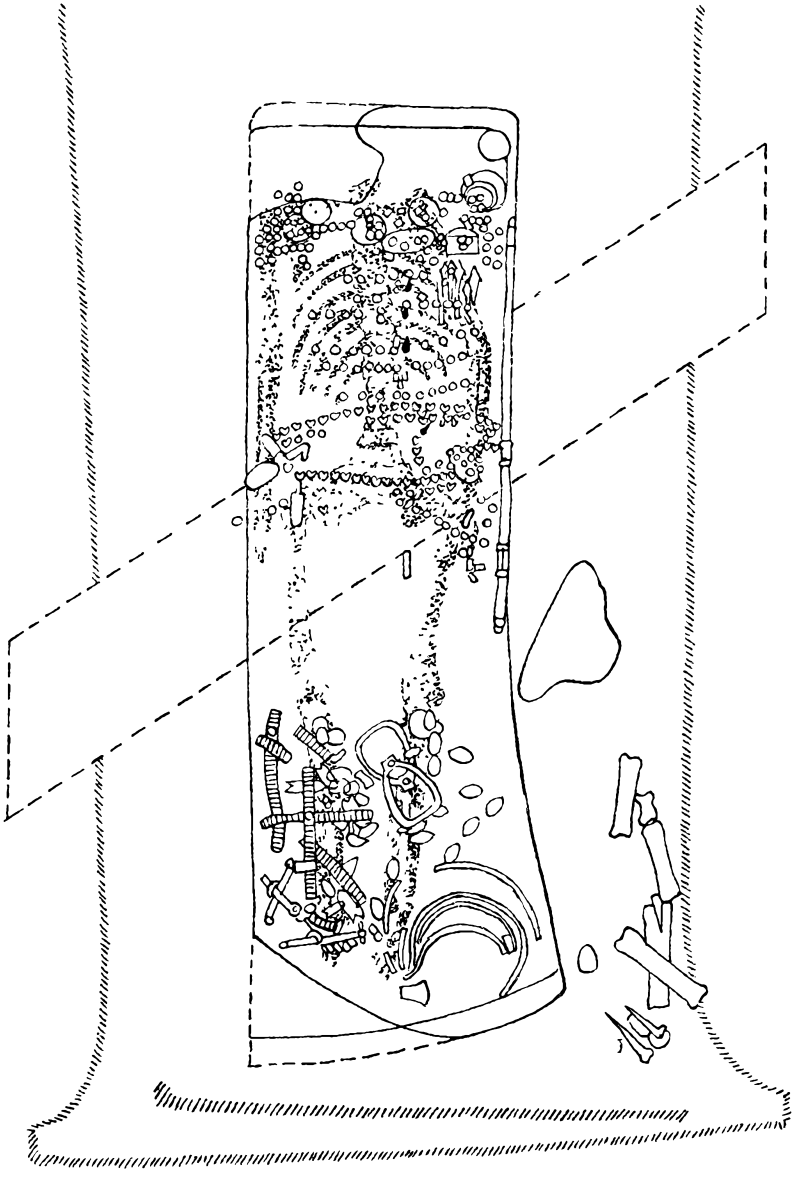

1 kép A zempléni honfoglalás kori vezérsír Fettich Nándor téves rekonstrukciójával

Fettich elképzelésében ugyanis ebből a honfoglaló magyarok temetési szokásait tükröző sírból valóságos dráma, méghozzá rémdráma lett. Nézzük, miket vélt felismerni a temetkezésről készült sírrajzokban. Van ugyanis ezekben némi, a szokványostól eltérő jelenség, s éppen ezekbe bonyolódott bele Fettich feltevéseinek sűrűjében (1. kép).

A szablyát nem úgy találták a sírban, ahogyan viselték, tehát nem az övről csüngött le baloldalt, hanem a váz bal oldalán, hegyével felfelé, a koporsóhoz szorulva került elő. De – s erre nem figyelt fel Fettich – a tegez sem a helyén volt, tehát a jobb oldalon, hanem ezt a bal oldalra helyezték vállmagasságban. A deréktájon lévő övben is volt rendellenesség, de erről később, itt csak annyit, hogy az öv veretei részben takarták a két alsó kart, pontosabban szólván az öv „átkötötte" a két kart és természetesen a törzset. A váll magasságában öt díszes, aranyozott ezüstkorong feküdt, ragadozó állat, kiterjesztett szárnyú sas és palmetta ábrázolásával, sajnos az ásatási jelentés nem írja le, hogy ezek lapjukkal felfelé feküdtek-e, vagy volt közöttük, amely fonákjára fordult. Általában ezek a korongok mint női varkocsdísz korongjai szerepeltek – pedig nem azok!

Nos, a kard helyzetét Fettich úgy magyarázza,[10] hogy a felövezett halottat felemelték és hasára fektették, miközben a kard egyik veretes tartószíját leszakították stb. A legmeglepőbb az a következtetése, hogy megfordításkor a fej nem fért volna el a koporsóban, s ezért levágták! Meglepő módszerrel kísérli meg a tetem magasságára való következtetését, teljesen figyelmen kívül hagyva a helyén lévő nyakperecet, csuklót és bokapereceket. Úgy véli, hogy mivel az öv a koporsó egész szélességét átéri, tehát az öv által mutatott derékszélesség adná meg arányban az elhunyt férfi magasságát. Így jut olyan feltevéshez, hogy nagyon magas férfi lehetett az illető, a koporsó egész hosszát majdnem kitölti. Erről az elképzeléséről Fettich vázlatos rajzot is mellékelt,[11] ugyanis Budinský-Krička sírrajzait egymásra vetítette, s abba egy hatalmas csontvázat rajzolt be, lehet jó 190 cm, ha nem több! Maga írja, hogy ez a rajz jelentette további feltevéseinek alapját.

Nos, vegyük sorra e tévedéssorozat egyes mozzanatait. Fettich Nándor – aki pedig sok temetőt ásatott – megfeledkezett arról, hogy a honfoglaló magyarok igen gyakran nem felövezetten, övről csüngő fegyverekkel temették el a halottat, hanem az övről lekapcsolt fegyverzetét csak mellétették (néha éppen ellenkező keze ügyébe).[12] Ha ez történt vol-

na Zemplénben is, akkor az egész kiagyalt művelet a test megfordításáról felesleges lenne. Márpedig bizonyíthatóan így volt. Nemcsak az ugyancsak lekapcsolt tegez árulkodik erről, hanem egy „apróság", amit eddig senki nem vett észre: az öv palmettáinak csúcsai lefelé állnak. Mivel pedig számtalan példából ismerjük,[13] hogy a palmettasor éppen ellenkezőleg állt, mint Zemplénben, ebből következik, hogy nemcsak a szablya állt fordítva, hanem az övet is fordítva kötözték rá a tetemre, semmiféle forgatásra, fejlevágásra nem volt szükség. Megfordított övvel való átkötözésre is ismerünk példát (nyilván több is adódik) a nemrégiben feltárt tankejevkai sírok között. A temető 267. sírjának fényképén[14] (melléklet 3. kép) jól látszik, hogy a karcsontok is a veretsoron belül vannak, és a veretsor itt is fejjel lefelé áll! Ezt a temetkezési szokást a jövőben jobban szemmel kell tartanunk ásatásainkon! Magam felteszem, hogy a tetemnek az övvel való átkötözése a lepelbe vagy szőrmébe való becsavarás után történt, s ezután rakták a fegyvereket is melléje. Ezért szorult a szablya a koporsó falához, ide került a tegez is, s talán a csészét is csak ekkor rakták be. A lepelbe való csavarás igen gyakori a népvándorlás egész folyamán. Biztos jele ennek, hogy a két kulcscsont nem vízszintesen áll, mint a kiterített embernél, hanem a koponya mellé szorul, ahogy számtalan sírrajzon látható. Erről feledkezett meg Fettich Nándor, amikor a sírrajzra egy álló ember anatómiai rendű csontvázát rajzolta be, így természetesen nem jutott hely a koponyának. Ha ellenben az általam javasolt helyzetet fogadjuk el, akkor a nyakperec éppen jó helyen van, s a fogak is a közelben voltak. Csupa félreértés vezette tehát egykori kiváló kutatónkat a fej levágására, a tetem erőszakos hasra fektetésében, egyszóval a tetemmel való embertelen bánásmód feltevésében.

Nézzük most azt a megható megállapítást, hogy a siratóasszonyok levágták volna a hajfonatukat, és korongos díszükkel együtt a sírba tették volna – ebben az ásató is egyetértett Fettich Nándorral –, valósággal elborították volna hajkoronájuk ékességével a levágott fej helyét. De az egészben az a baj, hogy ezek a korongok nem női hajfonatkorongok (2. kép). Ugyanis hajfonatdíszeinknek[15] az ábrázolás tengelyében fent és lent vannak lyukak a szegek számára, itt pedig az egész korongot körülszegelték hét díszszeggel, méghozzá bőrre szegezték őket, akárcsak a viseletdíszítő apró korongokat. Ezek közül négy egyetlen bőrfoszlányon került elő. Az öt korong tehát a férfi köpenyének, kaftánjának (?) bőrsze-

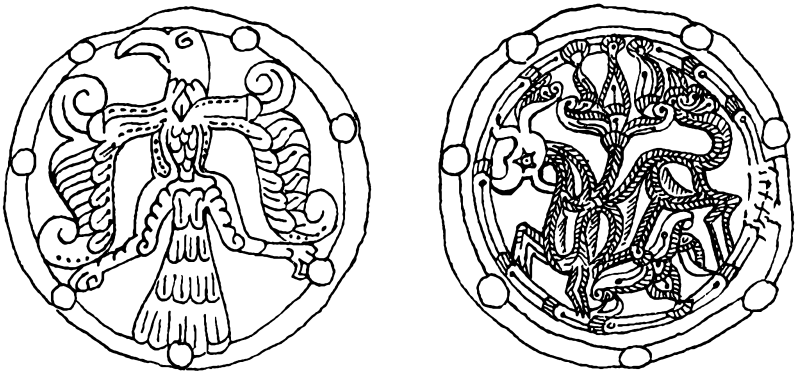

2. kép. Díszkorongok a zempléni honfoglalás kori vezérsírból

gélyét díszítette, ugyanúgy, mint az egyik bodrogszerdahelyi női sírban.[16] Emellett szól az is, hogy a korongokat sűrűn veszik körül bőrre szegezett veretek. Szó sincsen tehát levágott varkocsokról, mint a belső-ázsiai hsziungnu sírokban!

E néhány megjegyzéssel – remélem – a valóságba hoztam ismét vissza a képzelgésekkel átszőtt zempléni sírt. A téves sírleírás összes következményei önmaguktól esnek most már el, s velük együtt minden olyanfajta képzeletjáték, hogy Árpád tudtával ölték volna meg kegyetlenül apját Álmost stb. stb.

Hátra lenne még annak az érvnek a vizsgálata, amelynek alapján Fettich Nándor a zempléni sírt Álmos fejedelemének tartotta: ugyanis azt vélte, hogy a sír szablyájára sebtében rászerelt aranyveretek voltaképpen a bécsi szablyát utánozzák, ezt pedig az Árpádok kincstárában mint Attila kardját tartották számon, nyilván tehát Álmosé lehetett. Bár kétségtelenül igaza van Fettichnek abban, hogy a vasszablyára rászerelt aranylemezek temetési kardot jelentenek, még azt sem vonnám kétségbe, hogy a halott eredeti kardja helyett kerültek ide, de azt igen, hogy ez a kard a bécsi szablya lett volna! Íme, példának okáért, egy meggondolkoztató részlet. Nem is beszélve arról, hogy az egyik díszes, a másik pedig egyszerű aranybádog, azt tapasztaltam – az avaroknál is –, hogy a kard tokját fedő aranylemez hossza a mind magasabb méltóságot jelzi. Nos, a bécsi szablyánál ez a borítás a toknak mintegy 2/3-át fedi, itt pe-

dig alig 1/10-ét! A zempléni szablya nem a bécsi mása! Ilyen alapon úgyszólván minden szablyánkra rá lehetne fogni, hogy a bécsi mintájára készült! Fettichet nyilván az késztette a bécsi szablyáról szóló – igazán kiváló – fejezet beiktatására, hogy régóta készen volt egy kiadatlan könyve, s ezzel az ürüggyel mondta el a bécsi szablyáról kialakult – remek rajzokkal kísért – elméletét.[17] Amióta a bécsi szablya mellett az arany szablyaveretes, aranyozott tarsolylemezes rakamazi sír is ismertté vált, bizonyosak vagyunk abban, hogy a honfoglalók fejedelmeinek ékességei aranyból voltak. A zempléni sír csészéje aranyozott ezüst, és a sírban – mint említettük – csak hét nyíl volt. Mindez kizárja, hogy a zempléni sírba fejedelmet temettek volna.[18]

Mindezek után és mellett vegyük tekintetbe, hogy a sírt magánosan – feltehetőleg titokban – hantolták el (elég sok magános előkelő női sírt ismerünk honfoglalóink hagyatékában), ami nyilván annyit jelent, hogy ha nem is volt fejedelem, de valamelyik magyar nemzetségfő lehetett. Feltehetően – amint a vita során ez el is hangzott – valami köze kellett legyen a zempléni nagy várközponthoz. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a temetés olyan menetének leírása, amelyet a sírrajzok alapján kikövetkeztettem, új kérdéseket vet fel az ásatáskor, feldolgozáskor (pl. vászonba burkolás, fegyverzet lecsatolása, csat levágása stb. stb.).

*

Ezzel a tanulmánnyal nem szerettem volna megbántani a halott Fettich Nándor emlékét, ő fiatal korában valóban európai szinten művelte régészetünket.[19] Ezt a könyvét azonban úgy tartom számon, mint amit a sakkozók „sakkvakságnak" hívnak: néha nagy sakkmesterek is elnézik a legegyszerűbb lépéseket, és így elképzelésük összeomlik. Ilyen a zempléni sírral kapcsolatban Fettich Nándor tévedéssorozata is, s ezért – bár emléke iránti sajnálattal – csatlakoznom kell azokhoz a szavakhoz, amelyekkel Oroszlán Zoltán a könyv előzetes vitáját lezárta.

Megjelent az *Archeologiai Értesítő* 1976. évi 4. számában.

1. V. Budinský-Krička: Staromad'arský nácelničky hrob to Zemplina. *Archeologické rozhledy,* 1965, 309–338.
2. Vojtech Budinský-Krička–Nándor Fettich: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin.* Bratislava, 1973.
3. J. Chokol véleménye: Budinský–Fettich: i. m. 40.
4. Így például a bócsai fejedelmi leletben *(Arch. Hung.,* XXXIV. fig. 61.) és a kunágotaiban (uo. LIX. tábla 1.).
5. László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest, 1944, 192. ssk.
6. A becsavarást említi Budinský-Krička is (Budinský–Fettich: i. m. 19.).
7. Fettich újságcikkei stb.: *Petőfi népe,* 1964. szept. 29.; *Tükör,* 1964. szept. 29.; *Ország–Világ,* 1969. okt. 8.; *Élet és Irodalom,* 1965. jan. 30.; *Népszava,* 1965. jan. 10.; *Magyar Nyelv,* LXI. 1965, 255–256.; *Magyar Nyelv,* LXIV. 1968, 382–384. Dienes István válasza: *Élet és Irodalom,* 1965. febr. 6. stb. stb.
8. A Magyar Történelmi Társulatnak és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulatnak 1965. július 20-án rendezett zárt körű vitaülésén *(Arch. Ért.,* 1966, 278–283.) felszólalt: Pais Dezső, László Gyula, Bartucz Lajos, Dienes István, Bartha Antal, Bóna István, Györffy György, L. Kovrig Ilona és Oroszlán Zoltán.
9. Lásd *Arch. Ért.,* 1966, 283.
10. Ezeket a részeket szó szerint közlöm az eredeti szövegből, nehogy félremagyarázás látszata keletkezzék. Tehát Budinský–Fettich: i. m. 56.: „Dieser gewaltsame Eingriff bestand darin, dass der Leichnam emporgehoben und von seiner linken Seite auf die rechte gewendet wurde. Inzwischen erfasste man und zog gewaltsam den hinteren Tragriemen, um den ganzen Gürtel samt Säbel herübergleiten zu lassen. Dieser hintere Tragriemen ist daher. . . abgerissen worden. . . Ein Mann dürfte den Rock oberhalb und unterhalb des Gürtels fest angepackt und nach auswärts gezogen haben. Dadurch gelang es, den Säbel an die andere Seite zu zerren. . . (57.). . .der Kopf. . wurde aber noch vorher abgeschnitten, und zwar vor dem Umdrehen des Leichnams, und man hat nach Verlauf dieses Vorgangs den Kopf (wahrscheinlich verkehrt) in den Sarg gelegt. . ." stb. stb.
11. Budinský-Fettich: i. m. Abb. 27.
12. Vegyük példának csak a Kiss Lajos által kiásott és Dienes István által közölt bashalmi temetőt *(Acta Arch.* AHS. 7. 1956, 251.): a „B" sírban az övet a mellre rakták, a „C" sírban a tegez a lókoponyára került, a csiholó a jobb kar mellé; a „D" sírban a tegezt szájjal a láb felé, a tarsolylemezre rakták

rá, a szablyát a bal kar mellé helyezték. Ezek a megfigyelések bármelyik honfoglalás kori temetőnél tovább folytathatók.

13. Dienes István: A perbetei lelet. *Arch. Ért.*, 86. 1959, 145. sk.
14. J. A. Halikova (Kazany): Volgai Bolgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 1973, 21–35. A 26-7. sír fényképe a 6. képen.
15. Legutóbb: D. Csallány: Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpathenbecken. *Acta Arch.* ASH 22. 1970, 261–299.
16. A sírrajzot, amelyet Méri Istvánnal együtt készítettünk, közli Erdélyi István *(A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, IV–VI. 1961, 12. kép b.). – A temető leírását Dankó Katalin készítette el (Szakdolgozat az ELTE Régészeti Tanszékén, kézirat).
17. A bécsi szablya fényképét lásd Budinský–Fettich: i. m. Abb. 34. – Temetési kard található például a kunágotai avar fejedelmi sírban is *(Arch. Hung.*, XXXIV. LIX. tábla 1.). Az azonban kétséges, hogy ebben a korban a fejedelmi jelvények örökletesek lettek volna, tehát mintegy a hatalom jelképeivé váltak volna; jól tudjuk, hogy nálunk milyen lassan vált „Szent István koronája" államhatalmi jelképpé. A sztyeppén nem tudunk ilyen örökletes jelképekről, hacsak „Attila kardjánál" nem gondolunk ilyenekre.
18. Lásd az 5. jegyzetét.
19. Fettich Nándor kutatói egyéniségének jellemzése és dolgozatainak, könyveinek jegyzéke: László–Jakabffy, *Acta. Arch.* ASH. 24. 1972, 299–304.

Adatok a kunok tegezéről

Alább honfoglalás kori magyar nyíltegezeinknek egyik késői változatát ismertetem, ezt a késői formát valószínűleg a kunok hozták magukkal. A honfoglaló magyarság tegezének első pontos leírását gróf Zichy Istvánnak köszönjük, ugyancsak ő jelölte ki véglegesen ennek a tegezformának művelődéstörténeti helyét. Kimutatta, hogy elterjedésének ideje és területe az ázsiai birodalom népmozgalmaival, illetőleg annak kisugárzásával függ össze. Ezt a formát a mongol hódítás kiszorítja, és elterjeszti a lapos, varrott bőrtegezek divatját. Az ősi tegezt XIV–XV. századi székelyföldi falfestményeinken még jól felismerhetjük. Egy XVII. századi oszmán-török tegezből arra következtethetünk, hogy az oszmán-török terület valamelyik részén még ebben a korban is használják.[1]

Cs. Sebestyén Károly a szegedi múzeum ásatásaiból származó magyar tegezek pontos vizsgálatával[2] végeredményben megerősíti ezeket az adatokat, és az ásatási megfigyelések, valamint a néprajzi párhuzamok alapján részletkérdésekbe is bocsátkozik. Eredményei néhány – a kérdés lényegét nem érintő – ponton ellentmondanak gróf Zichy István megállapításainak. Ez a két dolgozat nagy vonalakban tisztázta a honfoglaló magyarság tegezével kapcsolatos kérdéseket.[3] A tegezt a derékszíjon hordották, és a nyilakat hegyükkel felfelé tartották benne, formája pedig nagyjából azonos volt a turkesztáni falfestményekről ismert közép-ázsiai nomád tegezével (1. kép).

A Magyar Nemzeti Múzeum újabb leletei és ásatásai néhány részletkérdés tisztázásával hozzájárulnak a magyar tegez formájának és szerkezetének pontosabb meghatározásához. Ezeket más helyen fogom közölni, most csupán annyit említek meg, hogy a bócsai lelet[4] tegeze és az

1. kép. Egy előkelő ujgur fegyverövvel és tegezzel egy kelet-turkesztáni falfestményrészleten

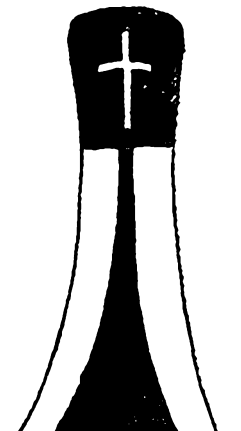

2. kép. Szent László egyik magyar vitézének tegeze a fülei falfesményről

azóta kiásott tegezek bővítik azt a kört, amelyet gróf Zichy István annak idején megrajzolt. Azt bizonyítják ezek a leletek, hogy a belső-ázsiai tegezt nem a honfoglaló magyarok hozzák elsőnek hazánk földjére, hanem az avarok. Néha olyan más tárgyak kísérik ezt a tegezt avar sírjainkban, amelyeket eddig csak honfoglaló őseink hagyatékából ismertünk ilyen formájukban (kengyel, nyílcsúcs stb.).[5] Ezzel kapcsolatban röviden kitérek egy alapvető mozzanat ismertetésére.

Minél inkább és minél több oldalról ismerjük meg a Magyarország területén birodalmat alkotó, egymást követő keleti lovas népek hagyatékát, annál inkább világosabb lesz az, hogy nem szabad őket olyan élesen elválasztani egymástól, mint ahogy eddig a régészet tette. Közelebbi dolgozataimban részleteiben fogom tárgyalni ezt a tényt, addig is leszögezhetjük azt, hogy a keleti rokon népek mindegyike jórészt közös műveltséget hoz magával. Ez a műveltség nem merev, hanem állandóan érik és fejlődik. Ez a fejlődés kettős ütemű: Magyarország területén a megváltozott életviszonyok és a környező kultúrák rokontalanságában lassúbb, és hamar megmerevedik. Az óriási területet, sokfajta rokon népet, több lehetőséget jelentő füves pusztákon gyorsabb és rugalmasabb a fejlődés, új formák születnek, egy-egy meglévő pedig a tökéletességig kialakult (pl. íj, nyereg, szablya stb.). A Magyarország területén egymást követő keleti lovas népek műveltségének különbségeit tehát úgy kell felfognunk, hogy az utóbb jövő érettebb formában hozza ugyanazt, amit elődje. Mivel – egyelőre csak nyelvészetileg – a hunoktól a honfoglaló magyarság megjelenéséig kimutatható hazánk területén a török népek folytonossága, a belső, lassúbb ütemű fejlődés és az új néphullámok hozta újítások között különbséget kell tennünk. Ez a feladat még megoldatlan, megfejtése az eddiginél szélesebb alapon dolgozó kutatásra vár. Az alább felhozott kérdésből is kiviláglik az előbb elmondottak igazolása.

3. kép. Részlet a homoródszentmártoni falfestményről

Ha a honfoglalás kori magyar leleteket és fegyverformákat összevetjük a XIII–XIV. századi, magyar földön talált, ugyancsak keleti jellegű leletekkel, úgy a két csoport között a belső rokonság első pillanatra feltűnik. De a fiatalabb csoportban vannak olyan sajátosságok is, amelyeket nem magyarázhatunk meg belső fejlődéssel, hiszen ebben az időben a magyarság már jórészt felcserélte ősi fegyvereit a lovagi fegyverekkel.[6] Minden jel arra mutat, hogy a honfoglaló magyarság fegyverzetével rokon, de abból közvetlenül le nem vezethető XIII–XIV. századi fegyvereinket a kunok hozták magukkal keletről. A rokonságot tehát az adja,

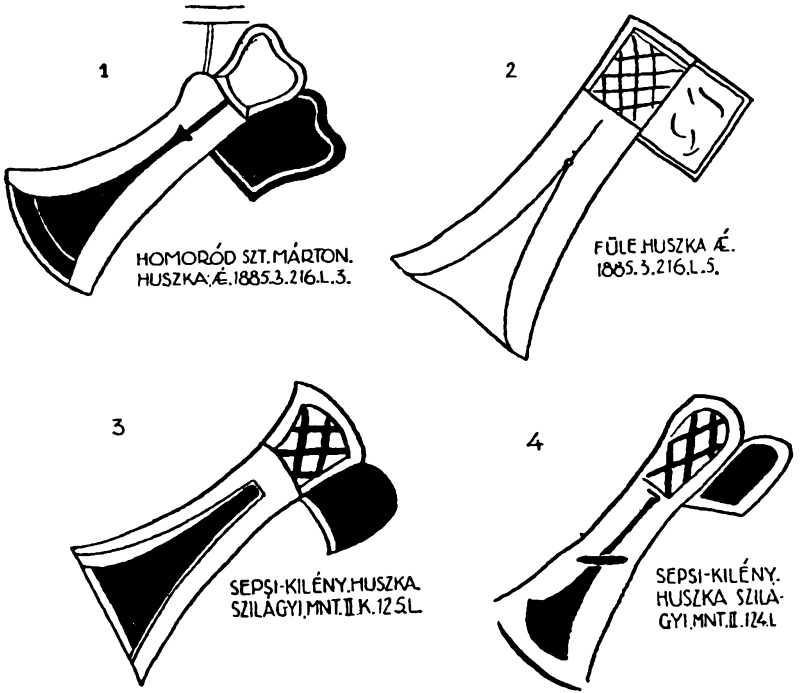

4. kép. Kun tegezek a székelyföldi falfestményeken

hogy mindkét csoport egy tőről hajtott, a különbséget pedig az, hogy a 300 évvel később betelepülő kunok az ez idő alatt keleten végbement fejlődés eredményeit hozzák magukkal. Ennek a folyamatnak egyik jelenségét figyelhetjük meg a tegezeknél is.

A székelyföldi falfestmények egyik csoportjára gróf Zichy István is hivatkozik ismertetett dolgozatában. Ezeken a XIV–XV. század fordulóján festett falképeken Szent László legendájának azt a részét festették meg, amelyikben a kunokat üldöző király megszabadítja az elrabolt magyar lányt. A képek viselettörténetileg igen megbízhatók, kitűnő pontossággal ábrázolják például a kun viseletet. Így az alább ismertetendő, több he-

lyen egymástól függetlenül azonos módon ábrázolt tegezt is hitelesnek tekinthetjük. A falfestmények legtöbbjén a kunok s egynéhányán a magyarok övéről is a már ismert keleti tegez lóg le. A homoródszentmártoni (2. kép és 4. kép 1.), a fülei (4. kép 2.) és a sepsikilényi (4. kép 3–4.) falfestmények tegezeinél azonban igen jellegzetes és félreismerhetetlen újítást látunk. A honfoglalás kori magyar tegezekkel összefüggő keleti tegezeken a tegezszájat a száj alatt odaerősített és valószínűleg bőrből készült takaró fedte. Ezt a tegez használatakor egyszerűen kikapcsolták, s a tegezfedő a tegez tengelye irányában lecsapódott. A festményekről és a sírokból ismert valamennyi tegez kúpos testű, oldalai tehát egyenesek.[7]

Az idézett székelyföldi falfestményeken (2., 3., 4. kép) más formát s más szerkezetet figyelhetünk meg, amellett, hogy ezek a tegezek alapgondolatukban tökéletesen azonosak a magyar tegezzel. Itt azonban a tegezfedő ajtószerűen oldalt csapódik le, a tegez teste pedig kürtszerűen szélesedik lefelé.[8] Sajnos, sem az eredeti falfestményeket nem láthattam, sem pedig Huszka József pontos másolatait nem használhattam, de a nekünk fontos részek annyira világosak a közzétett rajzokon, hogy félreértésről szó sem lehet. Csak az egyiknél (4. kép 1.) figyelhetünk meg tartófület, hogy a többinél megvolt-e, úgy, mint a magyar tegezek nagy részénél, vagy pedig a tartószíjat a tegez testébe fűzték-e bele, mint a rádi tegeznél[9] és oroszországi párhuzamainál[10], azt bizonyossággal nem dönthetjük el, mert a falfestmények mesterei nyilván csak a fő formákat jelezték. Így nem jelzik például azt sem, hogy a tegez a fedél egy részén is nyitott, pedig ez kétségtelenül így volt, egyébként nem lehetett volna a nyílvesszőt kihúzni belőle. A nyílvesszőket ugyanúgy jelzi a festő, mint amilyen rendszert Zichy István gróf a magyar tegezeknél megállapított.[11] Mint említettem, a festmények színezését nem ismerem, s így a tegezek alapanyagára közvetlenül nem következtethetek; nyilván nyírfakéregből vagy vastag bőrből készítették őket, tetejüket és feneküket pedig falemezzel erősítették meg. Úgy látom, hogy abból a sajátosságból, hogy a tegez testének közepét a tegez szélesedő formájának megfelelő felület tagolja, a fenti általános meghatározáson túlmenve közelebbről is leírhatjuk a tegez szerkezetét és megtöltésének módját. A tegezen elöl ajtószerű nyílás volt, ezen keresztül töltötték meg, a megtöltés után összeszíjazták ezt az ajtót, és a kinyílás ellen még két oldalról ráboruló és összeszíjazott bőrtakaróval védték. Ajtószerűen záródott a tegez szájá-

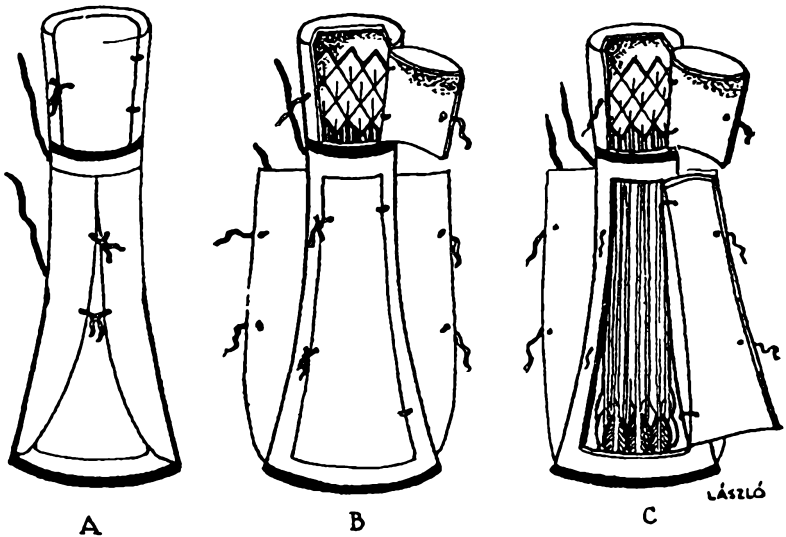

5. kép. Kun tegez valószínű szerkezete

nak fedője is, itt természetesen nem alkalmaztak még külön bőrtakarót, mert a cél éppen a gyors nyitás és zárás volt (5. kép A–C). Ez a szerkezet lényeges és hasznos újítás volt, mert a lefelé csapódó ajtót saját súlya és a rázkódás irányára merőleges tengelye sokkal jobban tartotta lovaglás közben, mint a régi tegez fel-felcsapódó rugalmas fedelét. A fülei falfestményen Szent László egyik vitézén jól megfigyelhető a zárt tegez is (3. kép). Nemcsak kun vitézeken, hanem magyar harcosok oldalán is megtaláljuk tehát ezt a tegezt. Felvetődhet a kérdés, hogy vajon nem a honfoglalás kori magyar formából fejlődött-e ki ez a sajátos kürtös forma és az ajtós szerkezet?

A régi bizánci birodalom területén talált és most első ízben közölt néhány adat alapján úgy látom, hogy másutt kell keresnünk ennek a formának kialakulását. Az alább közölt három tegez használatánál és formájánál fogva élesen elüt a bizánci ábrázolások megszokott tegezeitől. Ezek az övön jobboldalt hordott tegezek sehogy sem illenek az imperátori öltözetben pompázó szentekhez. Leírásukat alább adom:

6. kép 1. Részlet a szaloniki Apostolok temploma jobb oldali mellék-

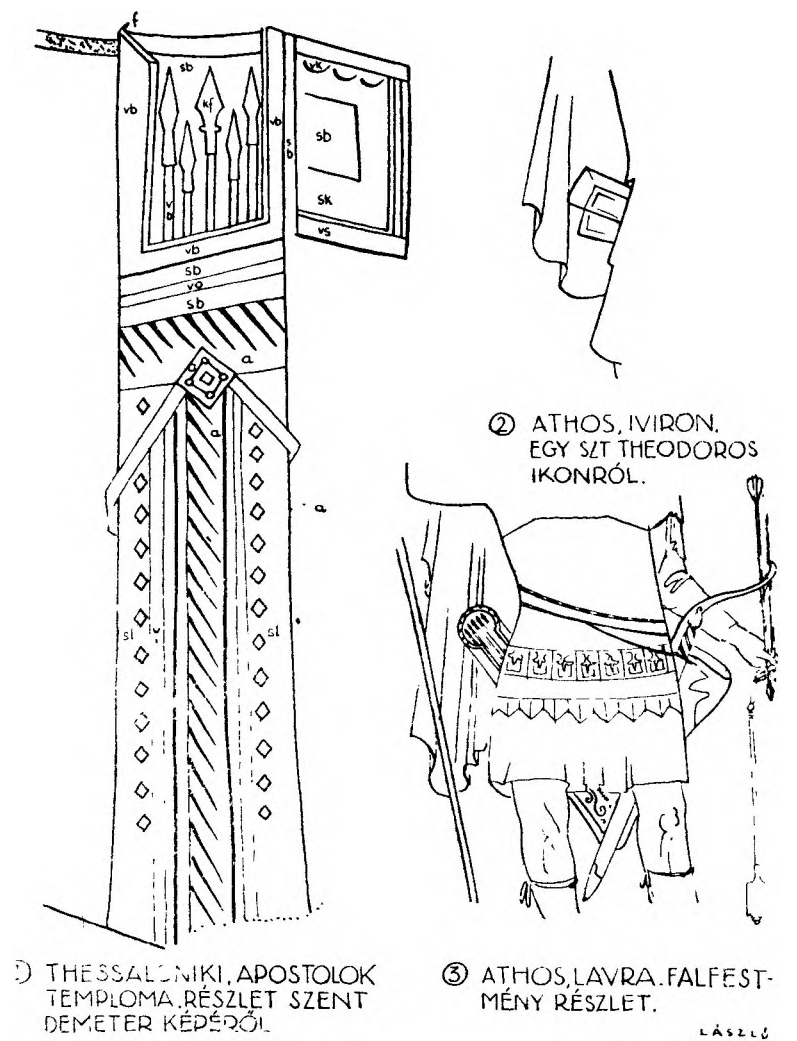

6. kép. **Tegezformák XIV–XVI. századi bizánci festményeken**

hajója bejárati ívének Szent Demeter-képéről (XIV. század). A lefelé kissé szélesedő tegez nyitott száján jól látszanak a felfelé álló nyilak, elrendezésük is megállapíthatóan nomád szokás szerint történt. A sajátos bizánci ábrázolásból nem derül ki, hogy milyen lehetett a tegez testének keresztmetszete, de a szájnyílás arra mutat, hogy legalábbis felül téglalap alakú volt. A tegez testét lekötő szalag és a test tagolása ugyanolyan szerkezetet sejtet, mint amilyent a székelyföldi tegezeknél megismertünk (5. kép A–C). Száját kis ajtó takarta, ez a képen nyitva van. A tegez vége a falfelületre nem fért rá. Az eredeti színezés elég jól megmaradt, a színeket rövidítve beírtam a rajzra. Rövidítések: f = fehér, kf = kékesfehér, acélszínű, a = arany, vb = világosbarna, sb = sötétbarna, vk = világoskék, sk = sötétkék, vl = világoslila, sl = sötétlila, vo = világosokker. Úgy látszik, a tegez alapanyaga falemez vagy -kéreg volt, díszítésére pedig arany- és csontdíszeket használtak, meg festett szövött holmit.

7. kép. Állatbőrből készült tegez

6. kép. 2. Az Áthosz-hegyi kolostorok egyikében, Ivironban találtam meg ismét ezt a tegezformát. Az egyik Szent Theodoroszikonon világosan látszik a tegez fejének négyszögletes teteje és kicsapódó ajtaja. Az ikon a XVI. századból keltezhető, átfestés nincsen rajta.

6. kép 3. Nem ehhez a fajtához tartozik az Áthosz-hegyi Lavra-kolostor egyik falfestményének tegezképe. Ez is jellegzetes nomád tegez, hegyükkel felfelé sorakoznak benne a nyilak. A katona szent egész felszerelése is elüt a szokásos bizánci fegyverzettől. A falfestmény kora a XVI. század, elég jó állapotban van, átfestés nincsen rajta.[12]

Ezek a bizánci tegezek nyilván azonosak a székelyföldi festményeken ábrázolt tegezekkel. Ebből az egyezésből nagy valószínűséggel következtethetünk ennek a megújított és javított tegeznek igazi hazájára is. A bizánci hadsereg már a népvándorlás korában is elég rugalmas volt ahhoz,

hogy ellenfele harcmodorát és fegyverzetét átvegye, s így saját fegyvereivel küzdjön meg vele. Ezért különös gondossággal tartják számon az ellenség hadi felszerelését és harci módját. Amikor pedig lehetett, mindig megtették azt, hogy a nomád módon harcoló ellenféllel szemben lehetőleg ugyancsak nomádokból szervezett segédcsapatokat vetettek harcba. Ez időben a bizánciaknak az egyre nagyobb méretekben kibontakozó oszmán-törökséggel gyűlt meg a bajuk. Az ellenük szervezett segédcsapatoknál valószínűleg csak az oláhországi kunok jöhettek számításba. Mint láttuk, az oszmán-törökségnél még a XVII. században sem tudta az ősi tegezformát teljesen kiszorítani a mongol tegez.[13] A székelyföldi falfestményeken a megújított régi tegez elsősorban is a kunokon szerepel, a magyar urak is tőlük tanulhatták meg újra használatát. A bizánciak pedig vagy a kunoktól, vagy ami sokkal valószínűbb, közvetlenül a korai oszmán-törökségtől vették át az ajtós tegezt a XIV. században. Ezek szerint az ajtós tegez nem a magyar tegezből fejlődött, hanem a törökség két külön ágának XIII–XIV. századi előretörésével jutott el hozzánk és Bizáncba. Valószínű tehát, hogy ezt a szerkezeti újítást még az ázsiai török birodalomban találták fel a tegezkészítő mesterek, bár a nálunk meglévő irodalomban erről a területről még nem találtam meg előzményeit. A honfoglaló magyarság ugyanennek a tegeznek korábbi formáját hozza magával: valószínűleg tőlünk is átvették annak idején a bizánciak a tegezt, mint később a törökségtől, s így valamilyen régi mintakönyv nyomán kerülhetett az a későbbi bizánci ikonra (6. kép 3.). Úgy látszik, hogy a kunok az ismertetett tegezen kívül még egy másik, formájában a régi tegezhez hasonló tegezt is viseltek. Ez valószínűleg szőrével kifelé fordított állatbőrből készült, zsákforma tegez volt (7. kép), erről közelebbit nem tudok.

Megjelent a *Néprajzi Értesítő* 1946. évi 1–2. számában.

JEGYZETEK

1. Gróf Zichy István: A honfoglalás kori tegez és keleti kapcsolatai. *Turán*, 1917, 3. 152–165.
2. Cs. Sebestyén Károly: *A magyarok íja és nyila.* Szeged, 1933, 42–58.
3. Ásatási tapasztalataim alapján nem tudom teljességében elfogadni Sebestyén Károly tegezkonstrukcióját (i. m. 20. kép), viszont igaza van abban a

megfigyelésben, hogy a kenézlői 11. sír két S alakú pántját nem helyezhetjük a tegez fedelére, amint azt gróf Zichy István tette (i. m. 53.). A bócsai tegez adja itt is a megoldást, a kenézlői pántok a tegez szíját keresztezhették.

4. Magyar Történeti Múzeum, népv. lt. 6/1935. Az *Arch. Hung.* sorozatban fogom ismertetni.
5. Például Visznek (Heves m.) avar temető 40. sírja, László Gyula és Méri István ásatása. MTM, népv. lt. 22/1939. Méri István fogja ismertetni a *Folia*-ban.
6. Lásd pl. Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH, III. 367–369. kép. – Tóth Zoltán: A kígyóspusztai csata jelentősége. *Turul*, 1933. 11–18.
7. Zichy: i. m. IV. tábla, 2–3. kép.
8. Mint a Dél-Oroszországban kiásott kugánsírokban: V. A. Gorodcov: *Dnyevnyik arh. isszled. Trudy XIII.* Jekatyerinoszlav, 1905, Moszkva, 1907, 86., 90., 93. kép.
9. W. Arendt (Leningrád) rajzai után, a bócsai lelettel kapcsolatban fogom ismertetni.
10. Balassagyarmati Múzeum, Gallus Sándor ásatása, említett dolgozatomban fogom közölni.
11. A székelyföldi és a turkesztáni képek kis részletekben is megnyilvánuló azonosságának megfejtése egészen új és nem is sejtett kapcsolatokra vethet világot. Nem ez az egyetlen közös vonás az ázsiai ábrázolások és a magyarországi Szent László-legenda képei között, a bánhidai falfestményen a megszabadított lány ölében pihenő Szent László jelenet például teljesen egyezik a korban jó ezer évvel korábbi egyik szibériai aranylemezzel (*Arch. Ért.*, XLI. 1927. 8. t. 2.).
12. A 4. kép 1. falfestményrészlete közzétételének szíves engedélyét Sotiriu és Xyngopulos athéni múzeumigazgató uraknak köszönöm. Az áthoszi rajzok közzétételének engedélyéért pedig az ivironi, illetőleg a Lavra-kolostor elöljáróságának tartozom köszönettel.
13. Zichy: i. m. 164. – Egy-egy, használatban bevált szerkezet sokkal szívósabban él, mint gondolnók, így például még 1518-ból is van egy adatunk arra, hogy a magyar könnyűlovasság a honfoglalás kori visszacsapó íjhoz szerkezetben teljesen hasonló íjat használ. Dürernek egy 1518-ból keltezett rajzán a magyar hadizsákmány között szerepel ez a visszacsapó íj, szablya és újfajta tegez kíséretében. A rajzot a bécsi Albertina őrzi (W. Waetzoldt: *Dürer und seine Zeit.* Wien, 1935. Phaidon. 255. kép). Ismerve Dürer lelkiismeretes és elemző megfigyelőképességét, az adat hitelessége vitán felül áll.

A „kettős honfoglalás": igen és nem

Az „igent" természetesen én mondom, és azok, akik helyesnek ismerik el feltevésemet, a „nemet" feltevésem ellenzői. Előbb a magam feltevését mutatom be, majd sort kerítek az ellenzések ismertetésére is bírálatára.

Mit jelent maga a kifejezés? Annyit csupán, hogy Árpád magyarjai a Kárpát-medencében már magyar népességet találtak. Hogyan alakult ki bennem ez a feltevés, erről szeretnék számot adni. Ezelőtt félszáz évvel az avar emlékek kérdése izgatta a régészeket. Először Alföldi András állapította meg, hogy ez a gazdag, griffes-indásnak nevezett emlékanyag nem szarmata-hun kori, hanem avar kori, s ő úgy vélte, hogy egyidejű és párhuzamos az addig is avarnak meghatározott bizánci jellegű leletekkel, és a bolgár réteg hagyatéka (ez később sok félreértést eredményezett, például a nagyszentmiklósi kincs bolgár eredeztetését). Csallány Dezső és Fettich Nándor a griffes-indás hagyatékot későinek határozta meg, s úgy vélte, hogy szervesen fejlődött a kora avar stílusból. Magam rámutattam arra, hogy ez a belső fejlődés képtelenség, mert a nemzetségi társadalmakban a viselet és a fegyverzet meg a temetkezési mód nem divat kérdése, hanem származást és rangot jelölő jelkép. Tehát – vontam le a következtetést – egy új nép telepedett be hazánkba a 670-es évek táján. Ezt a megállapításomat – anélkül, hogy idéznének – az egész magyar és európai régészet elfogadja és természetesnek veszi. A következő lépés időrendi jellegű volt, s ugyancsak a magam felismerése, nevezetesen az, hogy a nagy tömegű késői avarság nem pusztult el a Nagy Károly-i hadjáratok végén, tehát a 800-as évek elején, hanem megérte a IX. századot és a honfoglalás korát (ezt is nagyjából már elfogadták). Lassan nyomára jutottunk annak a népnek is, amely nagy tömegével valósággal elárasztotta a Kárpát-medencét. Olajos Teréz, Szádeczky-Kar-

doss Samu s jómagam egyöntetűen az onoguroknak határoztuk meg az új népet, és megtaláltuk azt a bizánci forrást is (főként Kovrat történetében), amely világosan megmutatta, hogy a széthulló onogur–bolgár birodalom egyik népe Kuber vezetésével a VII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben áttelepült hazánkba. Ezt – az onogurok betelepedését – ma már senki sem tagadja, csak azt, hogy köztük magyarul beszélő tömegek lettek volna (erről később). Ezeknek az onoguroknak régészeti hagyatéka, temetési szokásai merőben különböztek mind a korai avaroktól, mind pedig Árpád magyar népétől is. A következő lépések már közvetlenül a „kettős honfoglalás" felismerésébe torkolltak.

Közben ugyanis – pontosabban már előzőleg – Kniezsa István felrajzolta hazánk nemzetiségi viszonyait a XI. században. Ő elsősorban nyelvészeti érvekre épített (helynevek, dűlőnevek, folyónevek, személynevek; főként okleveles anyagot használt). Csallány Dezső összegyűjtötte az avar kori lelőhelyeket, Szőke Béla szerkesztésében pedig megjelentek a honfoglalás kori és XI. századi leleteink lelőhelyei. Én e három térképet egymásra vetítettem, s kiderült az, amit már 1944-ben is megsejtettem: a késő avar és a honfoglalás kori (Árpád magyarjai) temetők nagy területeken kikerülik egymást, így főként a Kapuvártól Bécsig terjedő sávban, Nyugat- és Dél-Dunántúlon, a Duna–Tisza közén, egyes északibb területeken más helyen sűrűsödnek a késő avar (onogur) és Árpád magyarjainak temetői. Az igazi meglepetés Kniezsa térképére való vetítéskor következett be. Ugyanis a csak késői avarok által megszállt területek helynevei is úgyszólván színmagyarok voltak (itt-ott szláv és török beütéssel). Le kellett vonnom a következtetést: a helyneveket azok vagy azokról adták, akik ott laktak, tehát az onogurok nagy tömegei magyarul kellett beszéljenek.

Nem hittem magamnak, kerestem az ellenérveket. Ezt is röviden elmondom, mert ennek során került sor a rokon tudományok bevonására. Első gondolatom az volt, hogy lehetetlenség, hogy ilyen nagyarányú népmozgásról ne szerezzen tudomást az egykorú történetírás. Meg is találtam hamarosan a nyomát az orosz őskrónikákban, amelyek pontosan beszámolnak a fehér ugrok vonulásáról az avarok idejében s a fekete ugrokéről Oleg idejében (ez Árpád kora). A magyar történelem forrásai is ismerik a fehér és fekete magyarokat, tehát a forrást hitelesnek kell elfogadnunk. A bizánci történetírók is tudnak valamiről, ami minket elsősorban érdekel. Hitvalló Theophanész írja le, hogy Kovrat kagán egyik fia

670 táján „népével együtt Pannoniába jött" (egy másik forrás meg is nevezi ezt a fiút: Kuber volt, később Görögországba ment!). De a nyugati történetírók is tudnak e kettősségről. Ők igen gyakran írják, hogy az avarok, akiket ma ungaroknak neveznek, vagy a hunok, avarok, magyarok azonossága is felbukkan. Widukind, aki a szászok történetét írja meg, ír az avarokról, akiket ma ungroknak neveznek, és akik elfoglalták Pannoniát, majd Nagy Károly leverte őket. A foglalást tehát Nagy Károly előttről keltezik! De a magyar krónikák is úgy írják le Árpád honfoglalását, mint „a magyarok második bejövetelét" (ahhoz, hogy az első honfoglalás a hunok korában lett volna, tudnunk kell, hogy az avar vezető réteg hunnak tartotta magát). Az onogurok honfoglalása tehát 670 után következett be. Ehhez meggyőző bizonyítékokat szolgáltatott Király Péter professzor, aki hatvannál több onogurból magyarázható nevet fedezett fel a VII–VIII–IX. századi Karoling-okmányokban, sőt egy Srata ungarorumot is ki tudott mutatni! A történeti források (többek közt Kézai Simon és a *Képes Krónika* VII. század végi honfoglalásdátuma!) tehát nemhogy ellentmondanának a kettős honfoglalásnak, hanem éppenséggel igazolják azt.

Sok más területen próbálkoztam tételem cáfolatával. Így például a Szent László-legendának egy avar kori csontkarcát tudtam bemutatni, tehát a legenda megvolt a késői avaroknál. Györffy György barátom kimutatta, hogy a kora középkori magyar főnemesi családok címereiben állatok vannak. Tudjuk, hogy a népvándorlás korban a veretes öv címerként szerepelt. Árpád magyarjai övein azonban nincsenek állatok, de az onogur magyarokét (griffes-indások) valósággal ellepik. Világos tehát, hogy ez az örökség újult fel akkor, mikor nyugati mintára címereket kezdtek használni. Az égig érő fa meséje is megvolt az avar csontkarcokon, de nem volt meg Árpád magyarjainál. Ez is onogur örökség tehát, és az egész magyar nép ismeri!

Két nyelvünk van: beszédnyelvünk inkább a finnugor népek felé követhető, énekbeszédünk pedig majdnem százszázalékosan török, itt is megvan a kettősség. A két eredetmondánk közül a turulmonda a sztyeppei területek felé vezet, míg a csodaszarvas az erdős területekre emlékszik. Nyelvjáráskutatóink szerint a korai Árpád-korban két elég élesen elváló nyelvjárásunk volt stb. stb. Fel kell tehát tennünk, hogy a törzsekből ötvöződött magyarság (vérszerződés) Kovrat birodalmának széthullásakor kettészakadt (talán eredetileg is két nagy néptömb volt?!), és az

egyik népe a VII. század végén, a másik Árpád alatt foglalta el hazánkat. A két nép kétféle termelést folytatott, egyikük a nagy agyagos síkságokat, másikuk a vízjárta szigetközöket szállta meg. Innen van, hogy a két szállásterület csak ritkán fedi egymást (erről alább).

Ilyen s még másfajta megfigyelések arra kényszerítettek, hogy megfogalmazzam a kettős honfoglalás feltevését, amelyet már 1944-ben megsejtettem *A honfoglaló magyar nép élete* című könyvemben. Magát a feltevést a *Kettős honfoglalás* című könyvecskémben írtam meg. Azóta fejlődött, terebélyesedett az elmélet, például azzal, hogy az onoguroknak legalább három rétege volt: egy ázsiai, egy Volga menti és egy kaukázusi. A vezető réteg a kaukázusi volt. Így áll tehát ma ez az elmélet. Most pedig térjünk át megbeszélésünk második részére.

Vegyük sorra most a „kettős honfoglalás" feltevésével szembeni bírálatokat, cáfolatokat. A tudományos vita egyik törvénye, hogy mindig a legutóbb megfogalmazott tételeket kell a vita alapjául tekinteni. Ebben – látszólag – segítségünkre siet egy 1986-ban megjelent könyv, amelyik egy teljes fejezetet szentel feltevésem cáfolatára (Erdélyi István: *A magyar honfoglalás és előzményei.* Budapest, 131–137.). Szerzője az Eötvös Egyetemen szerezte régészoklevelét, első minősítését a Szovjetunióban, a másodikat Budapesten nyerte el. Sokszor ásatott a szovjet kollégákkal együtt mind az őshaza területén, mind pedig hazánkban. Mongóliában is érdekes ásatásokat végzett. Mindez kedvező feltételeket teremtett számára könyve megírásához. Sajnos az a fejezete, amely a „kettős honfoglalás" cáfolatául íródott, csalódást okoz. Én szeretem a komoly bírálatot, s nemegyszer kifejtettem, hogy becsvágyam, hogy még életemben megfeledkezzenek rólam, ami munkásságomban időálló, az a magyar közműveltség szerves részévé válik, ami pedig mulandó, az évek során feledésbe merül. Régészéletem a magyar nép szolgálatában telt el, megírtam azt, amit becsületes munkával megtudtam múltjából. Éppen ezért a leghatározottabban vissza kell utasítanom azt a gyanúsítást, amivel a szerző a „kettős honfoglalás" bírálatát kezdi. Azt írja ugyanis, hogy „Mielőtt érintenénk a kérdés történetét, előrebocsátjuk: tudjuk, hogy a »kettős honfoglalás« ismételt felvetődése külső, politikai jellegű megnyilvánulások miatt történt, és ez önmagában érthető." Amikor a könyvet olvastam, széljegyzetként odaírtam: „Ez rágalom." Valóban megdöbbentett, hát a szerző képtelen elgondolni, hogy tudományos kutatómunka során az ember felismer valamit, s azt ellenőrzi, tovább kutatja, s végül megír-

ja? Első indulatomban elhatároztam, hogy a könyvet nem olvasom tovább. De végül mégis, mivel ez a legutolsó – a szónak mindkét értelmében – bírálat, tudomásul kell vennem. A szerző – úgy látszik – elsősorban emlékezetére hagyatkozott, mert sok elírás, helytelen adat van szövegében, amit én sajnálok a legjobban, mert kedvemre való lett volna egy komoly, tudományos értékű bírálattal foglalkozni.

Ám csodálkozva olvasom Erdélyi Istvánnál, hogy „röviddel ezelőtt a »kettős honfoglalás« hipotézisét és érvrendszerét alapos bírálat érte logikai oldalról (Hársing L. 1985)". Elolvastam Hársing Lajos idézett tanulmányát *(Tudományos vita és érvelés.* Budapest, 1985), amely nemhogy bírálná „alaposan" módszeremet, hanem a legnagyobb elismeréssel szól róla! Mi ez, kérdeztem magamtól, tudatos ferdítés vagy még rosszabb?

Nyilván emlékezetkihagyásnak tulajdonítható például (a 670-es onogur beköltözésről): (László Gyula) „sem tagadja, sőt épít rá, hogy a VII. század vége felé az Avar Kaganátusban új népi hullám megjelenését tudják igazolni a kutatók, írásos források és régészeti emlékek egybehangzó tanúsága alapján (Szádeczky-Kardoss S. 1967)". Hogyhogy nem tagadom? Hiszen én fedeztem fel!

Erdélyi szerint a *Kettős honfoglalás* egyik első írásbeli kritikája Szádeczky-Kardoss Samu tollából jelent meg. . . Nos nézzük, mit mond Szádeczky professzor? (László Gyula) „nézetét, aminek legtöbb (ha nem is kivétel nélkül valamennyi) komponensét érzem meggyőzőnek, s amelynek alátámasztásához magam s tanítványaim szolgáltattunk néhány szerény adalékot, röviden a következőkben ismertetem. . ." Ezután következik feltevésem hibátlanul tárgyilagos ismertetése. Hol van tehát a bírálat, amelyre a könyv szerzője hivatkozik, mintegy maga mellé állítva Szádeczky professzor tudományos tekintélyét. Szádeczky professzor éppenséggel egyike volt, akik a legelsők közt üdvözölték feltevésem megfogalmazását. Gondolom – jóhiszeműen –, hogy a szerző emlékezetből dolgozott, s ezért téved.

Csak emlékezetkihagyásának róhatom fel, hogy amikor elsőnek a Bóna István barátom által megfogalmazott ellenvetést idézi, hogy tudniillik a megyei kataszterek készítése alapján úgy látja, hogy a késő avar és Árpád magyarjai települése nem kerüli ki egymást, Bóna István neve kimarad, mintha a szerző eredeti gondolata lenne ez a vélemény. Mert valóban csak vélemény. Jól ismerem, sőt használni is fogom azt az új késő avar lelőhely térképét, amelyre a szerző céloz, és rávetítem Kiss Attila

adatgyűjtése nyomán Árpád magyarjainak térképét, és bizony, hogy kimutatható sok helyen az egymást kiegészítő település, különösen súlyos ez a törzsneves települések esetében (Csallány Dezső felismerése!). De még ahol látszólag fedik is egymást a két nép temetői, ott is külön vizsgálatot kíván az „egybeesés". Példának egy területet hozhatok fel Hódmezővásárhely történetéből. A nagy léptékű térképen valóban egymást fedik az onogurok és Árpád magyarjainak temetői, de csak a nagy léptékű térképen. Mihelyt kis léptékű talajtérképre vetítjük, kiderül, hogy Árpád magyarjai a szigetközöket, a dús legelőjű területeket szállták meg, míg az onogurok az agyagos földekre települtek! A nagy léptékű térképek tehát csak kritikával alkalmasak következtetések levonására!

Érdekes volt megfigyelnem, hogy a feltevés ellenzőinek érvelésében néha éppenséggel elméletem elfogadása rejtőzik. Például azok, akik előzőleg egy szót sem írtak erről, az onogurok honfoglalásáról úgy írnak, hogy „amint tudjuk", anélkül hogy megneveznék forrásként munkáimat. De hát ez nem lényeges, de például az idézett könyvben is a következőket olvashatjuk: a szerző elismeri, hogy Árpád magyarjai nem szállták meg azokat a területeket, „ahol sűrű avar-szláv őslakosság élt a honfoglalás idején". Vajon megszületett volna ez a nézet a „kettős honfoglalás" tétele nélkül? Ám miért írja a szerző, hogy „avar-szláv"? Honnan tudható ez? Igaz, néha – nagy ritkán – találhatók honfoglalás kori vagy éppenséggel onogur temetőkben halotthamvasztásos szláv sírok, de ez nem törvényszerű, inkább kivétel. Tudjuk, hogy a szlovák kollégák a griffes-indás temetőket egyszerűen „avar-szlávnak", sőt szlávnak minősítik. Én is hajlottam régebben arra, hogy a szegény sírokban szlávokat lássak. De hát miért nem szlávok e temetők körüli helynevek, ha – amint divat tanítani – a lakosság elszlávosodott volna?

Csak futólag idézi a szerző azokat a komoly ellenvetéseket, amelyeket például Kristó Gyula fogalmazott meg azzal, hogy kétségbe vonta Kniezsa István térképeinek használhatóságát. Kristó úgy véli, hogy a magyarság előbb a központi területeket szállta volna meg, s csak azután terjeszkedett lassan a Kárpátok vonaláig. Ez a jövendő egyik vitakérdése. Fodor István barátom nagyon meggondolkoztató ellenvetéseiből csak azt idézi, hogy a griffes-indások kialakulása nem keleti finnugor területeken történt, tehát nem lehetnek magyarok. Ezzel szemben törzsneveink nagy része nem magyarázható a finnugor nyelvekből, tehát az ellenérv nem egyértelmű. Törzsneveink közül a „magyar"-nak nincsen kiemelkedő je-

lentősége, nagyjából annyi van belőle, mint a többi magyar törzsnévből! A tárgyilagosság kedvéért meg kellett volna említeni, hogy törzsneveink mellett nem Árpád magyarjainak temetői, hanem késő avar-onogur temetők találhatók! Nem említi a szerző Györffy György ellenvetését, hogy nincsen arra forrásunk, hogy Árpád előtt itt magyarok éltek volna. Erre a fentieken kívül a „Tarih i Üngürüsz" tudósítását hoztam. Egyebekben éppen Györffy György volt az, aki felismerte, hogy a griffes-indásoknak magyaroknak kell lenniük, csak miután értesült Szőke Béla köznépi temetőiről, adta fel felismerését. Nagy kár volt, mert jó úton járt megfigyeléseivel. Nem említi a szerző ellenvetései során Bakay Kornél múzeumigazgató gondolatát, hogy a griffes-indások egykorúak lennének a kora avar leletekkel, amint azt Alföldi András vélte. A külföldiek közül Zdeněk Klanicza is ugyanúgy gondolkozik, azzal a különbséggel, hogy ő a korai griffes-indásokban szlávokat lát.

Szemmel látható, hogy Erdélyi Istvánnak alig van saját gondolata, inkább másokat idéz. Pedig a tudományos gondolkodás „sine ira et studio" elve értelmében idéznie kellett volna – és cáfolni – azokat a szerzőket is, akik több-kevesebb módosítással elfogadják a „kettős honfoglalás" feltevését. Hogy csak néhányukra hivatkozzak: Boba Imre, Sinor Dénes, Décsy Gyula, Csallány Dezső, Simonyi Dezső, Püspöki Nagy Péter, Szekeres László, Szádeczky-Kardoss Samu, Lipták Pál, Kiss Attila, az újonnan feltárt temetők fiatal ásatói vagy éppenséggel a szarvasi tűtartó megfejtési kísérletei stb. stb.

Az elmondottakból kitetszik, hogy ezt a „bírálatot" nem tudtam értékesíteni, nem járul semmivel sem hozzá, hogy feltevésem vitatható kérdéseiben tisztábban láthassunk. Úgy látom, hogy a „kettős honfoglalás" feltevése egyre szilárdul, s ebben sokat köszönhetek azoknak, akik megfontolt érvekkel – nem brosúraszinten – vitáztak velem. Gondunk közös: népünk igaz történelme, s ebben semmi keresnivalója sem egyéni hiúságnak, sem „politikai jellegű megnyilvánulásoknak".

1987 májusában a bécsi Európa Klubban tartott előadás vázlata.

Különvélemény ősvallásunkról

PAIS DEZSŐ EMLÉKÉRE

Szomorú, hogy ezt az írást már nem olvashatja Tosu tanár úr (így nevezték tisztelői Pais Dezsőt), s nem felelhet „levelesládájában" attikai sóval és borssal fűszerezett száraz humorával.

Voltaképpen ez a tanulmányom úgy keletkezett, hogy negyvenéves régészéletem során sok észrevétlen tapasztalat halmozódott fel bennem. Apró mozzanatok ezek, amelyeknek önálló léte úgyszólván nem is volt, de néha szinte észrevétlenül véleménnyé, eredménnyé tömörödtek. Ez történt ősvallásunk kérdéseivel kapcsolatban is. Amikor nemrégiben Pais Dezsőnek halála után összegyűjtött ősvallási dolgozatait olvastam (*A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*, 1975), akkor fogalmazódott meg bennem az általánosan vallott nézetekkel szembeni ellenkezés, s ez még meg is szilárdult akkor, amikor az *Irodalomtörténet* számára beszámolót írtam a műről.

Mindjárt elöljáróban el is mondom, hogy mi volt ennek az ellenkezésnek a lényege. A művelődéstörténetben jól ismert jelenség, hogy a beidegződött szükségből fakadt régi dolgokat nem lehet egykönnyen megsemmisíteni, hanem színük változtával, tartalmuk megújulásával tudvatudatlan beleépülnek az újba. Különösen így van ez a világkép, a vallás, a hit tényeivel. Mindegyik vallásban kimutathatók előzmények, amelyek nemritkán a maguk képére és hasonlatosságára formálják a reájuk terült újat, amely ugyancsak a maga képére szeretné változtatni a régit. Jól tudjuk például, hogy a kereszténységnek valamennyi nagy ünnepe „pogány kori" örökség, de új értelmet kapott az új hitben. Szinte az az embernek az érzése, hogy ami nem forrt át az újba, annak nem volt feszítőereje a régiben sem. Nos, itt kap értelmet ellenkezésem. Míg a magyar ősvallás kutatói a múlt században még – nagyon helyesen – a Teremtőtől kezdve

figyelték a vallásos jelenségeket, a XX. század kutatói „kiszűrték" a kereszténységben meglévőt elképzelt ősvallásunkból, csak azt kutatták, ami rajta kívül rekedt. Így jutottunk el a sámánok légyölő galócától mérgezett, félőrült dadogásáig mint ősvallásunk „igazi" tartalmáig. Csakhogy – alakult ki bennem lassan az ellenkezés – ez a felfogás velejében téves. Nos, erről szeretnék a következőkben írni.

Ha csak az utolsó száz év mitológiai munkáit figyeljük – s ehhez kitűnő gyűjteményt szerkesztett Diószegi Vilmos *Az ősi magyar hitvilág* címmel (1971-ben) –, azt láthatjuk, hogy például Ipolyi Arnold – tudjuk, hogy milyen példák nyomán – kutatta az istenhitet, a szellemek világát, az ördöghitet, a tündéreket, a tűz, víz, föld, lég elemeit, de figyelme kiterjedt az égitestekre, természeti tüneményekre s természetesen a papokra is. Kálmány Lajos a Boldogasszonyról írt a mai napig elfogadott értekezést, Kandra Kabos a mesékben és az égboltra tekintő magyaroknál megmaradt elemeket nézte stb. stb. Ezzel szemben Róheim Géza már megmaradt a rontás-varázslat körében, a mitikus lényekben és a nagy ünnepekben is csak azt kereste, ami bennük nem keresztény. Mintha eleve feltette volna, hogy régi hitünkben semmi olyan nem lehetett, ami a kereszténységben is megvan. Ha a tételt így sarkítjuk, rögtön kitűnik elfogadhatatlan volta! Voltaképpen Róheim könyvének megjelenése óta (1925) egész ősvalláskutatásunk mondva-mondatlan az ő igézetében állt, s még jobban leszűkítette régi mitológiánk tartalmát. Vegyük elő Diószegi Vilmosnak, a korán elhunyt kiváló kutatónknak könyvét, *A pogány magyarok hitvilágát* (1967), s abban egy rövid fejezeten kívül, amelyben a világmindenségről és a világfáról meg az emberről és lelkeiről van szó, a többi mind a táltos alakjával foglalkozik. Összegzésül pedig így írt: „A holdas-napos égig érő fa, a kígyók-gyíkok-békák országa, a világfa körüli lelkek, az életlélek és szabad lélek, vagyis több lélek jellemezte a pogány magyarok világképét . . . Mint két egymásba illő fogaskerék, amelynek nincsenek hiányzó vagy fölösleges fogai, úgy vágnak egybe a pogány magyarság hitvilága és rokon népeink samanizmusa köré fűződő képzetcsoportok . . . a mai magyar népi kultúránknak van egy olyan ősi rétege, amely a sámánhitből ered: ez volt a pogány magyarság hitvilága." (134–135.)

Kérdés: tagadnám, hogy Diószegi igen alapos, módszeres munkával elért eredményei helyesek? Nem, nem tagadom, csak azt mondom, hogy a táltoshit, a sámánemlékek, a több lélek stb. a régi magyar hitben nagy-

jából azt a helyet foglalta el, mint manapság a néphit, a babona, tehát nem alapja volt a hitvilágnak, csak kísérőjelensége, amely különösen baj, betegség esetén lépett a színre. Ám ezt sem korlátozhatjuk a honfoglalás korára, mert nyelvészeink szavaink több ezer éves jelentését hámozzák ki összevetéseik során. Módszerbeli hiba lenne azt vélni, hogy szavaink ugyanazt jelentették a honfoglalás korában, mint sok ezer évvel azelőtt. De visszatérve ősvalláskutatásunk körének leszűkítésére, nagyjából ez jellemzi Pais Dezső hagyatékát is, a 340 lapos könyvből mindössze 17 lapon foglalkozik Isten, ördög szavunkkal, és kevés helyet kapott az áld, átkoz, boldog szavunk is.

Úgy látom, hogy a múlt század széles körű kutatómunkájának leszűkítése mögött az etnológiai érdeklődés megváltozása állt: míg a múlt század a tételes vallások előzményeit kereste ősvallásunkban, századunk azt kereste – s meg is találta –, ami primitív, aminek nincsen helye a civilizált társadalmakban. Tudvalevő, hogy Taylor, Frazer, Wundt s újabban főként Levy-Brühl (de Freudot se felejtsük ki!) rendkívül érdekes és vonzó képet rajzol a természeti ember világképéről. Úgyszólván mindenütt, s így nálunk is – mint láttuk, elsősorban Róheim nyomán –, megindult a régiség feltárása, amelyben elsősorban a megismert primitív világkép nyomait keresték, s természetesen meg is találták (pl. Solymossy Sándor); ám közben az ősi hitvilágnak egy sereg lényeges vonása, amely nem illett bele az „ősi" képbe, elsikkadt. A „logika előtti világ" igézete még azokban is kísértett, akik elvetették a „praelogikus mentalitás" eszméjét. Nos, ebben a légkörben szűkült le ősvalláskutatásunk a táltoshitre, s vált ennek következtében a régi magyar szellemi élet kezdetlegessé, a legelmaradtabb népek példájára.

Természetesen, ha így lett volna, semmi szégyen nem lenne benne, és vállalnunk kellene. De hogy nem így volt, arra először a Szent László-legenda falképeinek elemzése során bukkantam rá, amikor e kereszténnyé vált ősi legendában a világosság-sötétség ellentétpárjának világot formáló harcát sikerült kihámoznom. Ezzel elérkeztünk a honfoglalás előtti „pogány" világképünkben a világvallások szintjére, a perzsa világképpel rokon, ellentétekből szőtt világképhez. Ehhez jön Isten szavunk, ördög szavunk régisége, a Boldogasszony-hit, s íme egyszeriben más világba érkeztünk, mint az elmebeteg sámánok vajákossága!

Egyszer már alaposan meg kellene vizsgálnunk, hogy mit is értünk

1. tábla. A kunágotai avar kard aranyveretei ▸

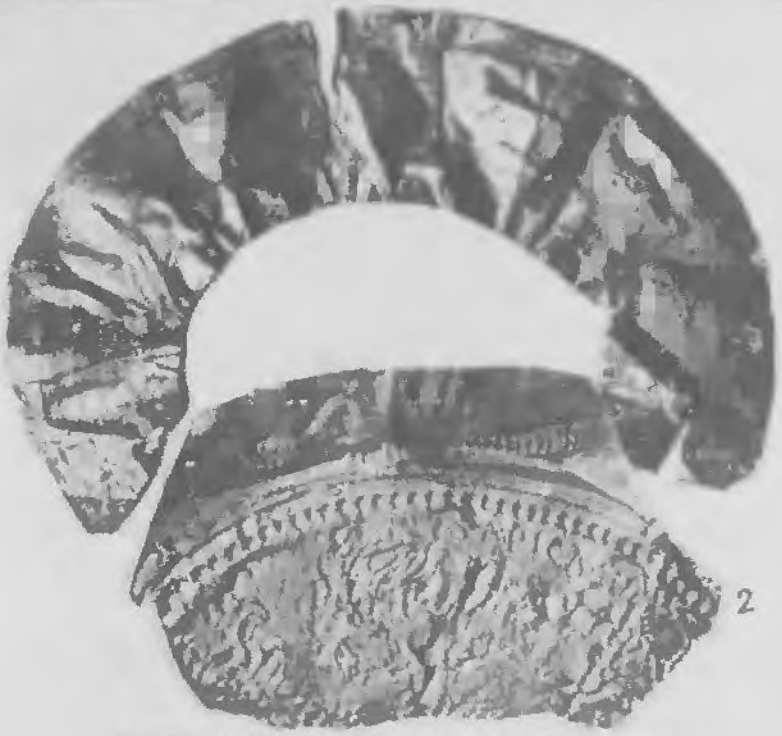
1

2

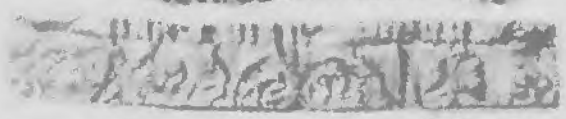
3

4

5

6

7

9

8

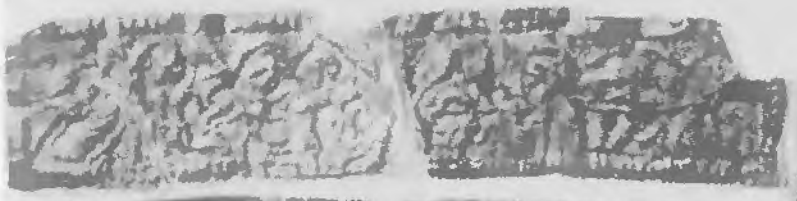
10

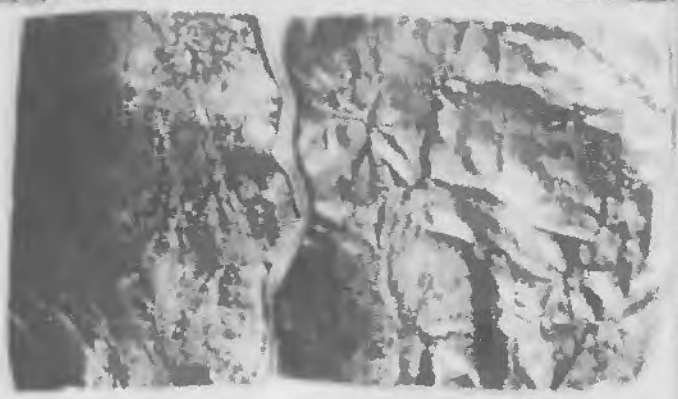
11

13

12

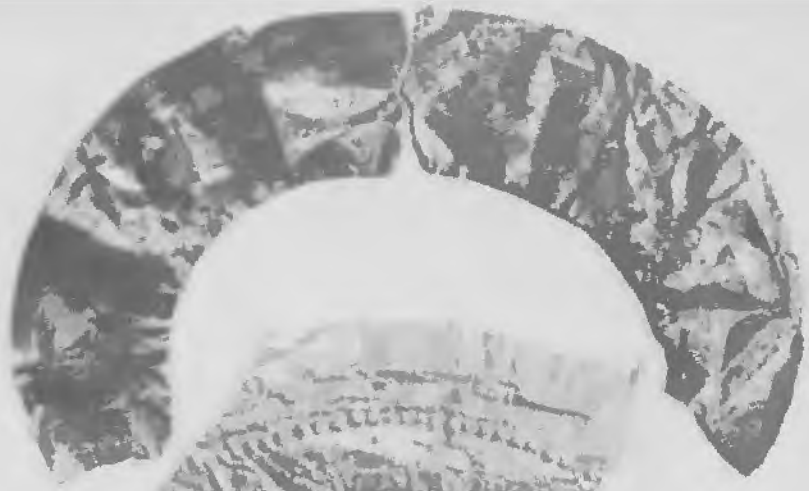
1a

2a

14

15

17

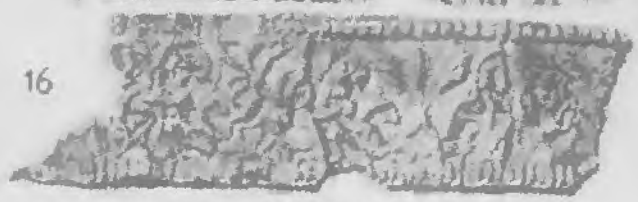
16

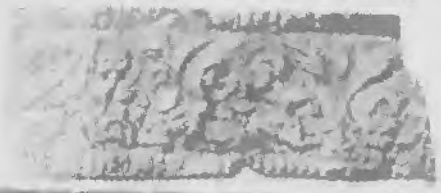
20

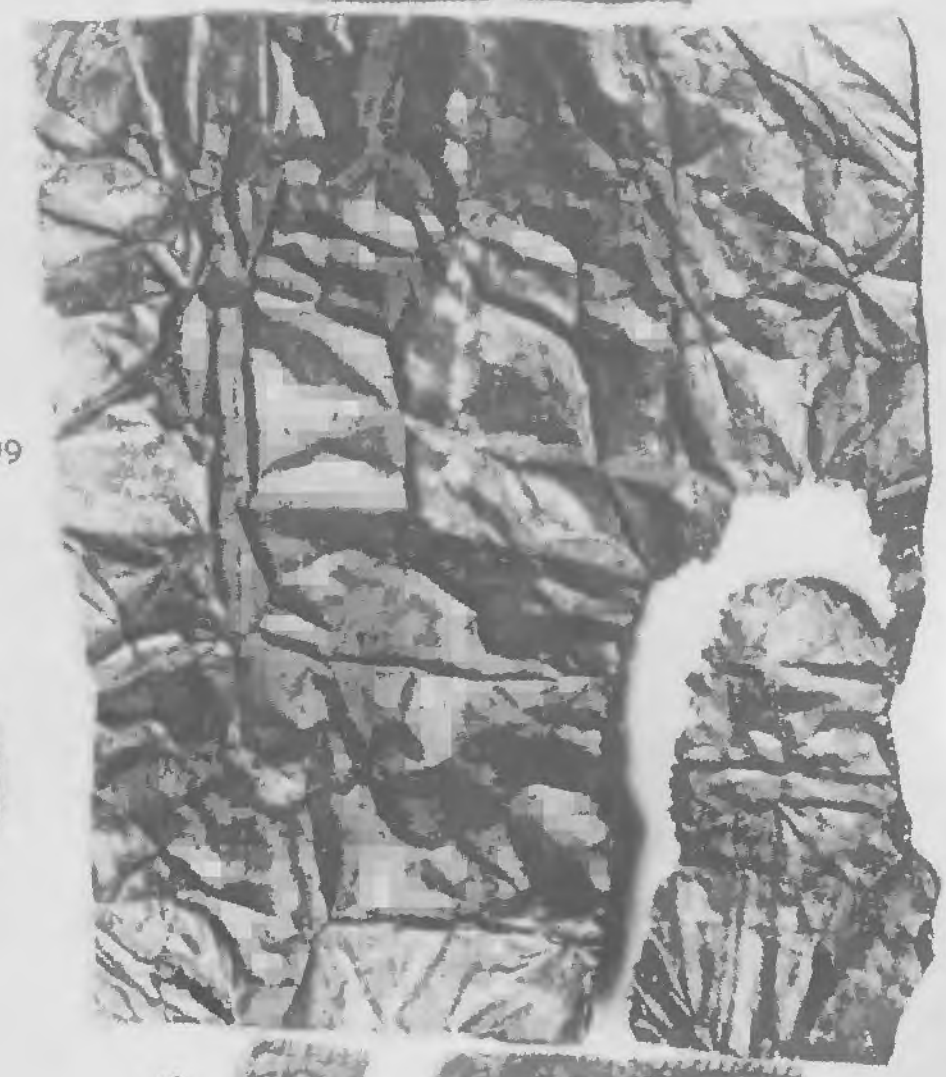
19

18

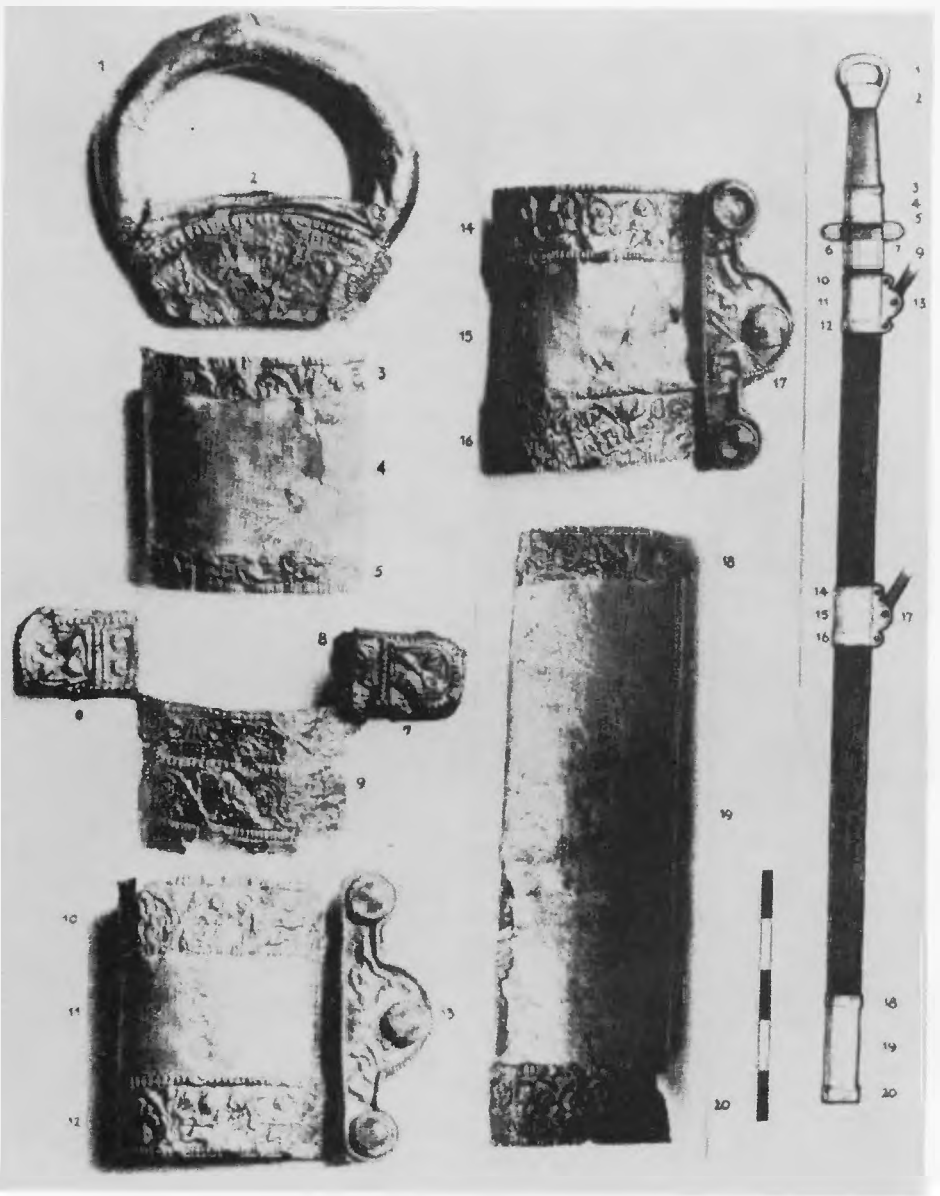

2. tábla. A kunágotai avar kard rekonstrukciója

3. kép. A tankejevkai 267. számú sír

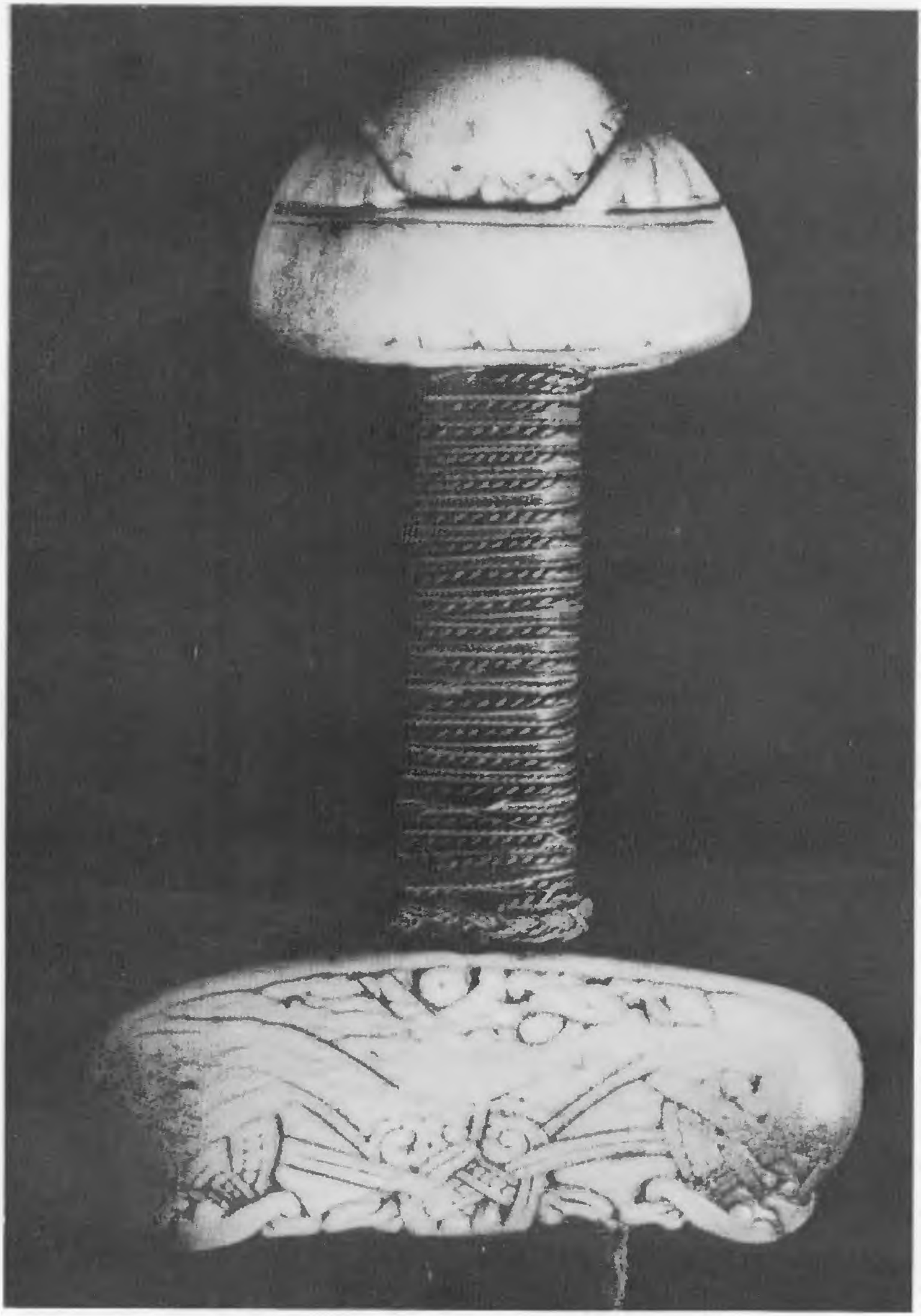

4. kép. A prágai Szent István-kard markolata

5. kép. A királyi jogar oroszlánjáról készült lenyomat

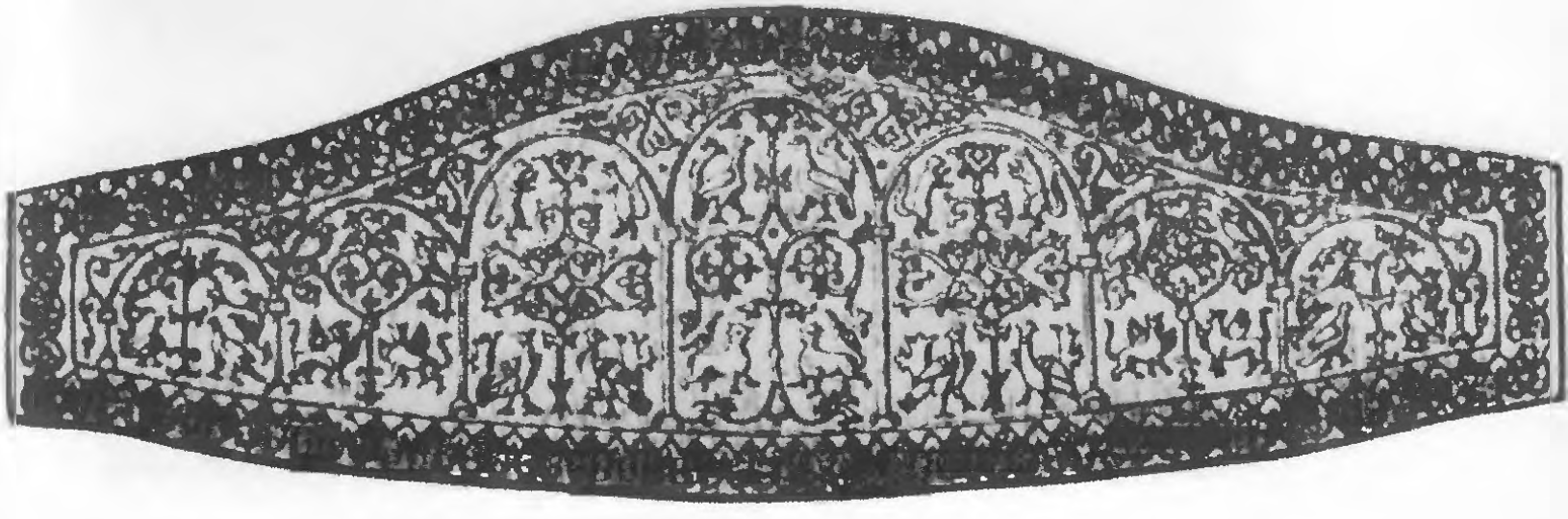

6. kép. A palást „gallérjának" kiterített képe

A szerző szüleinek esküvői képe

A „tanító úr" kisfia ötéves korában

A szerző rajza önmagáról

A szerző festménye feleségéről

„pogány" voltunkon? Mit jelent ez a szó? Úgy látom, csak negatívumot, azaz: „nem keresztényt"!

Elképzelt „pogányságunkkal" kapcsolatban hadd mondjam el röviden a következőket: Két előadásomban is foglalkoztam a népvándorlás kori keleti népek hazai kereszténységével. Az elsőből kiderült, hogy a hazánkba zúdult népek közt többé-kevésbé már keleten elterjedt a kereszténység (a salzburgi szláv kongresszuson tartott előadás 1970-ben; ugyanezt a kérdést taglalta Moravcsik Gyula az 1966-os oxfordi bizantinológiai kongresszuson). A másik előadásban sorra vettem a magyar nyelv egyházi jellegű szláv jövevényszavait, és kiderült, hogy azok nem annyira a hitre és vallásra, hanem inkább az egyház szervezetére vonatkoznak, és – ami most fontosabb – a magyar nyelv honfoglalás előtti vallási műszavaival akár az egész Bibliát le lehetett volna fordítani, annyira sokrétűek a hit képzetkörében (lásd *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1971, 281–294.). Voltaképpen ez derül ki Bárczi Gézának *A magyar nyelv életrajzá*ról írt összefoglaló munkájából is (102–103.), bár nem tudok egyezni a pogányság-kereszténység sarkításával. Íme néhány mondata: „Új tartalommal teltek meg olyan szavak is, mint Isten, ördög, lélek, amelyek keresztény elképzelése lényegesen más volt, mint a pogány felfogás, vagy módosult értelmet vett fel az imádni stb. De még lazább a kapcsolat a szónak régi meg új értéke, tartalma között például a gyónni esetében, melynek régi jelentése, »vall, önmagát vádolja«, nem vallásos jellegű volt. Ugyanilyen változáson ment át a búcsú, amely addig általában elengedés, fölmentés jelentésben volt használatos, majd – egyebek közt – egyházi műszóvá is vált." Folytassuk a szavak puszta felsorolásával: harang, böjt, bűn, bocsánat, ige, kegyelem, szánni, üdvözül, üdvösség, szerzet, szerzetes, jószág (eredeti jelentése „jóság", a középkorban „erény"), áldozás, egyház, mennyország stb. stb. Ezeknek a szavaknak bizony semmi közük a sámánsághoz! De még azt is jegyezzük meg, hogy arról a bizonyos „pogányságról", amit szembeállítanak a kereszténységgel, úgyszólván csak szavainkból tudunk, ám e szavak – mint beszéltünk is róla – néha évezredekkel azelőtti állapotokból származnak, s nem pedig a honfoglalás korából! Az a helyzet tehát, hogy adva van az ismert – a kereszténység –, s vele szembeállítják az ismeretlent, amelyet sok évezred egybesűrített szavaiból közelítenek meg. Ebből következőleg „pogány" voltunk egyelőre tartalom nélküli álomkép, amelyet mindenki úgy képzel el, ahogy s amilyen párhuzamok alapján jólesik neki.

A következő kutatási szakaszban figyelnünk kell arra, hogy a kereszténység – mint másutt is – nyilván nálunk is átvette az előző „megszentelt" szókészletet, „ősvallásunk" nyomait tehát elsősorban ebben kellene keresnünk, nem valamiféle elképzelt sámánhit szegényes és igen laza értelmű szavai közt.

De még az is kérdés, hogy a több népből ötvözött magyarságnak egy ősvallása volt-e vagy több? Mindezek új feladatot tűznek kutatásunk elébe.

A következőkben alaposabban megnézünk Pais Dezső szófejtései közül kettőt, hiszen nem lehet közömbös az író, költő nyersanyagának, a magyar szavak jelentésárnyalatainak tünékeny színjátéka.

„Agyafúrt" szavunkról.

Pais Dezső egyik legemlékezetesebb dolgozata „agyafúrt" szavunk árnyalatainak összegyűjtése és a szó értelmezése. Fiatalemberként, még 1914-ben írta ezt a dolgozatot, de mind a mai napig idézik. Pais abból indul ki, hogy a „fúr" szavunknak van olyan árnyalata is, amely egyszerűen „behatol"-t jelent. A *Magyar Történeti Etimológiai Szótár* ezt a jelentést valóban megerősíti. A szó magyarázatához a kiindulópont tehát helyes. Ám nézzük, milyen következtetésre jutott ebből az akkor még fiatal nyelvész, a magyar nyelvtudomány később nagyra becsült nesztora. Most kiadott könyvének 9. lapján a következőket olvashatjuk: „...némely népeknél megvolt és megvan a koponyacsont szándékos meglékelésének, az ún. trepanációnak a szokása. Ez az agylékelés pedig a vallással kapcsolatos. – A kezdetleges vallások szerint a túlvilággal való közlekedés csupán önkívületben, vagyis ekstázisban lehet. Márpedig a lelki betegségnek dühöngő formái izgalmi ekstázishoz, a búskomorság lelki nyavalyái pedig a kábulati ekstázishoz hasonlítanak a beteg külső megjelenésében és a lelki tünetekben egyaránt. Sőt a szibériai sámán papok, a török dervisek és az észak-amerikai kuruzslók között nem ritkán fordulnak elő bolondok, legalábbis időleges elmeháborodottak, mert hiszen az erőszakos ekstázis, amelyet ezek magukra idéznek, könnyen átmehet valami szellemi zavarba. Ennélfogva érthető az az igen gyakori néplélektani jelenség, hogy egyes népek a szellemileg megzavarodott egyéneket valami isteni szellemtől megszállottnak tartják. Állandó ekstázisban lévőt s éppen ezért papnak, jósnak különösen alkalmas egyént látnak ők az őrültben. Mint az emberfeletti világ képviselőjét, szentként tiszte-

lik . . .Azokban a boldog időkben azonban nem állott rendelkezésre a kereslet mértékének megfelelő számú bolond, akit sámán pappá lehetett volna megtenni vagy szentté felavatni. Tehát gyártani kellett ilyeneket. S föl is fedezték a gyártás módját a fej meglékelésében, az agy megfúrásában. A mi sámánjaink, a (regösök vagy) táltosok is legalább részben agyafúrtak, vagyis az agy megsértése útján rendellenesre változtatott elméjű egyének lehettek."

Ezt az érvelést szinte szó szerint átvette Horger Antal *(Magyar szavak története,* 1924, 12–13.). Sokkal óvatosabb volt következtetéseiben Kertész Manó *(Szokásmondások,* 1922, 163. skk.). Nála olvashatjuk, hogy a XVI—XVII. század összefüggő nyelvemlékeiből megállapítható, hogy nemcsak az agyafúrt, hanem alakváltozatai, fúrt agyas, fúrt agyú, fejefúrott, fúrt fejű meg az eszefúrt annyit jelenthettek, mintha ma azt mondjuk valakire: te hülye, te bolond. De felbukkan korán már az együgyű, ostoba, makacs, ravasz, nyakas jelentésváltozata is, sőt a mai ravasz, furfangos jelentéssel is találkozunk a XVII. század óta. Most pedig idézzük szó szerint: „...felderítésre vár még e szavak többféle jelentésének egymáshoz való viszonya, valamint az az első szemlélet is, melyre a XVI. vagy tán már valamely korábbi század magyarja támaszkodott, amikor a bolondot agyafúrtnak, fúrt agyúnak stb. nevezte."

Ha az agyafúrt valóban bolondot jelent, akkor az együgyű, ostoba jelentés magától értetődik. Elmeorvosok szerint némely lelki betegség állandó tünete a kóros ellenkezés, makacsság, ravaszság, tehát amikor az eredetileg bolondot jelentő agyafúrtat makacs, ravasz emberre kezdik alkalmazni, akkor a szó jelölte fogalomhoz eredetileg is hozzá tartozó mellékes képzet vált uralkodóvá.

Hogy miért nevezték agyafúrtnak, erre feleletet az orvostudományok története ad. A trepanáció: a koponyaüreg fúrás által való megnyitása, a koponyacsont megfúrása. Az eszköz, a trepanon vagy trepanum is ezt jelenti, voltaképpen a fúró görög neve (tripanon), a trepanáció szó tehát fúrást jelent. (A szakirodalomból főként Szumovszi és Hints műveit használtam.) „A középkorban különösen nagy szerepe volt a koponyalékelésnek: a legkülönbözőbb betegségek ellen alkalmazták, még az elmebetegeket is trepanációval igyekeztek meggyógyítani" – olvashatjuk egy helyen.

A rádióban nemrégen is az „Édes anyanyelvünk" sorozatban a szó jelentését még a régi, Pais Dezső-féle magyarázattal világította meg Lőrincze Lajos barátom.

Nos, nézzünk e kérdés mélyére. Bár nem döntő jelentőségű, de a későbbiek szempontjából mégsem közömbös, hogy e szavunkról először 1548-ban hallunk, s később válik általánossá. Lényegesebb ennél, hogy az agylékelés szokását jól ismerjük ásatásainkból, méghozzá a trepanáció magyar kutatói (Nemeskéri–Éry–Kralovánszky) kimondják, hogy a trepanáció egyik fajtája, a „jelképes trepanáció feltűnése a honfoglaló magyarsághoz köthető". Meglehetősen nagy a száma hazánk IX–XII. századi temetőiből előkerült lékelt koponyáknak, s ezekkel kiváló embertankutatóink (az említettek mellett Bartucz, Anda, Lipták) is behatóan foglalkoztak. A koponyaműtéteknek három fajtáját ismerjük: az említett „jelképes trepanációt", amely a koponyaüreget nem nyitja meg, ilyen a hazai koponyaműtétek többsége: a felületbe karcolt jegyek elkészítése véséssel, karcolással történik; második fajtája a sebésztrepanáció, a koponyaüreg megnyitása, ez is véséssel történik; s végül – ami minket most nem érdekel – a halál utáni trepanáció, amelynek segítségével varázserejű amuletteket készítenek.

A lényeges az egészben az, hogy a karcolás, lékelés véséssel történik, márpedig „fúr" szavunknak „vés, karcol" jelentése nincsen, s láttuk azt is, hogy a „lékelés" még így is csak kevés esetben (sebészeti trepanáció) jelent „behatolást".

Folytassuk tovább egyre erősbödő kétségeinket. Amint ez az orvostörténeti irodalomból kitűnik (s lásd Kertész Manó sorait is!), a műtét célja a gyógyítás! Magam – lehet azért, mert csak tallózva ismerem az etnológia irodalmát – egyetlen példát sem tudok arra, hogy sámánt „csináltak" volna koponyalékeléssel! Ha netán csináltak volna is, az kivételek kivétele lenne! De meg: a lékelt koponyájú emberek sírjában az égvilágon semmi sem mutat arra, hogy sámánok-táltosok lettek volna, inkább „célszörű szögény embörök", a köznép szegénysorából. Nagy ritkán adódik közöttük az előkelőbbjéből, de ismétlem: egyik esetben sem mutat semmi jel a táltosságra!

Trogmayer Ottó pusztaszeri ásatásai során a középkori temetőből valóban előkerült egy „fúrt" agyú koponya, a rajta lévő lyuk valóban fúrószerszámtól származó, tökéletesen kör alakú lyuk (eddig még közöletlen lelet, az ásató baráti szívességéből szereztem tudomást róla). Nos, ez megmutatja az utat szavunk értelméhez abban az irányban, ahogyan Kertész Manó is sejtette. Ő ugyanis címszavában egyetlen szónyi említést

sem tesz a sámánságról, ellenben képet is hoz egy középkori orvosi műtétről, a koponyadarab fúrással való eltávolításáról. Ha most már továbblapozunk az orvostörténeti irodalomban koponyaműtéteket keresvén, akkor elsősorban a salernói orvosi iskola s abban is Roger (1170-től tanított ott) szerepe ötlik szemünkbe. Róla tudnunk kell, hogy tudása – amint Hints Elek írja (*Középkori orvostudomány*, 1939, 146.) – „sebészcsaládok ősi tradícióin, részben saját tapasztalatain és jórészt az antik és arab szerzők művein épült fel". Megírta a *Practica chirurgiae* című könyvét, és Európa-szerte jó 200 évig ez volt a tankönyv. Ugyancsak Hintset idézve: „Szükséges esetben trepanálta a koponyát oly módon, hogy a koponyacsontot több helyen átfúrta, és a fúrási helyek közti részeket kivéste, de kerülte a műtétet telihold idején, mivel azt tartotta, hogy ilyenkor az agy duzzadtabb."

Ez a tanítás jutott el a középkorban külföldi egyetemeken tanuló fiataljaink révén hozzánk is, s ezzel a régi „vésett" lékelés helyébe valóban a „fúrás" lépett. Ebből a korból való (amint a pusztaszeri lelet és a szó késői feltűnése is mutatja) „agyafúrt" szavunk, amelyet ezek szerint törölnünk kell ősvallásunk emlékei közül. Hogy mi volt a koponyalékelés, -vésés eredeti műszava, ki tudná ma már megmondani!

„Táltos" szavunkról.

Ha ősvallásunkra terelődik a szó, akkor a táltos alakja szilárd alapnak látszik. A táltost a sámán magyar változatának tekintik, s e tekintetben talán nem is akad a kutatók közt kivétel. Magam is sok ideig hittem benne, ám hitem megrendült. Háromfelől sokasodtak aggályaim. Az első (nem sorrendben, csak mert valamelyikkel kezdenem kell!) nyelvi volt, tehát táltos szavunk jelentéséhez kapcsolódott; a második élettani, tehát hogy azonos mérgezettség azonos tünetekkel jár az emberi szervezetben, bárhol legyen is az, ilyenkor tehát például a szokások nem azért egyeznek, mert történelmi kapcsolat lenne távoli népek között, hanem mert élettani azonosság van: testük-lelkük azonos; gyanakvásom harmadik góca az volt, hogy a táltosról kialakult képem, beleértve a táltos tevékenységét is, sehogyan sem egyezett a sámánokról tudottakkal, annak ellenére sem, hogy részletekben néha valóban feltűnő volt az egyezés.

Azt jelentené-e mindez, hogy elvetem a táltoshitet? Nem, csak azt szeretném, ha ősvallásunkban arra a szerény helyre kerülne, ami megilleti. Nézzük most sorrendben ezeket az aggályokat.

A szóról.

E rövid áttekintésben éppen Pais Dezső lesz nagyszerű vezetőnk. Könyvében külön nagy fejezetet szentel ennek a szónak (73–100.). Olvassuk figyelemmel, amit ezzel kapcsolatban a török „tal" szócsaládról ír, arról tehát, amely a feltevések szerint táltos szavunk őse lenne. Úgy sorolom fel e jelentések jó néhányát, ahogy Pais Dezső anyaggyűjtésében követik egymást: elgyengülni, elájulni, kifáradni, elernyedni, elerőtlenedni, eszméletét veszíteni, nyavalyatörés, eszméletlenség, addig ver valakit, míg eszméletét veszíti, ütlegelni, a szomjúságtól elbágyadni. Ez eddig még rendben lenne, mindez valóban illik a sámánra – de nem nagyon illik a táltosra. De ez a töméntelen jelentésváltozat, ami ezután következik, nem illik sem a sámánra, sem pedig a táltosra. Íme: ék, kendert törni, bőrt cserezni, pozdorja, pirított árpa, pirított rozs- vagy zabliszt; vagy tovább tallózva: kis húsdarab, amivel a héját etetik, ág, üt, fűzfa, szétrombolni, megsemmisíteni; ember legyen a talpán, aki e szétágazó jelentéseket közös nevezőre tudja hozni.

Ugyancsak Pais Dezső magyar anyaggyűjtéséből kiderül, hogy a magyar nyelvben jelentkező táltos szavunk egyetlen jelentésárnyalata sem egyezik a feltehető török előzményekkel. Bűbájos, garabonciás diák, nagyon jó felfogású gyermek, hirtelen haragú ember, munkában tehetetlen, haszonleső ember, aki mindent magának akar megkaparintani stb., ilyenféle jelentések olvashatók Tájszótárunkban.

De hagyjuk abba a reménytelen idézgetést, s ehelyett idézzük magát Pais Dezsőt, aki nagyon józanon mondja: „Magam vetem fel a kérdést, magam adok szót a bizonytalankodásnak, hogy nem délibáb után indulunk-e és megyünk-e, amikor a magyar táltoshoz . . . olyan török nyelvelemeket veszünk fel előzményekül, amelyek nincsenek meg . . ." Talán nem túlzás, ha az eddigieket azzal zárjuk, hogy nincsen nyelvi alap, vagy legalábbis nagyon kérdőjeles, ahhoz, hogy a magyar táltost a sámánnal kapcsolatba hozhassuk. Ez természetesen egymagában még nem jelenti, hogy ilyen kapcsolat nem volt.

Nézzük most kétségeim második tételét: az élettanit.

Rövidség okából idézem azokat a mondatokat, amelyek *Vértesszőlőstől Pusztaszerig* című könyvemben találhatók, hiszen csak részletekben tudnék hozzátenni, velejében benne van mindaz, amit ki szeretnék most fejteni. Tehát (22–23.): „Ha rövidre fogva áttekintjük a magyar és a keleti táltosavatásokra vonatkozó tudásunkat, s összevetjük egy dietilkísérletről szóló »jegyzőkönyvvel«, akkor izgalmas dolgok derülnek ki, és várat-

lan fénybe kerül az egész táltoskérdés, meg a mítoszképződés alapozása, meg a világteremtési mondák meseszövése, meg sok minden más dolog. A legjobb vezetőnk lesz e tekintetben Diószegi Vilmos munkássága. Ő hallatlan szorgalommal gyűjtötte össze a magyar táltoshit emlékeit és a sámánkodás adattárát. Tőle tudjuk, hogy táltosaink avatásakor igen gyakori a táltosjelölt (képletes) »széttépése«, majd ismét összerakása. Ugyanez jellemzi a szamojéd és a többi keleti sámánok avatási szertartását. Hadd idézzek egy vallomást szó szerint, hogy összevethessük a dietilkísérlettel. Egy szamojéd sámán így vall sámánná válásáról (arról, hogy a másvilágon bolyongtában egy mezítelen ember tüzet élesztett, és fogóval megragadta őt): »Meghaltam, futott keresztül az agyamon, annyira megijedtem. Az ember levágta a fejemet, kis darabokra szaggatta a testemet, és az üstbe tette... mikor úgy látszott, minden csontom szétvált a hústól, így szólt hozzám a kovács: Minden csontod folyóvá változott, és valóban láttam a helyiségben egy folyót, ebben úsztak csontjaim... fogójával kezdte kihalászni azokat a folyóból. Mikor már minden csontot a partra húzott, a kovács összerakta ezeket, és betakarta hússal, testem így visszanyerte korábbi külsejét.«" Vajon kinek nem jutna eszébe ezeket hallván Lemminkäinen anyja a *Kalevalá*ból, aki ugyanúgy gereblyézi összse a tengerből fia csontjait s kelti új életre.

De ez a szertartás, amely a légyölő galóca vagy más kábítószerek lidérces álomlátását idézi, akkor válik igazán izgalmassá számunkra, ha elolvassuk a dietilkísérlet jegyzőkönyvét. Juhász Ferenc, a költő vetette magát alá ennek a kísérletnek, és *Mit tehet a költő* című kötetében részletesen beszámol tapasztalatairól: „...a nehéz verejték leszáradt rólam, halántékomon és homlokomon a haj szárazon csomós, csak a nyirkosság emlékét őrzi. Testrészeim mintha szét lettek volna vagdosva: a nyakamra a gégében kis, csomóval odakötött fej, mint lüktető medúza, külön hevertek a tagok, térdtől lefelé a láb, könyöktől felfelé a kar, a felső comb is külön, és az ujjak szinte ízenként. Testrészeimhez legfeljebb annyi közöm volt, mint egy szétcibált rongybabának, amelynek karjait és lábait csak egy-egy cérna vagy fércszál köti össze a törzzsel. Pontosan tudtam, hogy hol vagyok... egymásba épült nyílhegysorozatok szálltak felfelé... karcsú, fekete szarvasok is elforogtak előttem, és szaladtak a kentaurok... Fekete fácánok, fekete pávák domborodtak ki ezután valahonnan... Szememet kinyitva az őslét-gomolygás, a csoda-áradás eloszlott..." Ekként szól az idézet öt oldalon keresztül részletesen, jegyző-

könyvszerűen leírva. Amikor erről beszélgettünk Juhász Ferenccel, mondtam, hogy a sámánok valóban újjászületettnek érzik magukat a szertartás rémségei után, s ez nem csalás náluk; azt felelte: „Én is új embernek érzem magam azóta."

A két mérgezettség tehát szinte szó szerint azonos tüneteket teremt, csakhogy az egyikből szertartás lett, a másik meg megmaradt egy költő látomásának. De ha mindezt rávetítjük módszertani aggodalmainkra, akkor bizony nagyon súlyos következményei lesznek. Nevezetesen az például, hogy „ha két szokás, szertartás, amelynek alapja a mérgezettség, távoli népeknél egyezik, akkor nem kell okvetlenül történeti kapcsolatokra gondolnunk, »hatásra«, »ez kölcsönözte attól«, »ez vándorolt onnan ide« elméletekre, hanem egyszerűen arra, hogy az emberi szervezetben, a lélekben, a testben a mérgezés itt s amott hasonló vagy éppenséggel azonos tüneteket hoz létre. A két azonos jelenség közti kapcsolat tehát nem történeti vagy népi, hanem élettani! Egyelőre beláthatatlan ennek a felismerésnek kihatása az eddigi kutatások felülvizsgálatára. Magam – nagyrészt hozzáértésem hiányában – nem is mernék további kifejtésére vállalkozni, bár sejtem, hogy milyen változásokat hozhat például annak a világszerte elterjedt mítosznak magyarázatában, hogy a világ voltaképpen az »ős« szétdarabolt testéből keletkezett (Ymir, Pan-ku-monda stb.), sőt mindez nemcsak a mitológiára érvényes, hanem esetleg sugalló erejű költői képekben is testet ölt. Még valamit az élettani kérdésekhez: a mai napig is vannak halottlátók, lopott tárgyakra rásejtők, anélkül hogy ezt táltosörökségnek kellene tartanuk. Adottságok ezek, amelyek éppen elég gondot adnak a lélektani, élettani, kutatóknak."

Térjünk most rá táltoskérdéseink harmadik tételére, amit röviden úgy fogalmaznék meg, hogy bármilyen sok is a táltos hasonlósága a sámánnal, legalább annyi s talán még lényegesebb a két „istenszolga" közti különbség.

Diószegi módszeresen sorra veszi könyvében a magyar táltos tulajdonságait, amelyeket a nyelvterület egészéről gyűjtött (tehát nem egy helyen van meg minden tulajdonság, hanem hol ezt, hol azt találta meg), és ezt összevetette a szibériai népek sámánjairól tudottakkal, ám itt is a tulajdonságokat hol egyik, hol másik népnél találta meg, s vetette összsze a nálunk meglévő táltos-, boszorkány-, garabonciáshittel vagy éppenséggel a varázsló asszonyoknál tapasztalt jelenségekkel. E mögött a módszer mögött az a hit lappang, hogy ez a sok külön-külön élő jelenség

egykor régen egyetlen teljesség volt, csak aztán hol ez felejtődött el belőle ennél a népnél, hol meg amaz a másiknál, s így emlékrögökre omlott szét az, ami egykor egész volt. Még ha el is fogadnók, hogy egykor valóban így volt, de ez nagyon régen lehetett, talán ezer évekkel a honfoglalás előtt, amikor még a magyar táltos is „teljes" lehetett. De ha nem fogadjuk el az egykori egységbe vetett hitet, hanem azt tesszük fel ugyanolyan joggal, hogy ilyen „ideális sámán" sohasem létezett, hanem a régiségben is egyik népnél ilyen, másiknál amolyan tulajdonságok jellemezték, akkor elméletben odajutunk, hogy táltosképünk sem volt sohasem „teljes", s amit ismerünk belőle, az sem mind az egykori teljesség szétesésében származott. A magyar táltosok általában a hatalomért küzdenek, a szibériaiak gyógyítanak. Kettejük összevetése voltaképpen csak addig meggyőző, amíg a mérgezési tünetek azonossága tart: a kiválasztás, avatás stb., onnan kezdve nem meggyőzők az egybevetések.

Lássunk még néhány alapvető különbséget a táltos és a sámán között. A sámán csakis sötétben, éjszaka samanizál, és tűznél. A táltos nappal jár, és nincs köze a tűzhöz. A sámán mérgező anyagokkal segíti elő révületét, és dobszóval, a táltos jámbor ember, és csak tejet kér, nem csinál az semmiféle hókuszpókuszt. A sámánnak van segítőtársa, aki a révületben kiejtett szavakat magyarázza, a táltos magányos ember. A sámán gyakran gyógyít, a táltos nem, inkább csak megküzd ellenfelével. Orvos szavunk is mutatja, hogy a gyógyítás nem a táltos dolga volt. De külön szavunk van a „néző"-re is! A sámán megidézi a szellemeket, vagy úgy, hogy ő repül hozzájuk, vagy úgy, hogy magába fogadja őket, a táltosnak ilyenféle tevékenységéről nem tudunk. A sámánt akkor hívják – például a tunguzok –, ha a halott lelke nyugalmáról van szó, vagy ha a vadászszerencse elmarad, vagy valami nagy betegségről van szó. Semmit sem tudunk a táltos ilyenfajta tényked ésé ről. A sámán sokféle tevékenysége: jós, varázsló, orvos, áldozatot bemutató pap, de lényeges tudnunk, hogy ezeket a szerepeket más is betöltheti, bárki, akinek ahhoz tehetsége van, anélkül hogy révületbe esett igazi sámán lenne. A táltosnak ilyenfajta működéséről ismét csak nem tudunk, a szórványos adatok nem meggyőzők. Az égig érő fának – sámánfának – táltoshoz való kapcsolása erőltetett, annak főhőse a kiskondás! Nincsen a magyar táltosnak dobja sem, a dobra vonatkozó magyar adatok először is gyermekekhez, aztán meg vajákos asszonyokhoz kapcsolódnak. A táltos viseletéről semmiféle uta-

lást nem kapunk, a sámán pedig viselete nélkül félember, hiszen „be kell öltöznie", fel kell vegye magára a mindenség köpenyét!

Ezzel szemben egyeznek az élettani jegyek: foggal való születés vagy felesleges csont, az avatás, az állatalakban való küzdelem, sőt az is, hogy a táltosság születés dolga („. . . azt az Isten anyja méhében úgy formálja").

Ha számot vetünk az egyezésekkel és különbségekkel, akkor legalábbis azt kell mondanunk, hogy az egykori magyar táltos alakjának elképzeléséhez nem nagyon használhatjuk a szibériai sámánt. A táltos valami tőle különböző – bár sokban hasonlító – alakja volt néphitünknek – nem pedig „ősvallásunknak".

Azonban jegyezzük meg azt, hogy mind a sámán, mind a táltos voltaképpen szolgája a felsőbb hatalmaknak, az istenségnek, a szellemeknek, amelyek kiválasztják őt a szolgálatra. Tehát nem főszereplő, hanem szolga! Teljesen elhibázott tehát a „samanizmus" vagy a „táltoshit" szóhasználata, olyan ez, mintha a kereszténységet „püspökhitnek" vagy éppenséggel – Uram bocsá' – „káplánhitnek" neveznők. Mind a sámán, mind a táltos már eleve az égi hatalmak embere, tehát felettük terül el az igazi vallásos réteg, legyen az egyistenhit vagy szellemvilág. Erre a meggyőződésre kell jutnunk akkor is, ha a rokon népek mitológiáját figyeljük, mindenütt egy égi, bölcs teremtő (Numi-Torem, Tengri stb.) uralkodik a világ felett. Ezt kell kutatnunk a jövőben, ha ősvallásunkról meg akarunk tudni valamit! Van éppen elég „pogány" hiedelem keresztény mezben is. A közismert Luca székéről nem is beszélve, hadd hozzam fel példának a magyarszentpáli (Kolozs megye) román kori templom egyik pillérfejezetét, a magát mezítelenül mutogató – s ezzel az oltáriszentséget védő – asszonyszobrával. Olyanfajta munkákból bontakozik ki majd ősvallásunk, mint Kálmány Lajosé, Bálint Sándoré, Erdélyi Zsuzsáé vagy – hogy ezt se hagyjam ki – a Szent László-legenda elemzéséé. Moravcsik Gyula s jómagam kimutattuk, hogy a sztyeppei népek, köztük Árpád magyarjai is a világvallások hatókörében éltek. Ha csak a kazár kagán udvarát nézzük vallási vitáival, vagy Dzsingisz kánét, ahol szabad vallásgyakorlat volt, egyszeriben más légkörbe kerülünk, mint amiben mitológiakutatásunk benne él.

De nem is kell olyan messze mennünk: hallgassuk meg Géza fejedelmünk kijelentését. Amikor püspöke felelősségre vonta, hogy az igaz Istenen kívül miért tiszteli áldozatokkal a pogány isteneket is, önérzetesen

azt válaszolta, hogy elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezeknek is adhasson ajándékot. Ebben a kérdésben, de a feleletben is, lappangva benne van az is, hogy ez a két istenvilág összemérhető, megfér egymással!

Ezeket szerettem volna – rövidre szabva – kifejteni, mert az az érzésem, hogy a „még ősibb" keresése szép munka, de túlzás, hogy csak az lehet ősi, ami kezdetleges. Valahol ott kellene folytatnunk a munkát, ahol a nagy elődök elkezdték, s néhányan napjainkban is művelik, és akkor egyszeriben kitűnnék, hogy a táltosok és nézők honfoglalás kori néphitünk mellékalakjai voltak, akik felett kozmikus erők adtak életet, halált, értelmet, szépséget és becsületet.

Megjelent az *Új Írás* 1976. évi 6. számában.

A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban

FETTICH NÁNDOR DOLGOZATÁNAK BÍRÁLATA

Fettichnek ez a tanulmánya mind eredményeiben, mind módszerében szerves folytatása a honfoglaló magyarság régészetéről eddig megjelent munkáinak. Dolgozata rövidesen fordításban is megjelenik, s így gondolatmenetét csak összefoglalva közlöm.

A Szent Vid-székesegyház leltára a kardot már 1368-ban mint „Gladius S. Stephani Regis Ungariae, cum manubrio eburneo"-nak nevezi, és ezt egy-két kutató kivételével napjainkig mindenki el is fogadta. A kard eddigi irodalmának Fettich szerint alapvető hibája, hogy az eredeti tárgy felületes vizsgálatán alapul. A szerző ezért új fényképfelvételeket és elemző rajzokat készített, és pontos méretekkel írja le a kard jelenlegi állapotát, a kopások vizsgálatából pedig eredeti méreteire következtet. Az Ulfberht felírású penge kopása a gyakori, későbbi időkből származó tisztítás következménye. Az elefántcsont ellenző és markolatgomb kopása hosszas használatra vezethető vissza (1., 2. kép, melléklet 4. kép). Ezzel már bebizonyosodik az, hogy a kard nem lehet koronázási jelvény, mint azt sokan hitték, hanem csupán díszes, de mindennapi használatra szánt fegyver. Az ellenző és a gomb csontfaragvánnyal való díszítése egyébként is gyakori abban a körben, amelyben ezek készültek: a skandináv világ normann műhelyeiben. A faragványok kettős palmettarendszerbe foglalt állatpárjának elemzésénél Fettich újabb adatokkal támasztja alá azt a régebbi tételét, hogy az északi germán állatdíszekben 800 körül fellépő keleti hatások hátterében az avar művészet áll. Az avar művészet kuporgó griffe jelentkezik a Szent István-kardon és a vele rokon faragványokon északi ízlésű megfogalmazásban. A palmettás szerkezet pedig valószínűleg a normann–magyar kapcsolatok révén Levédiából ke-

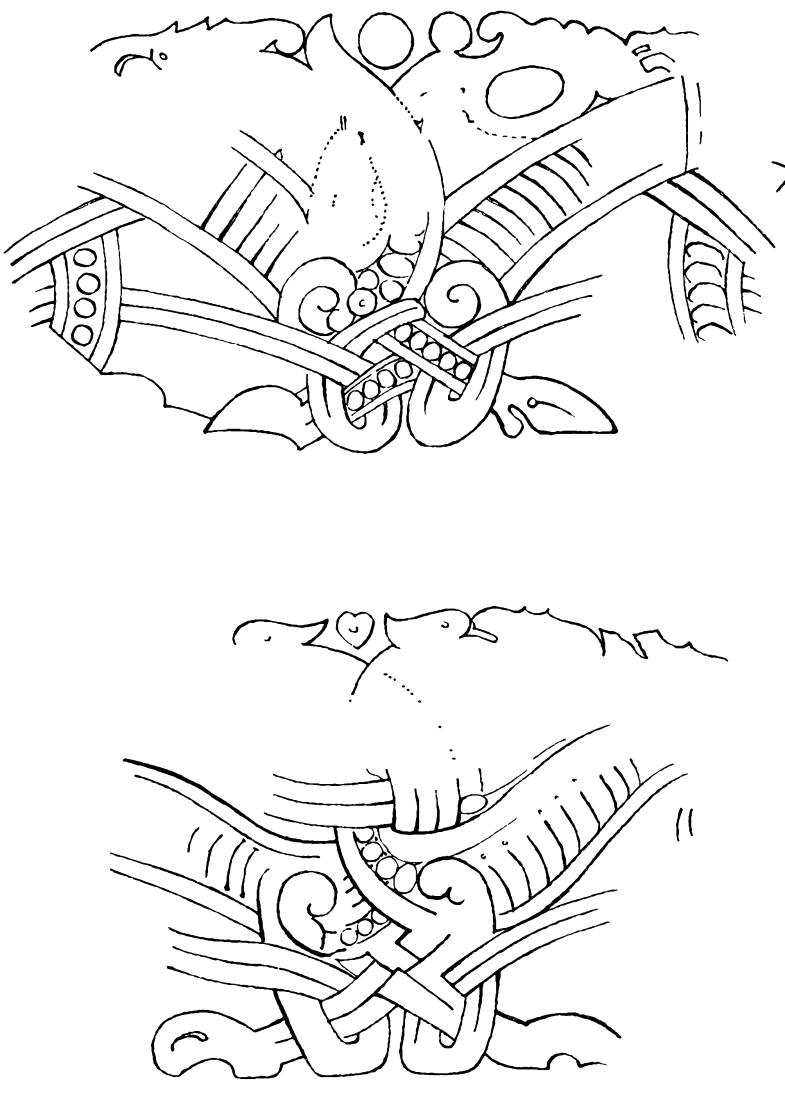

1–2. kép. A prágai Szent István-kard kopott markolatának rajza

rül az északi művészet mintái közé. fettich nyomon követi ezeknek a mintáknak útját a sztyeppétől egészen északig. A Szent István-kard faragványai a Jellinge-stílusnak a Ringerike-stílusba való átmenetének idejéből, a X. század utolsó évtizedeiből valók. A kard tehát Szent István fiatalkorában készülhetett, s így a többi források egybehangzó bizonyságtételének, hogy a kard Szent Istváné volt, a régészeti eredmények nem mondanak ellent.

Dolgozata befejező részében rámutat arra, hogy a Szent István-kard nem elszigetelt jelenség Magyarországon, hiszen honfoglaló magyar sírjainkból egész sor normann kardot ismerünk. A magyarság – szerinte (516.) – már Levédiában jól ismerte az északi kardtípust és harci taktikát, s új hazájában mint ismertet találta meg. A kardokat a normannoktól vásároltuk, beleilleszkedve abba a nagy kereskedelmi rendszerbe, amellyel a normannok behálózták egész Oroszország területét. A Dalmáciában talált kardokból, szerintünk indokolatlanul, arra következtet, hogy a normannok a délnyugati szlávság megszervezésében is ugyanolyan szerepet játszhattak, mint az oroszországi szláv birodalmak születésénél. A dalmáciai kardok egy részét a normann kardok utánzatának tartja, s mint szíves szóbeli közléséből tudom, a Magyarországon talált normann kardok egy részében is helyi utánzatot lát.

Szigorú tárgykritikai módszerével és a Szent István-kard helyének végleges tisztázásával nagy nyeresége régészeti irodalmunknak ez a dolgozat. Fettich, mint bevezetőjében írja, a régészet részéről alapot kívánt nyújtani a történeti megvilágítás számára.

*

Fettich dolgozatával kapcsolatban a kétélű kardok elterjedésének történeti hátteréhez szeretnék az alábbiakban néhány kérdést felvetni, mert úgy látom, hogy a kardok megjelenése a honfoglaló magyarság hagyatékában nem magyarázható maradéktalanul a normann kereskedelmi kapcsolatokkal. Induljunk ki Fettich dolgozatának két adatából: 1. A kétélű kardok két eléggé zárt területen találhatók Magyarországon: *a)* a Duna középső folyásának mentén, ezen a területen Székesfehérvár a csomópontjuk, *b)* a Tisza felső könyöke körül; ismeretes egy példány Gyöngyös mellől is. A dolgozat megjelenése óta Egerből is került elő kétélű kard,[1] s így kétségtelen, hogy az *a)–b)* terület egységes volt, és Székesfehérvár környékétől megszakítás nélkül ívelt a Tisza-könyökig. 2. A kar-

dok tömeges megjelenését Fettich a X. század végére és a XI. század elejére határozza meg.

Ezt a két megállapítást történetileg értékelve és vizsgálódásunk körébe további területek is bevonva, a következő eredményeket kapjuk: 1. A kétélű kardok tömeges megjelenése és elterjedése időben és térben egybeesik azzal a korral, mikor Géza a fejedelmi törzs népének nagyszabású telepítésével megszállja Magyarország felső felét Észak-Dunántúltól egészen a Tisza felső folyásáig.[2] A kardok tehát a Megyeri törzs szállásterületével függenek össze, s így érthetjük meg azt, hogy a királyi székhely körül olyan nagy számban találták ezeket. Ez a kor az, amikor Géza a fejedelmi hatalom megerősítésével megveti Szent István központi királyságának alapját. A Tisza felső könyökének erős megszállását a várható keleti támadások indokolják.

2. A honfoglaláshoz közel álló, még Levédiából származó magyar leletek közül csak a benepusztai leletben volt kétélű kard, de itt származását bizonyító normann készítményekkel együtt. A kijevi kard a honfoglalás utánról való. A tarsolylemezes előkelő sírokban, ha egyáltalán van fegyver, akkor szablyát találunk. Olyan pompás példányok, mint a geszterédi szablya vagy az ún. Nagy Károly-kard azt bizonyítják, hogy fejedelmeink és hadnagyaink ez idő tájt szablyát viseltek, világos tehát, hogy a vezetésük alatt álló sereg fegyvere is a szablya lehetett. A dél-oroszországi normann kereskedőktől vásárolt kétélű kardok némi szerephez juthattak a jelentőségben messze a könnyűlovasság mögött maradó korai nehézlovasságnál, de a magyar harcrend szervezetében ekkor még nem idéztek elő mélyreható változást. Ez természetes is, hiszen a magyarsággal szemben álló ellenfelek ellen óriási előnyt jelentett a pusztai harcmodor alkalmazása, ennek pedig egyik fő fegyvere a szablya. Tanulságos példák egész sora bizonyítja, hogy mikor ismeretlen, de magasabb rendű harcmodorral találja szemközt magát az ellenség, maga is igyekszik alkalmazkodni és az újítást eltanulni. Csak egy magyar példát idézve, ez volt például egyik oka annak, hogy a középkor folyamán kihalt könnyű magyar lovasság a török elleni küzdelemben ismét feltámadt, és alapja lett a mai huszársságnak.[3] Mint alább látni fogjuk, ugyanilyen okok kényszerítették a magyar lovasságot ősi hadviselésének feladására, de ugyanerre vezethető vissza az is, hogy a kalandozások által megzavart németség is megkísérelte könnyűlovasság alakítását és valószínűleg a szablya átvételét is.[4]

3. Azokon a területeken, amelyeken ősi települési szokásnak megfelelően a többi törzsek karéjszerűen fogták körül a fejedelmi törzs szállásterületét, kétélű kard nem került elő, szablyát ellenben találtak. Deér József bebizonyította, hogy azokat a nagyszabású hadjáratokat, amelyeket mi kalandozások néven ismerünk, éppen ezek a törzsek viselték, és ezeknél maradtak fenn legtovább a pogánysággal együtt a hagyományok is.[5] A forrásokból nyilvánvaló, hogy a kalandozások sikerét elsősorban a nyugaton ismeretlen pusztai hadviselésnek köszönhetjük, s így ezeken a területeken kétélű kardot nem is kereshetünk.

4. A Lech-mezei csata után megszűntek a kalandozások, mert a megfelelőképpen megszervezett nyugati seregek legyőzték az ősi módon harcoló magyarokat. Ettől az időponttól kezdve az erőt a sikeresebbnek bizonyult nyugati harcmodor és fegyverek jelentették. A kalandozásoknál nagy vérveszteséget szenvedett, még az ősi harcmodorral harcoló törzseket Géza és Szent István a fejedelmi törzs népéből megszervezett és új harci móddal és fegyverekkel verekedő sereggel töri le. A kétélű kardok eddig csak kétségtelen magyar sírokból kerültek elő, tehát az Árpádok harcosai magyarok voltak, azt azonban a forrásokból is tudjuk, hogy a sereget az új harcmodorra a behívott idegen, főleg bajor urak tanították meg és vezették a hagyományaikhoz ragaszkodó, az új rendbe beilleszkedni nem akaró magyarok letörésére. Ennek a Megyeri törzsből szervezett és a kor színvonalán álló seregnek a fegyvere a kétélű kard.

5. Ezzel a kétélű kardok és a velük összefüggő nyugati harcmodor megjelenésének főbb okait megjelöltük. Kérdés, hogy őseink honnan szerezték ezeket a kardokat. Fettich szerint normann kereskedőktől vásárolták, fenntartva a már Dél-Oroszországban kialakult érintkezést. Néhány formánál, például a Szent István-kardnál és a vele rokon díszesebb kardoknál, vitán felül áll a normann eredet, de ezek is csak a fent vázolt folyamat keretében kapnak komolyabb jelentőséget a magyarság életében, megjelenésüket tehát nem magyarázhatjuk csupán kereskedelmi kapcsolatokkal. A magyarországi és a dalmáciai egyszerűbb kardokat a magam részéről nem normann forrásból származtatom, hanem úgy gondolom, hogy a nyugati mintára átszervezett hadsereg számára a szomszédos Karoling-birodalom fegyverkovácsaitól vásárolták ezeket. A Dunán szállították hozzánk áruikat, s így ugyanonnan származnak ezek a kardok, ahonnan a hadsereg átszervezői is jöttek. Bizonyára Dalmáciának is ezek a műhelyek szállítottak. Végleges eredményt ebben a kérdésben

nem is annyira a régészettől várhatunk, mint inkább a kardok anyagának metallográfiai elemzésétől. A kardok normann származása mellett az éremleletek elterjedése is tanúskodik, Szent István és a XI. századi magyar királyok pénzei Huszár Lajos térképe szerint főleg északon forogtak. Mi sem vontuk kétségbe néhány kard normann eredetét, de meg kell jegyeznünk, hogy a jól ismert nyugati kapcsolatok legalábbis kiegyensúlyozzák az éremleletek tanúságát. Az egykori Karoling-birodalom területén ezeket a kardokat a források tanúsága szerint óriási mennyiségben gyártották, s maguk a normann kereskedők is innen vásárolták a pengék nagy részét.[6] A szórványos régészeti leleteken kívül a képekkel díszített kéziratok egész sora őrizte meg számunkra a X–XI. századi kétélű kardok formáját, és ezek jóformán semmiben sem különböznek a mi kétélű kardjainktól.[7] Így Fettich felfogásával szemben, aki valamennyi kétélű kardunkat a normannsággal hozza kapcsolatba, legfeljebb helyi utánzatokat tart lehetségesnek, a kardok zömét Nagy Gézával[8] és Hampel Józseffel[9] együtt egyszerű Karoling-kardnak tartom. Elterjedésük a fentiek alapján egy művelődéstörténeti folyamatba tartozik a kereszténység elterjedésével és a pogány magyarság letörésével. A részletek tisztázása világosságot deríthet a folyamat egyes részleteire, és ezért a kérdésre önálló dolgozat keretében szeretnék visszatérni.

Megjelent a *Folia Archaeologiea* I–II. számában (1939).

JEGYZETEK

1. Orsz. Magyar Történeti Múzeum népv. lt. 6/1938.
2. Térképet lásd: Hóman Bálint: *Szent István.* Budapest, 1938, 57.
3. Lásd: Tóth Zoltán: A huszárok eredetéről. *Hadtört. Közl.,* 1934, III. 129. skk.
4. A történeti források mellett erre mutat a bayeux-i szőnyeg szablyás német harcosa, A. Gessler: *Die Trutzwaffen der Karolingerzeit.* Basel, 1908, 121.
5. Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Budapest, 1937, 65. skk.
6. H. Arbman: *Schweden und das Karolingische Reich.* Stockholm, 1937. A Petersen által X-szel jelölt forma a Karoling-birodalom területéből származik, a mi kétélű kardjaink egy része ilyen. Lásd még a 38. kép kardjait. A regensburgi és passaui fegyvergyárakról egykorú források alapján Gessler: i. m. 105., 140. skk. A kivitelre és kereskedésre vonatkozólag uo. 105. skk. és 149. skk.

7. Arbman: i. m. 38. kép. Gessler: i. m. 103. A képek felsorolását Gessler: i. m. 114. skk. o.-on közli.
8. Nagy Géza: III. Béla fegyverzete és az Árpád-házi királyok jelvényei. *III. Béla emlékezete.* Budapest, 1900, 235. skk. – Nagy Géza: Karoling-kori kard. *Arch. Ért.*, 1906, 129–135.
9. Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Budapest, 1907, 22.

AZ UTÓDOKRÓL

Árpád népe és Szent István

Nem előadást fognak hallani, Hölgyeim és Uraim, inkább csak hangos gondolkozást, töprengést a címben felvetett feladatról. Vajon nem jobb, nem egyszerűbb lenne címnek: „Pogány magyarság, keresztény magyarság", hogy Deér József annak idején nagy sikerű könyvének címét idézzem? Nem, a dolog nem ilyen egyszerű.

Nem lehet olyan egyszerűen sarkítani a kérdést, hogy Géza és Szent István előtt pogány magyarság volt, azután vette fel a kereszténységet a magyar nép. Ha igaz az – márpedig egyre szilárdul feltevésem –, hogy az onogur-késői avarok már magyarok voltak, akkor számításba kell vennünk kapcsolatukat a kereszténységgel, mert – úgy látszik – sokan közülük keresztények voltak. Az erre vonatkozó adatokat ugyancsak Deér József gyűjtötte egybe a *Nagy Károly Emlékkönyv* I. kötetében. Lássuk a legjellemzőbbeket: A Nagy Károly-i hadjáratok kapcsán az avar kagán népével együtt megkeresztelkedik 805-ben, és a keresztségben Ábrahám nevet nyer, előzőleg már a kapkan Teodor névvel megkeresztelkedett. Az avar udvar tehát kereszténnyé vált. De ezt megelőzően is éltek már keresztény közösségek az onogurok közt, mert Nagy Károly 791-es hadjáratának indoklásában: „propter nimiam malitiam et intollerabilem, quam fecerunt Avari contra sanctam ecclesiam vel populum christianum . . ." szerepel. Egy másik egykorú forrás: „ut iniuriam, quem perpetraverunt Avari in populum christianum . . ." Ezek az utalások – legalább részben – az avar uralom alatt élő népek kereszténységére utalnak. Nagy Károly amolyan „szent háború"-félét hirdetett meg, mint defensor ecclesiae. Az avaroknál meglévő korábbi kereszténységre a temetőkben talált, nyakban viselt keresztek, keresztény jelképek (szőlőtövet csipegető galambpár) utalnak, sajnos az egyházi szervezetről semmi adatunk

nincsen. Talán az egész avar nép megtérését jelzi az a 863-ból való adat, amely a gens hunnorum teljes megtérését igazolja. Ne felejtsük el, hogy ezek a késői avarok onogurok voltak, és feltehetően többségükben az első honfoglalás népei. Hogy kereszténységük milyen fokon állt, természetesen nem tudjuk, egy azonban valószínű, méghozzá az, hogy a kereszténység szláv eredetű szókincse ezekben az időkben került a magyar nyelvbe, érinthette tehát őket Cirill és Metód térítő munkája.

Akárhogyan áll is a dolog, annyi bizonyosnak látszik, hogy Árpád honfoglalói a Kárpát-medencében kereszténveket is találtak, nemcsak a csekély számú szláv között, hanem az őslakosnak számító onogur-avarok, onogur-magyarok közt is. Salzburg és Passau térítő tevékenységéről az avarok és szlávok között Váczy Péter pompás dolgozata tájékoztat, amelyet annak idején a *Szent István Emlékkönyv* I. kötetében tett közzé. Beszámolót kapunk Váczynál a regensburgi egyházmegyének Dunabalparti térítéséről is. Summa summárum Váczy arra az eredményre jut, hogy: „Amikor a magyarság megjelent és a Duna–Tisza-medencét megtelepedés céljából végleg megszállta, az itt talált népeknek jelentős hányada a keresztény hitet vallotta." Árpád népének fejedelmei, nagyurai – s nyilván a nép maga is – nagy türelemmel kezelte a vallási kérdéseket. A *Vita Methodii* írja, hogy a magyarok fejedelme milyen tisztelettel fogadta a főpapot, ajándékokkal halmozta el, és kérte, hogy „Szentatyám, emlékezzél meg rólam ájtatos könyörgéseidben".

Bizánci térítés felülről indul meg Bulcsu megkeresztelkedésével 943 körül. Gyula pedig megkeresztelkedése után Hieroteoszt mint Turkia püspökét hozza magával! A latin térítés csak 973 után, a quedlinburgi követjárás után indul meg, lefolyását és eredményeit jól ismerjük a csekély számú forrás mintaszerű értelemezéséből. Géza nagyfejedelem korában Piligrim püspök jelentésében azt írja, hogy „cuncta Ungarorum natio sit prona ad percipiendum fidem sanctam . . .", tehát a magyar nép egésze kész a szent hit elfogadására. Igaz, hogy amint Thietmár krónikája feljegyzi, Géza a régi hit isteneinek is áldozott, elég gazdagnak és hatalmasnak érezvén magát erre. A keresztény hit általános elterjesztése és megszilárdítása végül is Szent István műve. A fentiek csupán arra szolgáltak, hogy a térítés nem előzmények nélkül való volt.

Nemrégen egy kongresszuson elmondtam, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti vallási szavai olyan gazdagok, hogy az egész Bibliát le lehetne fordítani velük, a szláv jövevényszavak nélkül, ezek ugyanis nem

annyira hitéletre, mint az egyházi szervezetekre vonatkoznak. (Apát, bérmál, pilis, apáca, eretnek, parázna, húsvét, latin rítusú szláv néptől.) A másik meggondolandó dolog ezzel kapcsolatban, hogy úgy képzeljük el a „pogányságot", mint a kereszténység ellentétét, pedig az az egyszerű tény, hogy „pogány kori" szókincsünkkel nevezzük meg a kereszténység világát, azt mutatja, hogy nem állhatott olyan messze előbbi hitünk a kereszténységtől. Hiba lenne az előbbit úgy elképzelnünk, hogy ami megvan a kereszténységben, az nem volt meg benne. Úgy látszik, nagyon is megvolt, hiszen a szavak tartalma egymásra ismert, s kereszténnyé lett magyarságunk régi szavait, mint lélek, isten, hagymáz (ördög), üd (egyszent), bölcs, boszorkány, bölcső, koporsó, kincs stb. stb., nem beszélve a közszavakról, most már az új értelemben értette és használta.

Nem lehetett tehát olyan nagy a különbség előző vallásos hitünk és a kereszténység között, csak a szelleme volt más a kereszténységnek. A vízzel való meghintés régebben is tisztított, és a keresztelésben is a víz tisztító jelképe játszott szerepet. Mennybenvaló mindkettőben minden létező teremtője, az engesztelő áldozat mindkettőben szerephez jutott. De azért mégsem volt a kettő azonos. Régen a tehetősebbek halálakor lovat öltek, hogy egyrészt az kísérje másvilági útjára, másrészt pedig az áldozatkor ételként szolgált. Régen a halottal vele adták mindazt, ami földi életére jellemző volt: most ez tilos, hanem csak lepedőbe csavarva vagy abba a ládába (koporsó) téve, amelyben az életben is aludt, temették el, „abba a szomorú házba, minek sem ajtaja, sem ablaka, csak a nagy sötétség". Ám régebben is hittek abban, hogy az élet folytatódik a halál után, az új hit is a boldog feltámadást hirdette. De hát ez nem az az alkalom, amikor a régi és az új hitet összehasonlíthatnók. Inkább arra figyeljünk, hogy milyen nagy változást jelentett a mindennapokban, hogy megérthessük azt a keserű ellenállást, amivel a nép az új hitet fogadta. Ezt Szent István még le tudta törni, de halála után újból fellángolt a régihez húzó ragaszkodás (ezek az úgynevezett pogány lázadások, ezek főként a lovas temetkezések elmaradása, a másvilágra vele adott ékességek tilalma, a kötelező templomba járás stb. ellen szóltak, nem annyira a hit dogmái ellen). Kezdetben a papok nem tudtak magyarul, a tolmácsok pedig sokszor akadozhattak.

Bár az ellenkezőre is van példánk. A Sankt Gallen-i kalandnál a bolondos Heribald barát tolmácsa egy szerzetes volt! Hogy magyarul tolmácsolt-e avagy törökül, ki tudna ma már erre felelni!?

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a hazai onogur sírokban jó néhányszor találunk a nyaknál keresztet, és az avar előkelők közt is volt, akinek felesége keresztény volt. Nagy Károly hadjáratait a keresztények védelmével indokolta. Tudjuk, hogy az onoguroknak kaukázusi hazájukban bizánci püspökségük volt. Azt is tudjuk, hogy Árpád magyarjai keleti hazájukban nagyjából egyistenhívő népek közt éltek (zsidók és mohamedánok), s ezek a Kárpát-medencében is megtelepedtek. 963-ban Ibráhim Ibn Jákúb spanyolországi zsidó kereskedő Kijevből hazatértében ugyanis részt vett a prágai vásáron, és ott Turkiából megjelentek a turkok, a zsidók és a mohamedánok. Géza és István térítésének volt táptalaja.

Volt azonban a népi hitéletnek egy területe, amelyre nem terjedt ki az egyház ellenőrzése: a gyógyítás. Így úgynevezett „babonák" formájában sok minden úgyszólván a mai napig életben maradt, de hogy ebben nem volt különbség a szent király és népe közt, az bizonyos. Kitűnő példája ennek a magyarszentpáli (Kolozs megye) pillérfő, ahol is az oltáriszentség fülkéjének védelmében, hogy a rontó tekintetnek útját állja, magára vonja, egy magát szemérmetlenül mutogató mezítelen nember kifaragott képe állt. Bizonyos, hogy ez ellen nem tiltakozott sem a pap, sem a keresztény hatalom, hiszen ez a rontás elleni védekezés volt, s rontás volt azelőtt is s azután is!

Térjünk most át egy másik kérdésre, hiszen a Szent István körül kialakult hatalmas irodalom úgyszólván kimerítette az összes forrásokat, mindent megírtak már róla, úgyhogy csak részletkérdésekben remélhetünk valami újat. Ám itt nem is annyira Szent István különálló személyiségéről kell szót ejtenünk, hanem inkább Árpád népével való kapcsolatáról. Érdekes, hogy az alább bemutatandó kérdés nem szerepel sem a *Szent István Emlékkönyv* monumentális három kötetében (1938), sem Bogyay Tamás higgadt beszámolójában (1976), sem Györffy György hatalmas művében (1977), sem Dümmerth Dezső sok újat hozó munkájában (1977). Ez pedig egy kérdés: milyen nyelven beszélt Árpád népe, és mi volt anyanyelve Szent Istvánnak. A kérdés értelmetlennek látszik; hát mi lehetett volna más, mint a magyar. Ám ha megkérdezzük, mi erre a bizonyság, nem kapunk rá feleletet. Annyira természetes, hogy lám, eddig fel sem tettük. Pedig a kérdés nem ilyen egyszerű. Nézzük előbb Árpád népét. Ezt a népet az egykorú és hiteles források turkként emlegetik, sőt az arab források meg is mondják, hogy „a magyar pedig a türköknek

egyik fajtája". Bölcs Leó, aki vezérkara számára írt *Taktikájában* bőséggel elemzi eleinket, „türkök"-ként ír rólunk, nemkülönben fia, Konsztantinosz Porphürogennétosz. Érdekes, amit a hozzánk csatlakozott kabarokról ír (39. fejezet), akik, hogy szó szerint idézzem: „. . . letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással . . . Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították azokat a türköket, és a mai napig is használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is." Feltevésünkhöz a legközelebb gróf Zichy István járt 1938-as *Őstörténet*ében, amelyben úgy vélte, hogy a velejéig török onogurság a vonzáskörébe került nagy tömegű finnugoros népre rátelepedve elmagyarosodott. Mi ugyanezen a nézeten vagyunk, csakhogy e folyamat színtere hazánkban lett volna. Erre vall Árpád népének, legalábbis vezető rétegének töröknyelvűsége.

Ha jól végiggondoljuk ezt a tudósítást, a következő gondolatot nem tudjuk elhárítani: hogy egy türk nép minket – nyelvészeink szerinti finnugorokat – meg tudott volna tanítani kazárul, képtelenség. Ellenben a türk népek nyelvei mind a mai napig igen közel állnak egymáshoz, s mivel a kabarok türkök voltak (a kazárok közül szakadtak ki), könnyen megtaníthatták saját nyelvjárásukra elődeinket, akik ugyancsak türkök voltak. Úgy látszik tehát, hogy Árpád magyarjainak nyelve türk volt, de az volt a honfoglalóké még jó ideig, hiszen ha mást nem teszünk, mint elővesszük Németh Gyula monumentális művét, a *Honfoglaló magyarság kialakulását*, amely az összes egykorú adatot (főként neveket) elemzi, végül is arra az eredményre jut, hogy majdnem valamennyi a török nyelvekben értelmes szó. Ezzel szemben a XI. századtól meginduló oklevelekben megőrzött szolganevek jó része a finnugoros nyelvünkből való, akkor egyszeriben kirajzolódik előttünk annak a kérdésnek a lényege, amin nyelvészetünk és történeltudományunk másfél százada vitázik: nevezetesen a nyelvünkben meglévő kétszáznyi török szavunkat nem valahol a Volga mentén szedtük volna fel, hanem itt helyben, a Kárpát-medencében az onogur-magyar népbe beleolvadt Árpád magyarjainak harcos népétől! Van jövevényszavaink közt egy mongolos réteg, erről azt tanították nyelvészeink, hogy „bolgár-török", mivelhogy a magyarság sohasem érintkezett volna mongolokkal, ám nem számoltak azzal, hogy a Kárpát-medencében a kései onogurokkal igen erős mongol réteg telepedett meg (még a korai avarokkal is), és azoknak nyelve is jelentkezik „korai török" jövevényszavainkban, ezek tehát nem jövevényszavak, ha-

nem a belénk olvadt, az onogurokba olvadt mongol nyelvi emlékek, illetőleg az alaplakosságba olvadt árpádi népek emléke. Ez a kérdés azonban beletorkollik a kettős honfoglalás kérdésébe, s nem helyénvaló itt tárgyalni, mert elvezetne célunktól.

Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Árpád magyarjai egy türk idiómát beszéltek, ám az is bizonyos (a helynevek tanúsága szerint), hogy népük egy része – talán az ott maradt onogurok törzsei – a mi nyelvünket beszélték. Az államszervezők türk népe mellett tehát az első honfoglalók kint rekedt törzsei is részt vettek Árpád honfoglalásában. Ehhez a kérdéshez a bizonyítást leginkább azok az embertani kutatások szolgáltatják, amelyeknek összegezését – saját kutatásaival ötvözve – legutóbb Henkey Gyula adta meg. Dolgozatából idézünk: „A honfoglaló magyarság török rétegével kapcsolatba hozható turanid, pamíri és elő-ázsiai típusok kb. 48 százalékot tesznek ki. Ebből 24 százalék esik a turanid típusra, 24 százalék pedig az összevont pamíri, elő-ázsiai, dinári, alpi és brachicephalizált csoportra, de a tanulmány szövegéből kitűnik, hogy ez utóbbiak túlnyomó többségét a pamíri típus teszi ki, és ezenkívül még az elő-ázsiai típusú gyakorisága említésre méltó. Ezzel szemben a finnugor réteggel kapcsolatba hozható uráli (europo-szibirid 12,5 százalék; a kelet-balti 4,2 százalék) együtt 16,7 százalékot tesznek ki, s lapponid pedig nincs említve. Ennek megfelelően tehát közel háromszor annyi a török, mint a finnugor rétegre jellemző típusok aránya . . . Nem lehet vitás, hogy a magyarság őseit elsősorban a közép-ázsiai eredetű, lovas állattenyésztő népek között kell keresni."

Jövendő történelemkutatásunk egyik nagyon nehéz kérdését érintem. Az orosz őskrónika szerint a fehér ugrok akkor költöztek hazánkba, „amikor az avarok voltak" (első honfoglalás onogur népe), a második hullám Oleg, tehát Árpád idejében volt, ezek voltak a fekete ugrok. Mármost tudunk arról, hogy Bruno püspök 1007-ben Kelet-Magyarországra megy téríteni a fekete ugrokat. Ezek szerint királyi családunk a fehér ugrok leszármazottja lett volna? Erre utalhatna a nagyszentmiklósi kincs női asztali készlete. Ez a kérdés túl messze vinne, s nyilván képességeimet is meghaladná, semhogy itt bővebben megvilágíthassam. Durván fogalmazva: lehetséges, hogy Árpád honfoglalása a Kézainál és a *Képes Krónikánál* megjelölt 670-ben vagy 700-ban történt volna és nem 895–896-ban? És az Árpád-család származása is az első honfoglalók

népéhez kapcsolható? Csupa kérdőjel, de nem indokolatlanul odatett kérdőjel!

Minket most ebből a kérdésből – Szent Istvánnal kapcsolatban – az Árpád-család érdekel. Ez a régiek hite szerint is szent család volt. Az utódok születését csodás álmok előzték meg, vagy mennyei beavatkozás kísérte. Az Árpád-háznak nemcsak Szent István után voltak szentjei, hanem előtte is. Emese álma a turullal azzal a jóslattal végződik, hogy méhéből szent királyok származnak. Álmos nevét is a latin „szent"-ből magyarázta Anonymus, s nem is járt messze a valóságtól, mert újabban „nem a vásáron vásárolt"-ból, hanem a török dicsőítő nevéből magyarázzák, akárcsak Árpád neve sem „árpaszemecske" már, hanem ugyancsak felkent értelmet kapott, mindkettőt a török nyelvből magyarázzák (Rásonyi, *Képes Krónika*). Géza is megálmodja egy égi jelenetben fiának születését. István sírjánál is csodák történnek. Summa summárum a Turul nemzetség karizmatikus nemzetség volt, Isten vezette család. Ebben a családban a hatalom öröklődött. Nem csodálkozhatunk, ha a kisfiú korában megkeresztelt István királyunk királlyá szentelése előtt nem az István, hanem a Vajk nevet viselte, minek jelentése – ismét csak a törökből – nagyjából annyi, mint a fiatalabb fejedelem. Ez méltóságnév volt, az István (megkoszorúzott, megkoronázott) pedig személynév. A kiváló keresztény nevelésben részesült Hunyadiak őse is Vajk volt, ők kun kenézek voltak a Kárpátokon túl.

Aligha kételkedhetünk abban, hogy Szent István anyanyelve török volt, s népe közt magyarosodott el. Érdekes, hogy Szent István életiratai kiemelik, hogy ő maga nem térített. Nem értette volna jól népe nyelvét?

Ez a megállapítás csak azok számára jelenthet meglepetést, akik elfelejtették Hóman Bálint megállapítását, amelyet a *Magyar Történet* első kiadásában, a 93. lapon írt. Íme: „A magyar uralkodóházban, előkelő családokban és a népnél egyaránt gyakori török személy- és nemzetségnevek (Árpád, Álmos, Zulta, Tas, Taksony, Üllő, Kaplony, Bors, Kartal, Ákos, Ajtony, Ond, Bulcsu, Gyula, Sarolt, Turul, Baja, Kurt stb.) . . . bizonyítják, hogy a magyarság széles rétegei – de főleg az előkelők – származásra is törökök voltak . . . a török nyelvet is beszélték, mely mintegy hivatalos diplomáciai, katonai és üzleti nyelvül is szolgált, s talán valami előkelőség színét is adta . . ."

Az Árpádoknál büszkén őrzött családi hagyomány volt az Attilától való leszármazás tudata, a Turul nemzetséghez való tartozás. Ez a messze

őskorral is összekötötte a családot az Emese álmához kapcsolódva. Az Árpádok családi kincstárában több ötvöstárgyat és fegyvert őriztek, amelyek hitük szerint Attilától maradtak a családra. A család szent voltának tudata tehát még „pogány kori" örökség volt. Szent Lászlónak is égi látomásai voltak!

Rátérve a térítésre, ez bizony a nagyfejedelem, illetőleg a király parancsára indult meg.

Az erőszakkal való térítés természetesen felületes volt. Ezt a régészet is megerősíti, mert a templom mellé temetkezések (amit törvény rendelt el) csak a XI. század fele táján indulnak meg, de aránylag hamar válnak kötelezőkké, bár például Halimbán még a század végén is templom nélküli temetőbe temetkeznek.

A nyelvvel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy fejedelmeinknek, de különösen Gézának és fiának, Szent Istvánnak olyan kiterjedt külföldi kapcsolatai voltak, hogy bizonyára tolmácsok serege állt rendelkezésükre, s ezek – talán csak alkalmanként – a térítő papoknak is fordíthattak.

Eddig csak a sorok közt érzékeltettük, hogy István állama vegyes népcsoportokból állt, s hogy rátelepedett a nagyszámú helyi lakosságra, amely onogur, magyar volt – a mi nyelvünket beszélte. A nagy tömegű onogurság nyelve elnyelte Árpád magyarjainak török rétegét, de nemcsak a nyelvet adta az új államnak, hanem – feltehetőleg – az államszervezés alapjául szolgáló tízes szervezetet is. Az onogur temetők régészeti elemzése kapcsán derült ki, hogy az onogurok tízes katonai szervezetben éltek. Feltehető, hogy Szent István ezt a tízes szervezetet tette meg állami és egyházszervezése alapjának (10 falu építsen egy templomot, 10 püspökség). Az nyilvánvaló, hogy ez a szervezet nemcsak egyházi szervezet volt. Messze vezetne a feltevések útvesztőjében, ha a tízes szervezetet kapcsolatba hoznók az onogur (tíz törzs) nevünkkel, bár a feltevés szinte önként adódnék.

Nemrég ünnepeltük a két szláv apostolnak, Cirillnek és Metódnak évfordulóját. Azt azonban nem vettük figyelembe, hogy a görög betűs türk írás ebbe a folyamatba illeszthető. A nagyszentmiklósi kincs Bojla-csészéjét ugyanis minden megfejtő a török nyelvből magyarázza, az írás azonban görög betűs. Vajon kapcsolódhatik-e ez a jelenség a Veszprémvölgyi apácák görög alapítóleveléhez, amelyet többen még Géza–Istvánnak tulajdonítanak?

Végezetül egy kérdés: milyen lehetett István király testi mivoltában? Tudunk-e erre felelni? Talán biztosabban, mint gondolnók. Igaz, a koronázási palástón lévő képén az aranyszálak úgy összezilálódtak, hogy még azt sem tudjuk bizonyosan, szakállas volt-e vagy borotvált. Alakja itt inkább tömzsi, mint kimagasodó. Szent László koponyájának boltozata reánk maradt, a győri Szent László-herma rejti. Az embertani vizsgálatok III. Béla épségben megőrzött koponyáján azt mutatták, hogy a király nagyjából olyan lehetett, mint Szent László ereklyetartó szobra. Ugyanezt a típust képviseli I. Endre Tihanyban felfedezett koponyája is, valamint Szent László leányának, Eirénének (Piroskának) a Hagia Szófia előcsarnokában megtalált csodás mozaikképe. Az embertan kutatói azt vallják, hogy ilyen lehetett a honfoglalók törökös rétege. Szent Istvánra is illenek a Szent László-ének szavai:

„Te, arcul teljes, szép piros valál,
Tekintetedben embereknél kedvesb . . .
. . . Tagodban ékes, termetedben díszes . . .”

Egy késői forrás a szépítéstől mentes képet ad szent királyunkról, azt írja, alacsony volt – akárcsak Árpád magyarjai! –, hirtelen haragú, de igazságos. Itt van előttünk a Szent Jobb. István király keze. Hadd búcsúzzam tőle azzal, amit az egykor nálam járt mongol akadémikussal beszélgettünk. Mondtam neki, hogy érdekes, Árpád magyarjai szablyáinak markolata igen rövid, ha kézbe fogom, gombja alig látszik ki a markomból. Hát ez természetes, mondta mongol barátom. A lovas népeknek karcsú, de inas, erős kezük van, a földműveseknek szétterülő tenyere, nagyobb, nehézkesebb, a mienk kecsesebb. Hasonlítsuk csak össze – mondta, s meg is tettük, és igaza volt. Nos, a szent jobb sem csak imára kulcsolódott, hanem szablyát is forgatott: íme kecses, kicsi volta a bizonyság reá. A szent jobb több gondolatot vet fel bennünk. Ez a kéz alacsony termetű, szívós izmú ember keze volt, olyané, mint Árpád népének férfiai voltak. Az Árpádok magas termete a későbbi vegyes házasságok emléke. A másik gondolat: úgy látszik, István királyt teteme megmerevedésében temették el. Ökölbe szorított keze egyrészt haláltusájának, másrészt ellentmondást nem tűrő, fenséges jellemének emléke.

Köszönöm, hogy mellette tölthettem el egy fél órát.

Előadás a Bazilikában a Szent Jobb előtt 1986. január 20-án.
Megjelent az *Életünk* 1986. évi 12. számában.

Bizánc és a magyarok

Tavaly jelent meg Dimitriosz Hadzisz szerkesztésében kiváló görög kutatóink és műfordítóink együttműködésével az a remek szöveggyűjtemény, amely áttekintést ad Bizánc irodalmáról (Európa, 1974). Bármilyen közhely: ez a mű hiányt pótol. Voltak ugyan nagy tudású bizantinológusaink (pl. Váry Rezső, Darkó Jenő, Moravcsik Gyula, Fehér Géza, Gyóni Mátyás), de olyan összefoglaló mű, amelyből Bizáncról fogalmat alkothattunk volna, csak fordításokban jelent meg, s ezek sem kaphatók. Közülük a legnagyobb hatású Sir Galahad feledhetetlen *Bizánc*a volt; a források közül pedig Anna Komnéna naplórészletei mutatták Bizánc történelmének egyik rövid korszakát. A most kezünkben lévő 800 oldalas válogatás sok mulasztásért kárpótol. A szövegek sokrétűsége (történetírás, tudós költészet, szépirodalmi próza, himnuszköltészet, népi irodalom, kereszténység, teológia, filozófia stb. s végül „A bizánciak a magyarokról" című fejezet) az olvasóban olyan gondolatrajzást indít el, hogy e beszámolóban csak néhányat tud leírni a toluló kérdések, feltevések, eszmetöredékek közül.

Mindenekelőtt kezdjük a kis tanulmány címével: *Bizánc és a magyarok*. Ez a cím igaztalan, mert felteszi, hogy külön valóság Bizánc, és ismét külön a magyarság. De hát nincsenek-e magyar bizánciak? Hát nem hatott-e Bizánc megalakulása óta a Kárpát-medencére? De bizony igen! Ma is vannak görög szertartású magyarok, románok, szerbek, ruszinok, akikkel a más hitű magyarok – többsége nyugatról kapott vallást – együtt élnek emberemlékezet óta vagy még sokkal régebben. Görögkeleti s görög katolikus testvéreinken keresztül tehát Bizánc bennünk van, nem is beszélve arról, hogy hazánk állandóan dél sugárzásának körében

élt. Ám az is bizonyos – s ennyiben jogos a cím –, hogy ez a műveltség nem nálunk alakult ki, csak átsugárzott hozzánk. Szinte törvényszerű, hogy nyugat és kelet nemcsak a magyarság megjelenése óta, nemcsak Bizánc alapítása óta, hanem az ősidők óta egymásra rétegeződik hazánk területén. Nemrégen írtam egy könyvet, amelyben vázlatát adtam a magyar föld őstörténetének *(Vértesszőlőstől Pusztaszerig)*, s a megírás folyamán egyre tisztábban formálódott meg bennem ez a tény. Síkságaink beleszőnek minket a keleti sztyeppei világba, népességünk gyakran töltődött fel keletről–nyugatról–délről–északról, egyszóval a négy világtáj felől. A görög kereskedelem és Róma légiói előtt s után keleti, északi, nyugati népek árasztják el területünket. Ennek a kényszerű központi helyzetnek öröksége a római és görög kereszténység harca is, amely a IX. századtól kezdve tart, és Géza és István alatt válik a hitkérdésekből államhatalmi tényezővé is. A Kárpát-medence déli és keleti vidéke mind a mai napig jórészt Bizánc vonzáskörébe tartozik, míg a többi rész a katolicizmus és a protestáns hitek révén nyugati vonzású. Ezt a bonyolult – és népi tekintetben is sokrétű – hálózatot finom szálakkal szövi át a mohamedán műveltség megjelenése és a keleti kultúrájú zsidóság jelenléte.

Nem szükséges e közismert dolgok hosszadalmas ismételgetése ahhoz, ami az eddigiekből is kiderült: Bizánc része a magyar műveltségnek is. Különös értékűvé teszi ezt az alig mérhető, de állandó kapcsolatot az, hogy Bizánc történészei, írói sokat foglalkoztak a peremnépekkel, s köztük velünk magyarokkal is (amint láttuk, könyvünkben külön fejezet gyűjti egybe a legfontosabb magyar vonatkozású forrásokat).

De a Bizánccal foglalkozó művekbe más okból is belekerül hazánk: jó néhány olyan művészi emléket őrzünk, amelyek Bizánc remekművei közé tartoznak. Ilyen királyi koronánk alsó pántja, amelynek zománcai Dukasz Mihály császár Gézának adott ajándékáról valók. Hajszálfinom rajzú zománcai e művészet legjava alkotásai, Konsztantinosz Monomakhosz császár koronája, amelyeken Zoé és Theodora császárnők közt jelenik meg a császár fenséges, Krisztus királyra emlékeztető alakja. „Lehel kürtje" pompás ünnepi játékjelenetekkel, a csodás esztergomi Csók-tábla, a besztereci füstölő, a sírleletek ereklyetartó keresztjei, a hencidai 5. sír arany fülbevalója, hogy kisebb jelentőségű leletekről ne is beszéljünk. Az ószlávsággal ötvözött Bizánc egyik legszebb és legkorábbi emléke a Bécsben őrzött, úgynevezett Szent István-erszény, remek zománcokkal és

hímzésekkel. Mindez a tárgyak nyelvén vall a magyar–bizánci kapcsolatokról, arról tehát, amelynek írott forrásait e kötetben olvashatjuk.

E rövid beszámoló írójának az a különleges élménye is volt Bizáncról, hogy nemcsak Szalonikiben és Konstantinápolyban meg Ravennában járt, hanem a bizánci kultúra egyik szent helyén, a „Szent hegyen", az Áthosz-hegyen. Hadd sugallja az élmény közvetlenségét, hogy a beszámolót most már első személyben folytatja.

Feledhetetlen két hetet tölthettem az Áthosz-hegy szerzeteseinek és kolostorainak világában, a XX. századig megőrzött középkori Bizáncban (1938-ban Bartha Dénessel együtt, Harriseion-ösztöndíjjal). Egyik ottani beszélgetésem emléke pontosan beleillik ennek az ismertetésnek gondolatkörébe.

Az emlék megértéséhez tudnunk kell, hogy egész ottlétem alatt tapasztalhattam, hogy Róma és a pápa valami sötét ősellenség a szerzetesek számára. Ez a legtisztábban éppen egy olyan beszélgetésből derült ki, amelyben nekünk magyaroknak is szerep jutott, s amelyet most el szeretnék mondani. Az Áthosz-hegyi út végén ott álltam útlevelemmel kezemben a kis hajóállomáson. Egy szerzetes – szakállas, magas kalpagos, mint a többiek – szemét erőltetve, lehajolva figyelte zöldkötéses, magyar címeres útlevelemet, s egyszerre megszólalt: „Maga magyar?" Szépen, ízesen beszélt, kissé erdélyi kiejtéssel. „Atyám, honnan tud maga magyarul?" – lepődtem meg. „Brassói román fiú vagyok" – mondta, s aztán kiderült, hogy 15 éves korában eljött ide meglátogatni szerzetes nagybátyját, s azután „az Isten megmondta nekem, hogy maradjak itt". Egyébként hivatásos asztalos volt, és éppen Szalonikibe utazott valamilyen gyalupad beszerzésére. Szerzetestársai körülálltak és őszintén csodáltak minket, két embert, aki olyan nyelven beszél – amilyen nincs is! Új ismerősöm kenyérrel, sóval és túróval kínált, s egymás mellett ülve utaztunk a fedélzetközön. Sok mindenről beszélgettünk – folyamatos szava meg sem zökkent sehol sem –, s végül felbátorodtam és megkérdeztem tőle: „Atyám, itt a béke honában engedjen meg egy kérdést." „Tessék." – „Mondaná meg nekem, mi az oka annak, hogy a románok és a magyarok közt sok a harag és gyülölködés." „Azt én megmondom magának – felelte –, mert nekem megmondta az Isten." Olyan komolyan, őszintén beszélt, hogy egy pillanatra sem jutott eszembe elmosolyodni, s hallgattam, amit mondott. Szinte szó szerint emlékszem mindenre. „Mikor maguk magyarok bejöttek hazájukba, az üres pusztaság volt. A pusz-

ta közepén három sátor állott, és a három sátorban három ördög lakott: Luther, Kálvin és a római pápa. Ezek elrabolták a maguk lelkét, s amíg maguk vissza nem térnek az ortodox hitre, mindig baj lesz magukkal." Íme: nyugat és kelet ellentéte egy kedves, jámbor szerzetes eszmevilágában! S ez nem egyéni elképzelése volt. Emlékszem – ugyancsak az Áthosz-hegyen hallottam –, hogy a görög–török békesség létrejön majd, mert Metaxasz (az akkori görög kormányfő) együtt járt elemibe, sőt egy padban ült Kemál pasával, s most majd a törököket át fogja téríteni az ortodox hitre, és szent lesz a béke.

Az Áthosz-hegyi szerzetesek jó szívére és szeretetére vall, hogy bár tudták, hogy nem vagyok ortodox, igazi kedvességgel, készséggel fogadtak, s életem végéig boldog leszek, hogy közöttük lehettem.

Persze a pogány–keresztény, nyugati–keleti ellentétek már a kezdet kezdetétől megvoltak, és a művelt bizánciak nagy gondja éppen az volt, hogy a görög múltból átmentsék a menthetőt, azt ötvözzék a kereszténységgel. Kezdetben a szakadék áthidalhatatlannak látszott. Emlékezzünk Tertullianus szenvedélyére: „Hol ért egyet Athén Jeruzsálemmel? Hol egyezkedhetik az Egyház az Akadémiával? Állj ki lelkem és tanúskodj... De ne abban a formában állj ki, amivé az iskolák és a könyvtárak nyomorították, tudománytól csöpögve, mit az athéni Akadémiák és Porticusok tömtek beléd. Légy nyers és egyszerű, faragatlan és tudománytalan, mint azoké, akiknek nincs egyebük, mint te, légy olyan, mint a vándorok és ténfergők, mint a műhelyben izzadók egy anyagból való tiszta lelkülete." Bizánc éppen a fonákját művelte annak, amit Tertullianus a kereszténytől megkövetelt, s mindezt Krisztus királynak, a világuralkodónak jelében! – és szerencsére az európai műveltség jegyében!

Olvastam a szemelvények magyarázatakor – s ez egyúttal egy régészeti tényt is megértetett velem –, hogy a bizánci irodalom nem a nép nyelvén szólt, hanem tudós módon a régi görögöt használta még akkor is, amikor már a köznapi görög ember úgyszólván egy szót sem értett belőle. Akárcsak nálunk: irodalmunk, közigazgatásunk hosszú időn keresztül latinul folyt, amiből az iskolázatlan magyar semmit sem értett. De nemcsak a nyelv maradt Bizáncban ógörög, hanem az irodalom témavilága is az ókor mitológiájából merített. Nos, az 1920-as évek végén nagy feltűnést keltett a régészet világában, hogy Leonyid Maculevics, az Ermitázs kiváló bizánci művészettörténésze kimutatta, hogy azok a világhírű nagy ezüsttálak, amelyeken csak úgy zsúfolódnak a görög mitológia jele-

netei, nem ógörögök, hanem bizánciak. Rajtuk van a bizánci udvári műhelyek pecsétje, méghozzá az ábrák fonákjának mélyedéseiben is. Ez csak úgy lehetséges, hogy a pecsétek még a minták elkészülte előtt kerülnek a lemezekre! Így az egész antik világ tovább él Justinianusnak és utódainak Bizáncában, hiába zárták be a pogány szellemű Akadémiát! Minket magyarokat azért is érdekel közelebbről ez a „bizánci antik", mert egyik igen szép ábrázolása a kunágotai avar fejedelem sírjában maradt reánk. A fejedelem halotti kardját ugyanis sebtében szétnyírt aranylemezekkel borították. Ezeken a lemezeken ott látjuk Dionüszoszt kíséretével, az őrjöngő menáddal, Szilénosszal, a vadászó, halászó erószokkal együtt.

A „pogány" örökséggel szemben hadd vessem fel a népvándorlás kori hazai népek, különösen a keletről jöttek bizánci kereszténységének kérdését. A sírleletek tanúsága szerint ugyanis hazánkban volt keresztény élet. Az ozorai onogur-avar fejedelmet például lovával együtt temették el, de felesége és kislánya nagy aranykereszttel nyakukban kerültek melléje. A női viselet ékességeiből úgy látszik, hogy olyanféle ruhában temették el az asszonyt, mint amilyent Theodora udvarhölgyei viseltek, s ebből sejthető, hogy a fejedelem felesége a bizánci udvarból került avar földre. De újabban, amióta egyre meggyőzőbbé válik az onogurok 670 körüli honfoglalása, számot kell vetnünk azzal is, hogy a VI. században a Kaukázusban onogur püspökség volt! Ezek azonban szűkebb szaktudományi kérdések felé terelnék ezt a beszámolót. A korai avar kor övviseletét ellepik a bizánci minták. Mindez talán elég annak bemutatására, hogy Bizánc és hazánk területe jóval a honfoglalás előtt, de még az első magyar betelepedés ideje előtt is igen erős kapcsolatban volt nemcsak az anyaterülettel, hanem a dél-oroszországi bizánci településekkel is.

Hadd hívjam fel itt a figyelmet valamire, amire talán eddig nem figyeltünk kellő súllyal. Nemcsak a szláv népek kaptak írásbeliséget Bizánctól, hanem a „türk" népek is! A nagyszentmiklósi kincs „Bojla"-csészéjének török nyelvű feliratát bizánci görög betűkkel írták! Éppen Cirill és Metód ezerszáz éves ünnepe évében illenék felfigyelnünk erre a jelenségre! Türk nyelvű fejedelmeink tehát görög betűkkel íratták le szövegeiket. Még rovásírásunkban is van ennek nyoma. Vajon nem ide illik-e a legelső magyar oklevél görög szövege? A Veszprém-völgyi apácakolostor alapítóleveléről ugyanis joggal hihetjük, hogy Géza–István királyunk bocsá-

totta ki, méghozzá görög nyelven. Nem ártott volna az oklevél szövegét beiktatni a kötetbe!

Meglepetéssel olvassuk a szemelvények tudós magyarázóitól, hogy az a munka, amely a legtöbbet mond rólunk, nevezetesen a Bíborbanszületett Konstantin műve, bizony tele van torzításokkal, önkényes átírásokkal. Ez akaratlanul is felidézi bennünk azokat a megfigyeléseket, amelyeket Deér József, Györffy György és Czeglédy Károly tett a Bíborbanszületettnek a magyarokra vonatkozó szövegével kapcsolatban. Ebben is kavarodás történt ugyanis: összekeveredett a szavárd–kangar háború a későbbi besenyő–magyar harcokkal. E keveredés kimutatása egyúttal néhány száz évvel visszakeltezte a magyarokról szóló első értesülést, talán éppen a 670-es évekre!? Van itt egy másik kérdés is, amely nem került még elég élesen vizsgálatra. Nevezetesen a Bíborbanszületett felsorolja törzseinket (amelyek emlékét mind a mai napig őrzik helyneveink), de krónikáinknak egyetlen szava sincsen törzseinkről. Csallány Dezső s jómagam is feltesszük, hogy törzseink javarészt az első honfoglalás népei lettek volna. Ezt támasztja alá, hogy a „griffes-indás" népesség temetői igen sok esetben törzsnevű faluk közelében kerülnek elő, míg Árpád magyarjainak temetőit csak elvétve találjuk ezek mellett a faluk mellett. Minden olyan magyarázat – amellyel történettudományunk kísérletezett –, hogy Géza és István szétverték volna törzseinket, és emlékezetük kiveszett volna krónikáink korára, puszta kitalálás, hiszen e törzsek emléke faluneveinkben mind a mai napig él!

A magyarokra vonatkoztatható bizánci források igen gondos elemzésével a magyar kutatás arra a meggyőződésre jutott, hogy a bizánciaknál és araboknál szereplő magyar ugor, baskír, hun, türk és szavárd név egyetlen népre, tudniillik a magyarokra vonatkoznék. Kétségtelenül alaposan meggondolt feltevés, de nem az egyetlen lehetséges megoldás. Éppen jómagam gondolok arra, hogy a különböző nevek jórészt különböző származású népeket jelölhetnek, akik aztán később – Árpád népének honfoglalása után – jórészt itt hazánk területén olvadtak egybe. A Bíborbanszületett is tud kétnyelvűségünkről, az arabok pedig határozottan kijelentik, hogy a türkök egyik fajtája vagyunk. Legyen elég ennyi annak bemutatására, hogy a százszor elolvasott, százszor magyarázott magyar vonatkozású bizánci forrásokban is bőven akad még kutatnivaló.

Külön örömet jelentett számomra, hogy újra olvashattam Kinnamosznak, a szemtanúnak szövegét a zimonyi magyar varázsló asszonyról. Ő a

bástyafokra állva, szoknyáját nyakába véve, szemérmetlen felét mutogatta a bizánciaknak, varázsszavakat mormolván, hogy erejüket megtörje. Pontosan ugyanezzel a varázselhárító mozdulattal nézett a hívőkre Magyarszentpál (Kolozsvár mellett) kicsi falusi templomában egy román kori pillérfő testszínűre festett ocsmány nőszemélye. Míg a zimonyi asszony a szorongatott várbelieket akarta megvédeni, a magyarszentpáli az oltáriszentséget védte a rontó tekintetektől, boszorkányoktól.

Csapongó gondolataimba most egy részletet iktatok be, amit Prokopiosznak, a bizánci udvari történetírónak és bennfentes pletykamesternek szövege idézett fel bennem.

A ravennai San Vitale a szépséget áhítozók zarándokhelye. Szentélyének mozaikján dús virágerdő burjánzik, és az Ószövetség prófétái intenek minket. Utánuk – közeledvén a szentek szentjéhez – szinte égi fenségben látjuk Justinianust és Theodorát, egymással szemben lévő falon, kíséretük koszorújában. Óhatatlan, hogy a mozaik művészi komolysága mellé ne párosuljon néhány emlék azokról is, akiket ábrázol. Justinianus: a bizánci birodalom régi fényét adja vissza, megépült a Hagia Szófia, óriási tere könnyedén borul a hívőkre, és kupolájának aranya a menny ragyogását idézi, máig ható érvényű justinianusi jogalkotás stb. Vele szemben Theodora, akinek méltósága tiszteletet parancsol. Nemes nőiségében olyan, mintha a késő középkori bizánci irodalom trójai háborújának Helénéje jelennék meg testi mivoltában:

„Oly szép e nő, elbűvölő, szemöldöke oly íves!
Széparcú, széptekintetű, a bőre, mint a harmat,
A pillantása élveteg, gyöngéd, mint rózsakertek,
Fehérkarú, széptermetű, kéjes gyönyört ígérő,
A bőre tejfehér, puha orcái pírban égnek,
Szemében örvendő mosoly, szemhéja, mint a bársony,
Mesterkéletlen, egyszerű, természetadta színű:
Fehérségét tűzrózsapír itatta át szelíden,
Miként ivort színeznek el bíborral, akkép fénylik."

(Karsay Orsolya fordítása
Manasszés *Kronographia*jából)

S mindez a bizánci mozaikművészet csillámló színkáprázatában! Az embert ellenállhatatlanul magába zárja a szépség és humánum komolysága. A San Vitale mozaikjai feledhetetlenek!

De miért írtam le ezeket a közhelyeket, hiszen e mozaikok minden művészettörténeti könyv ékességei, azok is ismerik, akik még nem fordultak meg Ravennában. Miért? Nos, vegyük elő könyvünkből Prokopioszt, az életrajzírót, Justinianus és Theodora kortársát, udvari történetíróját, aki a bizánci ékesszólás rafinált művészetével ünnepli hőseit, de aztán megírja mindennek ellenkezőjét is a *Historia arcana*ban, nyíltan megvallván, hogy mint udvaronc hazudott, az igazság az, ami ebben a művében olvasható. „A császár tehát gúnyos, ravasz, álnok, haragját rejtegető, kétszínű, félelmetes ember volt; tökéletesen el tudta rejteni szándékát, könnyet nem ejtett sem örömében, sem bánatában: de tettetésből akkor jelentek meg szemében, amikor szüksége volt rá. . . Sohasem az ügy tisztázása után ítélkezett, hanem meghallgatta a rágalmazót, s elrendelte az ítélet azonnali végrehajtását. Habozás nélkül adott ki olyan rendeleteket, melyek országok leigázását, városok felgyújtását, egész népek rabszíjra fűzését parancsolták, minden ok nélkül." Még fokozódik elrémülésünk Theodora jellemzésekor. Ebből csak „szelíd részeket" idézek, mert amit leír, megszégyeníti a legvadabb pornófantáziát is: „Nemcsak szemérmetlen volt, rombolta is a szemérmet mindenkinél jobban. Gyakran megállt meztelenül a színpad közepén a színészek között, lehajolt, kidugta fejét a két lába között, és szokott színpadi ocsmányságait szórta azokra, akikkel már volt dolga, meg azokra is, akik nem közeledtek hozzá. Így élt vissza féktelenségében a testével. Úgy tetszett, szemérmét nem a természetadta helyen hordja, ahol a többi nő, hanem az arcán." Igaz, mindezt még császárnő kora előtt tette, de azután sem hagyta abba trágár életét.

Mármost kinek higgyünk: a mozaiknak-e vagy Prokopiosznak? Valahogy úgy kell lennie, hogy a kettő nem zárja ki egymást. A hangulat, amely komoly ragyogásával a San Vitaléban fogad, nemcsak gyönyörű, de igaz és mély emberi vallomás, amelyhez – ha úgy tetszik – csupán ürügy a császár és a császárnő megjelenítése. Bizáncban ez a két méltóság amúgy is ránőtt az egyéniségre, az egyéni kiválóságra vagy esettségre: a császár Krisztus képmása, akiben mennyei fény ragyog. Ezt a császárt ábrázolták a San Vitale mozaikmesterei, akik nyilván éppen olyan jól tudták, mint Prokopiosz, hogy kinek a képmását fogalmazzák meg, de

ez nem változtatott feladatuk nagyszerűségén: ők az időtlent, az egyéniség felettit, az isten-császárt és hitvesét elevenítették meg, amint ünnepi menetben hódolnak a Világ Urának, a Pantokrátornak, aki a mocsoktalan arany ragyogásában fogadja földi képmását és feleségét.

Nos, azok a nézők, akik nem olvasták Prokopioszt, s talán csak bizonytalan, elmosódó emlékeik vannak Justinianusról, ezt a mennyei komolyságot érzik meg a San Vitalében. Mennyire eltávolodott a bizánci művészet a rómaitól, amely nyilván vesékbe néző realizmussal, prokopioszi hűséggel ábrázolta volna azokat, akik itt feledhetetlen fennséggel vonulnak ünnepélyes menetben.

Anélkül, hogy folytatnók az ellentétek feszegetését, az olvasónak meg kell éreznie, hogy a felvetődött kérdésekben sarkítva jelentkezik a valóság és a művészi alkotás viszonya és a közéjük iktatódott ideológia átformáló szerepe.

Ha már felmerült a fogalom, maradjunk az ideológiánál. Berki Feriz mesteri tolmácsolásában olvashatunk néhány részletet Johannesz Damaszkénosz teológiai műveiből, például a legnehezebb hittételnek, a Szentháromságnak magyarázatából. A fordításhoz fűzött jegyzetekből kiderül, hogy – kissé eltúlozva – a filozófiai kategóriák annyi árnyalatot – tehát értelmet! – kapnak, ahány nyelvre lefo dítják őket. Műfordítóink nyilván sokat küszködnek hasonló kételyekkel. De még a görög nyelven belül is a szavak helyzete, árnyalatai szerint is mennyi jelentésváltozás, értelmi áttétel adódik. Szó szerint idézem Berki Feriznek értelmező szavait, amit Madách Bizánc-jelenetéből valamennyiünk által jól ismert szópárhoz fűz: „Uszia (latinul essentia) az Istenség belső lényege, mely szintén közös és azonos a Szentháromság mindhárom személyében. E körül keletkeztek már a IV. században az ariánus hitviták, melyek nyomán az egyetemes egyház zsinatilag rögzítette, hogy Krisztus, a Fiú Isten azonos lényegű, egylényegű (homousziosz) az Atya Istennel. Az ariánusok ui. tagadták a Fiú Istennek ezt az egylényegűségét, s a Szentháromság személyei között alárendeltségi viszonyt láttak. Később a félariánusok – mint áthidaló megoldást – megpróbálták elfogadni a »hasonló lényegű« (homoiusziosz) fogalmat, ám sikertelenül. Fordításunkban az uszia szót »lényegnek«, illetve – a szó tágabb értelme miatt – szükség szerint »isteni lényegnek« fordítottuk." (656–657.)

E kötetről számot adva, a „bőség zavara" kerít hatalmába, de egyúttal – megfeledkezvén arról, hogy voltaképpen irodalomtörténetet forgatunk

– bizonyos dolgok elmaradását sajnáljuk is. Csupán egyetlent emelnék ki közülük: a bizánci hatalom, ideológiája szerint, az égi hatalom tükörképe volt. A császár-isten állt az égi szférában, majd az arkangyalok stb. mind lennebb tartó rendjének megfelelően helyezkedett el az udvari és a szélesebb társadalom. Minden hivatalnak, hivatásnak, mesterségnek megvolt az égi megfelelője. Szépen tükröződik ez a Dukasz-korona zománcaiban, ahol az égi és földi személyek pontosan megfelelnek egymásnak, azaz a tükrözésnek. De Konstantinápoly is a Mennyei Jeruzsálem másaként épült fel! Azért sajnálom, hogy ennek az eszmének sugallása kimaradt, mert kitűnően szolgálta volna a közölt szemelvények szellemének jobb megértését.

Köztudomású az is, hogy a bizánci művészetet bizonyos állandóság, az előírt mozdulatok, jelképek, kompozíciók kínos pontosságú ismétlése jelzi, akárcsak a liturgiában. Ezért nehéz például az ikonok időrendjében való tájékozódás. A kötet szemelvényeiből nem érezzük meg sugalló erővel, hogy ez szinte lényege annak, amit Bizáncnak nevezünk: a „változhatatlanság" az időfelettiség, a dogmák kérlelhetetlen, örökre megszabott világát idézi, amelyben nincsen változás! A változás szinte egyenlő az istenkáromlással!

Talán ebbe a kérdéskörbe tartoznék – és a szemelvényekben erre sem kapunk választ – a testiséget sugalló, a változást érzékítő szobrászat és dráma hiánya is!

Mindezek olyan kérdések, amelyek túlmutatnak Bizánc hatásterületén, és a valóság-idea-művészet mindig megújuló kapcsolatait kellene megragadjuk, hogy a jelenségeket megpróbáljuk az értelem nyelvére lefordítani. De éppen az a szép az egészben, hogy e tekintetben Bizánc sem különálló világ, csak ember voltunk teljességében tudunk közeledni feléje, s pillantjuk meg tükrében – önmagunkat!

Megjelent az *Új Írás* 1975. évi 11. számában.

Koronatanulmányok

Amióta a magyar koronázási jelvények ismét köztünk vannak, az érdeklődés megnőtt irányukban. Hírek kelnek lábra, cáfolatok válaszolnak reájuk, kétségek merülnek fel, s újabb megfigyelések látnak napvilágot. E két rövid, vázlatszerű tanulmány írója tagja a Koronabizottságnak, s így többször közvetlen közelről tanulmányozhatta nemzeti ereklyéinket. A szerző feladata mind a bizottságban, mind pedig az ősszel összehívott nemzetközi értekezleten elsősorban a jogar tanulmányozása volt, de természetesen a többi kegytárggyal kapcsolatban is támadtak mondanivalói, új megfigyelései. A korona körüli írások alapja mondva-mondatlan Deér József monumentális könyve (*Die heilige Krone Ungarns*, Wien, 1966), még akkor is, ha néhány szerző néhány tételével vitába száll: újat alig hoztak az utóbbi időben e nagyszerű könyvhöz.

Az alábbiakban két megfigyelésemet közlöm a koronával kapcsolatban, legjobb tudásom szerint hasonló megállapításokra még senki sem jutott. Mégis ezt a közleményt vázlatnak tekintem, mert részletes kidolgozásuk irdatlan időt vett volna igénybe, s olyan területen – bizantinológia –, amelynek eddig inkább csak szemlélője voltam, semmint kutatója.

Tanulmányomhoz csak néhány kirajzolt részlet és elképzelés rajzát mellékelem. A korona teljes, színes felvételeire utalok, amelyek Szelényi Károly nagyszerű munkái, ezek ismétlése felesleges lett volna. A felvételeket Kovács–Lovag *A magyar koronázási jelvények* (Corvina, 1980) című könyvében tanulmányozhatjuk.

A két vázlat közül az első Géza királyunknak a koronán lévő arcképével foglalkozik, a másik pedig a palástra varrt gyöngydíszes „gallérral", amelyről azt a megállapítást teszi, hogy az is korona volt, mindennapos,

házi korona, és feltétlenül csak a királyi család tagjai hordhatták, talán éppen a királynék. Röviden bemutatom e két kérdésről tett megfigyeléseimet.

I. GÉZA KIRÁLYUNK KÉPE A GÖRÖG KORONÁN

Talán sehol, egyetlen államban sem határozta meg annyira a részleteket az egész, mint Bizáncban. Szinte lehetetlen bármit vizsgálni anélkül, hogy helyét a földi szent értékrendben ne tudnók, mert minden ebben az értékrendben alakult, ezt tükrözi, ebben nyeri el értelmét. Ezt nagyon komolyan kell vennünk. Mint ahogyan komolyan vette Bizánc is. A császári műhelyekből kikerült tárgyak az ellenőrök láncolatán mentek keresztül, hogy a mű és anyaga megfelel-e az előírásoknak. Jussanak eszünkbe azok a nagy ezüsttálak, amelyekből az Ermitázs tucatjával őriz, s hazai földön, a tépei kagáni kincsben is előkerült egy vastag tál negyede. Ezeken a tálakon négy-öt hitelesítő bélyegző van, ami annyit jelent, hogy mielőtt a műhelyt elhagyta, ennyi ellenőrzésen ment keresztül! Természetesen még nagyobb ellenőrzést kell elképzelnünk azokkal az ötvösművekkel kapcsolatban, amelyek valamiképpen a császár személyét érintették. Akár mint az ő ajándéka készültek, vagy éppenséggel őt ábrázolták: a mennyei Jeruzsálem földi másának, Konstantinápolynak – és a világnak – császárát és környezetét.

Amikor most a Szent Korona alsó pántjának, az úgynevezett Corona Graecának egy parányi, még milliméterrel is alig mérhető jelenségét, a homloktincseket vizsgáljuk, állandóan a bizánci isten-császárságnak mindent átható szent kánonjaira kell gondolnunk. Itt a művész leleményének úgyszólván semmi szerepe nem volt, ő hűségesen megvalósította azt, amit előírtak neki. Ha így nézzük görög koronapántunkat, akkor belezsúfolódik az egész bizánci hitvilág és értékrend. Az ábrázolásoknak nincsen egyetlen zuga sem, amelyet a véletlen, a művészi képzelőerő töltött volna meg tartalommal. A tartalom adva volt, s azon túllépni szinte halálos bűn volt, mert az öröktől fogva fennálló „mennyei rendet" s annak földi mását bontotta volna meg. Ezzel a vizsgálódó tekintettel kell néznünk koronánkat, amely nekünk nemzeti kincsünk, de egyúttal szinte észrevétlenül közénk hozza Bizáncot. Koronajelképeink nyelvén a bizánci császár trónolt a magyar királyok felett, tehát a jelképek nyelvén hazánk Bizánc része lett. A Corona Graecának ez a voltaképpeni tartalma,

s ez derül ki az alább bemutatandó parányi részletek elemzéséből is. E tanulmányom voltaképpen kísérlet. Dolgozatom befejezetlen, még sokat kell csiszolnom rajta, még több megoldatlan kérdést kell kutatnom.

Most pedig nézzük, ki is volt az – természetesen bizánci szemszögből –, aki a koronát kapta – avagy nem koronát, hanem valami kegytárgyat –, amelyen a Világuralkodó és az arkangyalok, szentek között, a császár és társuralkodója társaságában ott látjuk őt magát szebatoszt, a magnuszt, a hűt (pisztosz): I. Géza magyar királyt.

XI. századi köztörténetünk eléggé ismert ahhoz, hogy Géza királyunkkal kapcsolatban elegendő személyiségének és tetteinek rövid emlékeztetője. Géza és Salamon viszályában Salamon német hűbérbe ajánlotta az országot, s ezzel szemben Géza nem kereshetett máshol támaszt, mint a bizánci birodalomban. Bizánc is vele tárgyal, nem Salamonnal, és Géza az, aki e korban szokatlan nagyvonalúsággal szabadon engedi a bizánci foglyokat. Bizánccal a legszorosabban házassága fűzte a szövetséget, felesége, Synadene a császári család szűk rokonságához tartozott. Bizánc támogatásával – és lehetséges, hogy éppen a Corona Graecával – koronázták meg Gézát magyar királlyá talán 1075 végén. A Salamonnal vívott döntő ütközetben csoda történt: László (a későbbi Szent László) látta, hogy az égből egy angyal száll le, és aranykoronát tart kezében, s Géza fejére teszi. Nemrégen a magyar korona és koronázási jelvények kutatása kapcsán rendezett tanácskozáson hangzott el Váczy Péter előadása, amelyben elmélyült szövegkritikával bizonyította, hogy Thietmárnak azok a sokat idézett szavai, hogy István a császár biztatásából „Coronam et benedictionem accepit" kifejezésében nem a császár küldte, hanem az angyal hozta korona tanítása lappang. Két magyar királyunk kapta volna legendás hit szerint a koronát közvetlenül az égből: Szent István és Géza. Gézáról járta a hír, hogy ha nem fogadta volna el a királyságot a felkent király, Salamon életében, bizonnyal őt avatják szentté, s nem László királyt. Moravcsik Gyula a Corona Graecára való közvetlen utalást lát a mogyoródi csodában. Bizáncnak is érdeke volt a magyar szövetség, biztosítékot jelentett ez a szerb, bulgár, besenyő, úz támadások ellen, és egyúttal védte a birodalom hátát a szeldzsuk török háborúk idején. Íme: „régebben is sejtették már, mi is úgy hisszük, hogy e szép legenda, amelynek angyalában a koronát hozó Gábor arkangyalra ismerünk, a bizánci korona érkezésének emlékét őrzi". Egyszóval a koronán ábrázolt Gábor arkangyal látványa alakult át látomássá, mintha ő

hozta volna közvetlenül a mennyből, s tette volna Géza fejére a koronát. Nagyon megalapozott sejtés ez, de egyúttal közvetett bizonyság, hogy Gézát valóban ezzel a zománcos korona-abronccsal koronázták meg. Györffy György hívta fel arra a figyelmet, hogy a korona zománcképének Gézája fején a mi koronánk oromdíszek nélküli mása látható (az oromdíszek eredetileg nem tartoztak a koronához). Tudvalevő, hogy a bizánci császárnak is angyal hozza az égből a koronát. Ám a korona és a váci Úrangyala csodáján kívül is két jelenség mutatja, hogy Géza kiemelkedő, nagy uralkodó volt, az egyik a feliratán lévő pisztosz (hívő, hű) kifejezés. Ez a bizánci császárok feliratain mint „Krisztushoz hű" szerepel. Ugyancsak Moravcsik Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy mivel itt nem tették ki a „Krisztushoz"-t, a felirat kétféleképpen értheto: úgy is, mint aki a császárhoz hű, hiszen reá is tekint! A bizánci diplomácia szívesen élt ilyen, kétféleképpen magyarázható kifejezésekkel. Ez is bizonyítja, hogy a korona képsorát, feliratát nagy alapossággal tervezték meg. A másik feltűnő jelenség Géza latin neve: Magnus. „Ego Magnus, qui est Geisa" – írja magáról a garamszentbenedeki alapítólevélben (Kn. I. 53.). A XIII. századi Albericusnál is: „Regnavit rex Magnus" (MG SS XXIII. 798.). Persze, lehet egy egyszerű keresztnév is, erre is van példa, de lehet a szó eredeti értelmében vett jelző is. A magam részéről hajlok arra, hogy Géza nem pogány neve lett volna, Magnus pedig a keresztény, vagy amint Hóman gondolta, hogy a hercegi pénzeken Magnusnak (Muonas), a királyiakon Gézának (Geuca) nevezi magát, hanem a Magnus név latin fordítása lenne a szebasztosz méltóságnak, amelyet Géza a koronával együtt kapott. Ám e részletkérdések (pl. hogy a Géza név eredetileg méltóságnév lett volna) nem tartoznak szorosan vett témánkhoz. Fűzzük hozzá mindjárt, hogy a bizánci diplomácia kétértelműsége megnyilatkozik Géza homloktincsében is: olyan, mintha azonos lenne a császárokéval, de mégsem azonos, mert a császároké a haj alól (paróka alól) bukkan ki, míg Gézáé saját hajából kunkorodik homlokára. Tehát itt is a császárok közé tartozik, meg nem is! A továbbiakban a tincs jelentőségének tárgyalásakor mélyebben pillantunk majd ennek az apró „tévedésnek", vagy nevezzük nevén: „csalafintaságnak" értelmére. Ilyenféle bekunkorodó, kétágú tincset láthatunk a korai ír miniatúrák evangélistáinak homlokán. Hogy lenne-e kapcsolat a kettő közt, nem hiszem, mégis a hasonlóság feltűnő.

Tekintetünket a koronára vetve, röviden vizsgáljuk meg előbb a

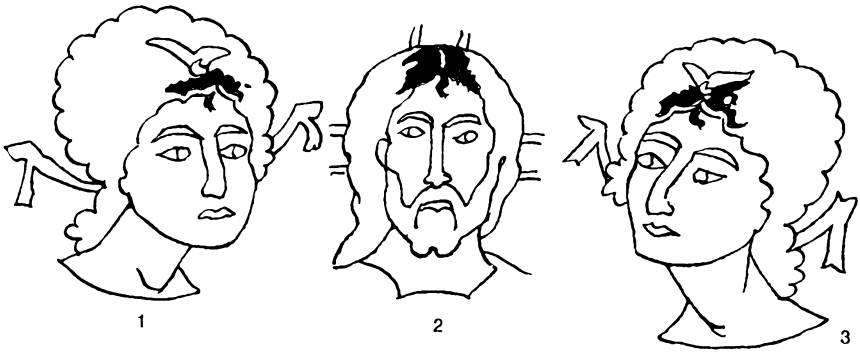

1. kép. Krisztus(2) és az arkangyalok(1, 3) képe a Szent Koronáról

mennyei értékrendet, bár itt hosszabban nem kell időznünk, hiszen célunk Géza királyunk alakjának kutatása. Krisztust és a két arkangyalt egy apró részlet fűzi össze: a homloktincs (1. kép). Mindhármuknál a haj hullámai alól búvik elő. Tehát nem a haj rekeszsora türemlik ki, hanem a tincs rekeszét külön aláillesztették. Ennek az apróságnak a továbbiakban bizonyos jelentősége lesz. Talán még azt tenném hozzá koronánknak e jól feldolgozott hármasságához, hogy Krisztusnak és a két arkangyalnak hosszú, szépen, fürtösen szegett haja van, amelyik egyik oldalon egészen a vállra omlik; az őket körülvevő szenteknek rövid, szépen rendezett haja legfennebb a tarkóig ér. Az égi értékrend földi képviselőinek hajdíszéről a későbbiekben még szó esik. Mivel e három égi jelenség elképzelés szülötte, nem beszélhetünk arról, hogy esetleg parókát viselnének, de annyit jegyezzünk meg, hogy Krisztus haját középen elválasztotta a zománcok mestere, míg az arkangyalok osztatlan, dús hajkoronáját csak fehér szalagok díszítik. A kétoldalt lebegő szalagok olyanok, mintha a dús hajat a tarkón átkötötték volna.

A homloktincs, amely a mennyei hármast kiemeli a szentek közül, meglepő módon ismétlődik a földi hármas tarkóra kerülő képein is, de itt kettős tincs formájában.

Voltaképpen ennek a jelenségnek magyarázata képezi ennek a rövid dolgozatnak tárgykörét. Vizsgáljuk meg tehát a tarkórész hármasát.

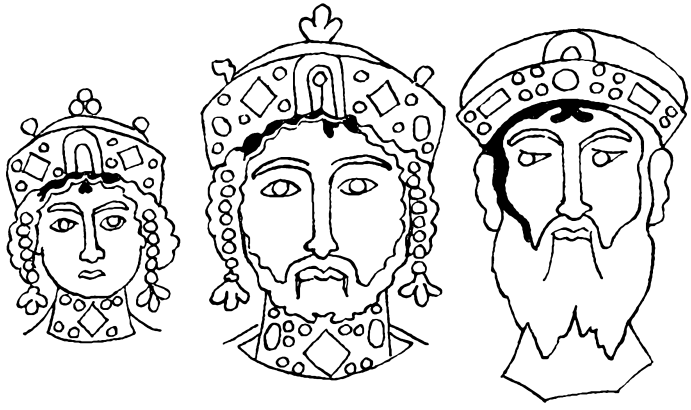

5 4 6

2. kép. Dukasz Mihály (4) és fia (5), valamint Géza (6) képe a Szent Koronáról

Elöljáróban még annyit jegyezzünk meg, hogy az arkangyalok díszes vállgallért viselnek, ugyanezt viseli a kis társuralkodó is, nyilván nem véletlenül, hanem annak jeléül, hogy földi méltósága a mennyben az arkangyalok rangjának felelt meg.

A Corona Graeca szentjeinek haja tehát kivétel nélkül rövidre nyírt, szépen hullámosított, és egyetlenegynek sem járt homloktincs. A hajviselet előírásokkal szabályozott voltáról itt csak annyit jegyezzünk meg emlékezetünkre hivatkozva, hogy a császárok környezetében lévő udvari emberek vagy az evangélisták és apostolok akár kopaszok is lehetnek, vagy nyírt tonzúra övezheti koponyájukat, vagy sokféle változatban viselhetik hajukat. Krisztus, az arkangyalok és a császárok haja mindig dús és hosszú. Liudprandnak I. Ottó császárhoz írt jelentésében olvassuk: „A görögök uralkodója hosszú hajat . . . a frankok királyai illőmód kurtára vágott hajat" – viselnek.

Ám a férfiemberek nagy része idős korára – néha még korábban is – megkopaszodik, vagy haja megritkul. Ilyenkor segít a paróka. Nagy Konstantin haláláról olvassuk Sir Galahadnál (29.): „. . . a világ ura bebalzsamozva fekszik . . . már kora reggel ünnepélyesen kifestve, diadémmal parókáján, sok-sok drágakő szikrázik rajta, a gyöngyökkel szegett bíborpalástba burkolva . . ." A Szent Koronán gyönggyel szegett bíborpalást van nemcsak a császáron, de Géza királyunkon is. Hadd szúrjak itt

közbe valamit azokra a meggondolásokra célozva, hogy a Corona Latina Világuralkodó Krisztusa a Graeca másolata lenne. A latin korona Krisztusának nincsen hajtincse! Nyilván tehát olyan környezetben keletkezett, ahol az ilyen „apróságokat" nem értették!

Lássuk most közelebbről az uralkodók képmásait (2. kép). Kezdjük a császáron. Méltóságos tartásban jobbjában a labarum, ezt középen egy ferdére állított zöld kő s körülötte négy gyöngy díszíti, felső zárólemezén négy, alul két gyöngy. A labarum szára kék. A császári ornátus dísze a szegélyeken egy-egy kék kő (téglalap és tojásdad alakú felváltva), köztük négy-négy gyöngy, az átalvetett széles szalagon kék és zöld, nagy, téglalap alakú kövek. Nyakát magas gallér fedi, középen hegyére állított kék négyzet, kétoldalt két tojásdad piros kővel, négy-négy gyönggyel – köztük egy-eggyel a gallér alapszíne, a pánté arany. Bal kezében kék, karikás kard, karján félkörös (tehát körös) gyöngyös rávarrás. Feje kissé barnás rózsaszín, és finoman övezi a hullámosított haj és szakáll. A szakáll rövidre nyírt. Homlokára egy (vagy csak félrecsúszott a rekesz? és kettes!?) tincs csüng le. Maga elé néz, piros ajkának rekesze kétoldalt lenyúlik, és osztja a szakállt. Koronája aranypántján középen bíbor íves rekeszben fehér pont, kétoldalt egy-egy ferde négyzetben zöld kő, aztán oválisban zöld, köztük zöld gyöngyök. Kataszeisztéja (koronacsüngője) nyolc-nyolc gyöngyből áll, alján pedig háromgyöngyös csüngő. Az aranyabroncs felett bíborsapka, középütt hármas, kétoldalt egy-egy fehér gyönggyel. Tunikáján felfelé forduló szívalakok, köztük fehér gyöngyök. Felirata piros. Dicsfénye piros keretes zöld.

Fia, a gyermek Konstantin gyermekségét kicsiny, rózsaszín feje fejezi ki, szakálltalan. Hullámos hajából középütt kétágú homloktincs bújik elő. Koronacsüngőjén csak hat-hat gyöngy van. Arany koronapántján középütt bíbor félkör, kétoldalt egy-egy csúcsán álló kék négyzetes kő és négy fehér gyöngyszem. A pánt feletti gyöngyök, akárcsak apjáén, de sapkája nem bíbor, hanem zöld. Nyakgallérján középütt egy csúcsára álló zöld kő és négy, illetve három fehér gyöngy. – Az arkangyalok mellgallérját viseli, kék tunikáján felfelé fordított szívalakok, de gyöngyök nincsenek közöttük. Labarumjának szára piros, táblájján két nagy zöld, téglalap alakú kő, köztük három fehér gyöngy, felső lemezén öt fehér gyöngy, bal kezében irattekercset (?), zacskót (?) tart. Dicsfénye piros keretes zöld. Szeminel látható, hogy bár feliratát bíbor és dicsfény övezi,

a kis Konstantin nem egyenlő rangú császári apjával, inkább az arkangyalokkal (az angyali kar harmadik fokozatával) tartja a rokonságot.

Minket pillanatnyilag nem érdekel, hogy a koronán Konsztantinosz van-é vagy Konsztantiusz. Ez elsősorban csak a korona készítésének idejére nézve fontos, az a néhány év azonban, amit e kérdés feloldása jelenthet, Géza királyunk képmásával kapcsolatos mondanivalóinkat nem érinti.

Nos, és Géza? Az első, ami feltűnik képén, hogy nincsen dicsfény feje körül, a második pedig az, hogy nem maga elé néz, hanem oldalra, a császárra. Kezében nem labarum van, hanem Omega-végű piros botot koronázó kék kereszt. Kék kövekkel díszített aranyszövetből van a ruhája, vállát hegyére állított zöld kő és négy gyöngy díszíti, de fekete szalaggal (gyöngyössel) szegélyezett piros köpeny van rajta, aranyszívekkel és köztük zöld gyöngyökkel, ezt korongos fibula fogja össze a jobb vállon. Bal kezében kék színű kard, gyűrűs markolattal. Nyaka fedetlen, mint a szenteké és arkangyaloké. Dús szakálla nem hullámos, ápolt, hanem kétágú, szaggatott szegélyű, „elvadult" benyomást tesz. Arcán – amelynek rekesze elegánsan vezetett szalag, és az orr alatt ér össze, erős pofacsontokat fog közre – a szakáll itt nem ápolt, hullámos, hanem merev vonalú, ellenben homlokára hajából kétfelé ívelő tincs fekszik rá, akárcsak a császároknál. Fekete haját diadém övezi, középütt egy tojás alakú zöld kővel, kétoldalt két fekvő piros, téglalap alakú kővel, köztük zöld gyöngygyel. A pántról a homlok közepén félkörös lemez magasodik fel, magja piros, kerete kék. Géza tunikája kék, karfoltja gyöngyös piros sávú és belül kék. A felirat nem piros, hanem kék. Géza a koronán a szebasztoszi méltóságot viseli. Amint Vajay Szabolcs írja, a szebasztosz az uralkodóház értékrendjében az ötödik rang volt. Ezt kezdetben csak a császári ház tagjai kaphatták meg, de a XI. század vége felé a birodalom szempontjából fontos személyeknek is adományozták. Gézánál ehhez harctéri magatartásán kívül nyilván hozzájárult a császári ház legszűkebb környezetébe tartozó Synadenéval való házassága is. A bizánci korona Stemmatogyrion, ami a jogarszerű uralkodói pálcával pontosan megfelel a szebasztoszi rangnak.

Bármennyire is különbözik Géza a két császártól, egyben egyezik, s ez nagy jelentőségű egyezés: homloktincse van, s ez Krisztussal, az arkangyalokkal és a császárokkal egyezteti őt! A szenteknek nincs homloktincsük. Ez Gézának külön helyet biztosít a koronán, egyfajta egyenjogú-

ságot jelent, amit ugyan korlátoz a dicsfény hiánya, a koronacsüngők elmaradása, de ellentétként – növel a gyöngyszegélyes bíborköpeny.

Lehetséges, hogy a megoldás a felirat „pisztosz"-ában rejlik, amiről Moravcsik olyan behatóan értekezett (Krisztushoz hű-e vagy a császárhoz?).

Mennyire hiteles a kép? A készítő ötvös nyilván utasítást kapott, hogy milyenre rajzolja Gézát. Látni nyilván nem látta, bár a görög–magyar érintkezések során láthatták sokan a bizánci nagyok közül Gézát; olyanképpen hasonlíthat ez Gézára – a bemondások alapján –, mint egy rendőrségi mozaikkép a keresett személyre.

Érdekes, hogy az ötvös, az idegenszerűséget, a szakáll ápolatlanságát kifejezendő, vastagabb rekeszfalat használt a szakáll körül, mint a többi zománcoknál, és a rekeszszalagot szinte tördelve hajlítgatta, nem sima átmenetekkel, mint a többinél! Határozottan valami barbárt akart sugallni. A száját körülzáró lemezt jó hosszan fogták össze, és ez osztja a szájtól a szakállt.

Ismerve a bizánci ceremóniákat, elképzelhető, hogy milyen gondosan kidolgozott ünnepség közben adták át Gézának azt a tárgyat, amelyet a császárok és az ő képe díszített a Megváltóval és az arkangyalokkal egy szintben. Éppen e ceremóniák miatt Géza képmása nem lehetett maszk vagy csupán kitalált, hanem bizonyos fokig hasonlítania is kellett.

Ha ezt a feltevést szembesítjük azzal, amit eddig tudunk az Árpádok megjelenéséről, azt kell tapasztalnunk, hogy ezek nem mondanak ellent a Gézáról megrajzolt ideálképnek, a Szent Korona zománcának, hitelének. A palást Szent Istvánjának feje – erős sérülései ellenére – nagyjából példázza a Géza-zománcot, ugyanúgy, mint a Szent László-herma, amely szinte hasonmása a zománcképnek. Női volta ellenére Piroska mozaikja is beillik ebbe a sorba, nagyjából ugyanilyen tanulságokat kell levonnunk a három koponyaleletből: a tihanyi I. András, a győri herma koponyaereklyéje és III. Béla fehérvári koponyája is hasonló felépítésű fejre utal. Nem ismerjük a zománckép Gézájának arcélét – profilját –, amelynek alapján biztosabban ítélhetnénk. Míg Bizáncban elegendő volt talán „a császár" beidegződött ábrázolása, aminek azonosításához a felirat nyújtott alapot, ugyanez elképzelhetetlen Géza és udvara esetében, akik aligha olvastak folyamatosan görögül, előttük csak a képmás állott, királyukat pedig jól ismerték! Mindezek alapján meg kell ismételnem,

hogy Géza zománca legalább egy rendőrségi mozaikkép erejéig hitelesen idézi meg az Árpád-ház e nagy uralkodóját.

Azokon a jellemző „apróságokon" keresztül, amelyek a bazileuszt megkülönböztetik a kisebbik uralkodótól és főként Gézától, beleláthatunk abba a világba, amelyet olyan jól ismerünk Konsztantinosz Porphürogennétosz *De ceremoniis aulae bizantinae* című munkájából.

Mivel itt nem kisebb kérdésről van szó, mint hogy reánk maradt-e a XI. századi Árpádok egyik nagy királyának hiteles képe, ne siessünk ítéletünkben, időzzünk még kissé ennél a kérdésnél.

Géza alakja nemcsak viseletében és koronájában tér el a többitől. Krisztus, az arkangyalok, szentek, Dukasz és társuralkodója kivétel nélkül mind ápolt, gondozott jelenségek, hajuk szabályos fürtökben koszorúzza fejüket, amennyiben szakálluk van, nyírott, rövid szakáll, és hullámjátéka kellemesen keretezi az arcot. Udvari emberek ezek, akárcsak gótikus székesegyházaink kapubélleteinek szentjei. Géza kirí közülük: haja nem hosszú, mint a császári személyeké (azaz nem visel parókát!), szakálla ábrázolásában szemmel láthatólag arra törekedett a mester, hogy ápolatlan, rendezetlen voltát hangsúlyozza. Mintha Géza arcszíne is árnyalattal sötétebb lenne a korona többi ég- s földlakójánál. Lehet, hogy ez nem véletlen, hiszen nagybátyjáról, I. Endréről olvassuk, hogy arcának színe barnás volt. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Géza királyunk teljes hitelű arcmását örökítette meg a zománcok mestere. Bár nyilván sokat hallhatott alakjáról, arcáról, hiszen sok bizánci láthatta a nagylelkű magyar királyt. Azonban tudjuk, hogy a bizánci művészet nem annyira az egyént, mint inkább méltóságát, mint földi szerepének égi mását jelenítette meg az ábrázoltat, kinek személyiségét a melléje tett szöveg amúgy is elárulta. Tanulságos e szempontból, amit Bárányné Oberschall Magda a Monomakhosz-korona két társuralkodónőjéről, Zoéról és Theodoráról ír. Íme *(Arch. Hung.,* XXII. 27.): „Zoé alakra kisebb és erősebb volt Theodoránál, nagy ragyogó szeme, erős szemöldöke és sasorra volt. Szőke haja és fehér bőre volt, s még idős korában is feltűnően szép jelenség. Erélyes, uralkodni vágyó, ragyogó szellemi karaktere mellett a jóval jelentéktelenebb külsejű, magasabb, soványabb és rendszertelen vonásokkal bíró Theodora a háttérbe szorult . . . a korona 1042 és 1050 közt készült . . . Zoé ekkor 62–70 éves lehetett. Theodora néhány évvel fiatalabb. Ennek az életkornak, valamint Zoé szőke hajának és fehér bőrének az ábrázoláson nyoma sincsen. A két császárnő egyéni-

leg nem különböző, egészen egyforma ifjú, sudár termetű, ideális szépségű nőalakként van ábrázolva, a legcsekélyebb egyénítő vonás nélkül. A művész a bizánci császárnő ideáltípusát volt hivatva ábrázolni. Ez teljes mértékben sikerült is . . . a császár szent személyét csakis a legmagasabb égi hatalomnak földi másaként tudta és akarta megjeleníteni. Innen származik a már említett rokonság a bizánci Pantokrátor-fejtípusokkal. Ez a felfogás a bizánci művészet lényegének teljesen megfelel." Eddig Bárányné szövege.

Ezzel szemben Moravcsik Gyula „A magyar Szent Korona görög feliratai" című akadémiai székfoglalójában határozottan a bizánci uralkodók arcképének hitelességét fedezi fel a zománcokon, különösen a kis Konsztantinosznak Pszellosnál megőrzött leírását veti egybe a társuralkodó kisgyermek képével. De Pszellosz leírása igen illik Dukasz Mihály arcmásához is. „Arca kissé öreges, nevelőszerű és pedagógushoz illő. Tekintete merev, szemöldöke nem komor és gyanakvó, a szemet beárnyékoló, hanem békés és méltóságteljes." A leírás és a zománckép valóban szépen egyezik.

Ebben a szellemben gondolkozva Géza a „barbár" királyt testesíti meg, aki a szent környezetbe került – odavaló is meg nem is. Ebben a „nem" az erősebb, de csak figyelmes szemlélet után. Ezért hiányzik a dicsfény, a császári ruha, a labarum, ezért kék a felirat színe. A hasonlóságról még szót ejtek. Itt engedtessék meg egy közbeszúrt megjegyzés. Lehet, hogy csak a vonatkozó irodalom tallózó ismeretéből fakad, és tudásom hiányáról árulkodik, de magam nem olvastam az égi és földi szereplők mögött lévő gloriola zöld színéről és Krisztus dicsfényének kékjéről. Ellenben tudunk a bizánciak közt dúló zöld és kék háborúságról. Ez még római örökség náluk. Nyilván nem véletlen e két szín az arany helyett, de ennek vizsgálatára Bizánc-szakértő kellene, s én – sajnos, mint már említettem – nem vagyok az. Annyi bizonyos, hogy Bizánc mindennapjai és ünnepei e két színnek, a zöldnek (a föld jelképe) és a kéknek (a víz jelképe) kibékíthetetlen küzdelmében teltek el. Van még bőven vizsgálnivaló az évezredes Bizáncban. Bizáncban ritka alkalomkor került sor koronaküldésre, de akkor is a küldést rendszerint megelőzte, hogy a megajándékozottat előzőleg befogadták a bizánci értékrendbe, tehát végül is nem idegennek adták, hanem valakinek, akinek a szent rendben megvolt a maga helye. Tanulságos a koronaküldéssel kapcsolatban felidézni azt, amit a Bíborbanszületett Konsztantinosz erről ír a *Birodalom*

kormányzása című művének bevezetésében. Íme: „Ha valaha akár a kazárok, akár a türkök, akár az oroszok vagy valami más északi és szkíta nép, amint sokszor megesik, azt fogja kérni és követelni, hogy valamilyen szolgálatuk vagy teljesítményük fejében küldjenek neki a császári öltözetekből, koronákból vagy díszruhákból, akkor neked úgy kell mentegetőznöd, hogy: Ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdísznek neveztek, nem készítették, nem is emberi mesterkedés eszelte ki vagy csinálta azokat, hanem, amint a régi történelem titkos könyveiben írva találjuk, amikor az Isten ama nagy Konsztantinoszt, az első keresztény uralkodót császárrá tette, ő küldte neki angyal útján ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdísznek neveztek, és megparancsolta neki, hogy helyezze ezeket az Isten nagy és szent székesegyházába, amelyet éppen Isten lényegében rejlő bölcsességnek nevéről Hagia Szófiának neveznek, és hogy ne öltse fel azokat mindennap, hanem csak amikor az Úrnak nagy nyilvános ünnepe köszönt be . . . mi több, az Isten székesegyházának erre a szent oltárára Konsztantinosznak, a szent és nagy császárnak átka is fel van írva, ahogyan neki azt Isten angyala útján meghagyta, miszerint, ha a császár valamilyen használatra vagy alkalomra, vagy valami balga kívánság folytán azokból venni akarna, és vagy maga akarná birtokolni, vagy másoknak ajándékozni, vessék átok alá mint ellenséget és Isten parancsolatainak megszegőjét, s közösítsék ki az egyházból; ha pedig ő maga hasonlókat akarna csináltatni, azokat az Isten székesegyháza kapja valamennyi főpap és a szenátus kifejezett hozzájárulása alapján; és sem a császárnak, sem a pátriárkának, se másvalakinek nem áll hatalmában ezeket a díszruhákat és koronákat Isten szent székesegyházából elvenni. És nagy borzalom fenyegeti azokat, akik az isteni rendelések közül bármelyiket meg akarnák dönteni . . ." Idéz is Konsztantinosz egy esetet: amikor Leo egy kazár nőt vett feleségül, és megszegte az előírásokat, homlokát azonnal kelések lepték el, s ő legnagyobb kínok közt idő előtt halt meg.

Konsztantinosz nem tett mást, mint hogy a szent előírásokat leírta. Szavai nyomán egyszeriben más fényben áll előttünk az a kegytárgy, amelyet egyszerűen mint Corona Graecát idézünk, s új megvilágításba kerül az angyal hozta korona tanítása is. Jól tudjuk, hogy a bizánci császárok éppen a birodalom megmentésének okából többször megszegték a szabályokat, de azt is tudjuk, hogy az idegen uralkodók is tudatában voltak ezeknek a szabályoknak, s éppen azért követeltek bíbort és koro-

nát, mert ezzel ők is tagjaivá váltak volna a mennyei Jeruzsálem földi mikrokozmoszának. A legnagyobb veszély idején Baján is kapott bíborköpenyt, és előkelői aranydíszes palástokban pompáztak (kiskörös-vágóhídi temető). De éppen a fentieket szem előtt tartva csodálkozhatunk azon, hogy Magyarországra két bizánci korona is került, és a kijevi Oroszországban is két zománcos koronát őriznek. E koronaküldések nem egyszerű császári gesztusok voltak, hanem az udvar, a szenátus gondos tárgyalásai előzték meg, s egyúttal a koronák zománcainak okmányszerű tartalmát is előírták és ellenőrizték. Az ellenőrzés nagyrészt az udvari szertartásmesterre hárult, az ő jelentését meghallgatva döntöttek.

Részlet a *De ceremoniis*ből, Gyóni Mátyás fordítása: „Az udvarmesterek tudományának célja nem egyéb, mint az, hogy a különféle méltóságokat sorrendben, rendszerben és pontos elrendezésben helyezze el. Hiszen az élethelyzet egész dicsőségét s a méltóságok köztiszteletben álló becsét semmi mással nem lehet jobban érzékeltetni . . ."

Nyilvánvaló, hogy Corona Graecánk is nagy gonddal készült.

Összefoglalva mármost, amennyire eddig jutottunk, azt mondhatjuk, hogy Géza szereplése a mennyei Jeruzsálem földi értékrendjében egyértelmű. Nem tartozik az égiek földi másai közé (nincsen glóriája), nem egyenrangú a császárral (felírata nem piros, kék), ellenben mégis az udvar szűkebb környezetéhez számíthatja magát, mert végül is ott van a földi háromságban, koronája van, „hű", és homloktincse, akárcsak a császáriaké és az égieké, megvan, s a földiekkel együtt kétágú (láttuk, hogy ez nem azonosság, csak látszat, és akár a pisztosz szó, kétértelmű magyarázatot adhat). A koronát számára valóban az angyal hozta a mennyei birodalomból. Most pedig tekintsünk szét a bizánci művészetben, hogy a homloktincs mennyire általános, kinek jár, és milyen korokra jellemző.

Itt elöljáróban el kell mondanom, hogy a következőkben adott áttekintés tanulmányom legesendőbb része. Mert igaz, hogy százával dolgoztam át a bizánci művészet emlékanyagát, és bizonyos törvényszerűségek napnál világosabban rajzolódtak ki, de mégsem mondhatom, hogy minden jelentős művet átnéztem, mégsem mondhatom, hogy minden kérdésre feleletet találtam. Éppen ez a rész indokolja, hogy előadásomat vázlatnak nevezem, és kérem az olvasókat, hogy az elkövetkező időkben ők is figyeljenek olvasmányaikban, tanulmányútjaikon a megoldatlan kérdések-

re. Tallózásszerű felsorolásomat rajzvázlatokkal kísérem, melyekben csak a homloktincs kiemelése a lényeges, a többi laza körvonal.

Sok száz mű átnézése után sem tehettem teljes értékű megfigyeléseket, azért csak egy-egy megjelenési formának rajzi vázlatát adom. De már elöljáróban fel kell hívnom a figyelmet néhány mozzanatra, amiket eddig nem sikerült megoldanom. Például sok esetben miért nincsen Krisztusnak homloktincse? Csak bizonyos szerepében jellemzi-e ez, vagy más törvények szabták meg meglétét? Sok esetben tehát hiányzik a homloktincs, mi erre a magyarázat, esetleg iskolák, területi szokások? Nem tudom! Ugyancsak az egyelőre „nem tudom"-ok közé tartozik, hogy mikor válik ki a hajtömegből (mint Géza királyunknál), mikor a hajtömegek alól? További kutatnivaló: mit jelent az egyes, mit a kettes, mit a hármas, sőt négyes tincs? Ugyanezek a kérdések feladhatók a többi szent személlyel kapcsolatban is!

Egy bizonyos: az átnézett képek több mint 90%-ában csak Krisztus homlokán találjuk meg a tincset, amiből már statisztikailag következik, hogy reá jellemző, a többiek pedig a vele való kapcsolat jogán kaptak homloktincset. Ez egyébként a továbbiakban bemutatott történeti előzményekből is következik.

Lássunk tehát egy rövid bemutatást.

Krisztus

1 tinccsel például a magyar koronán, az esztergomi staurotékán és mondjuk a daphni kupola Pantokrátorán.

2 tinccsel például egy cefalui mozaikon.

3 tinccsel például a Hagia Szófiában.

4 tinccsel egy bizánci áldó Krisztus a X. századból, sőt a San Paolo fuori le murában, ahol is a Szűzanya jelenik meg a gyermek Jézussal, a gyermek homlokára is négy tincs simul.

E négy forma további változatokban jelenik meg: például a limburgi csóktáblán Krisztusnak három tincse van, a két arkangyalnak és Keresztelő Jánosnak csak kettő (pontosan fordított a helyzet a mi koronánkon, ahol az égi értékrendben egy-, a földiekben kétágú a tincs).

Összegyűjtöttem egy csomó ábrázolást, amelyeken ugyanazon jelenetekben, ahol az előzőekben homloktincset láttunk, ezekben hiányzik. Okát nem tudom, nyilván csak egy teljességre menő feldolgozásból derülne ki, hogy miféle kánon rejtezik e meglét és hiány mögött.

Az arkangyalok

1 tinccsel például koronákon,
2 tinccsel a niceai Assumptio-templomból,
3 tinccsel Velence, San Marco, Mihály arkangyal.

Angyalok

Meglehetősen ritkán kapnak tincset, például V. I. Antonova közöl egy angyalikont a XII. századból, akinek hajába tűzött kapcsa alól négy kis tincs lóg homlokára.

Keresztelő Szent János

Elég gyakori homlokán a tincs, például a vatikáni *Legendárium*ban is (III–12).

Próféták, evangélisták, apostolok

Egyes és kettes tincsek; Jakab apostolt ábrázolják a leggyakrabban tinccsel, így a Legendáriumban többször is, hátulról előrehúzott tincse jól látszik. De találkozunk Máté, Fülöp, András, Ezekiel, Dávid király, Dániel és nagy ritkán mások képmásán is a tinccsel.

Igen ritkán nálunk, a koronán kívül a *Legendárium*ban Szent László és Szent Imre homlokán.

Női szenteknek csak egészen kivételes alkalmakkor és csak a korai időkben jár az égi homloktincs. Például a ravennai San Apollinare Nuovo fenséges mártírnőmenetén látjuk a szépen fésült ékkőcsatos homlokon a tincset. Még a római időkben Poppeia, Néro felesége visel egy tincset homloka közepén. E tallózó s inkább csak emlékeztetőnek szolgáló felsoroláshoz hozzá kell tennem, hogy az emlékek javarészt a X–XIII. században sűrűsödnek. Többszáznyi jegyzetem van, amelyik széles kört ölel fel Justinianustól Bizánc elestéig s még tovább az ortodox világban. Szép és izgalmas téma lesz egy eljövendő bizantinológusnak a homloktincsek rendjében tájékozódni. Mi ennél tovább nem mehetünk, mert hiszen célunk csupán Géza királyunk helyzetének megvilágítása. E kérdéseknek szinte summáját tanulmányozhatjuk a torcellói katedrális korai, XII. századi, utolsó ítéletet ábrázoló hatalmas mozaikján, amely korban sincsen távol Corona Graecánktól. Itt a mandorlában trónoló Krisztuson, Keresztelő Jánoson, az arkangyalokon, az angyali kar tagjain, az utolsó ítélet trombitáját fúvó angyalokon találunk hármas homloktincseket, a

többi égiekről hiányzik. Krisztus homlokán kétoldalra hajlanak a tincsek, a többinél balra.

Tapasztalva és látva, hogy a homloktincs csak az égi hatalmaknak és földi képviselőiknek jár, először arra gondoltam, hogy ez sajátos hajviselet, fésülködési forma lenne. Mindenesetre két kiindulópontom volt: az egyik, hogy a tincseket a haj tömegéből választották ki (ilyen például Géza királyunk homloktincse), a másik, hogy a haj tömege alól bújnak ki. Az előbbihez semmiféle nagyobb tudomány nem kell, talán csak a haj kenőcsökkel való merevítése, illatosítása, s hogy ez minden korban megvolt, nyilvánvaló. Ellenben felfigyeltem arra, hogy néhány ábrázoláson a koponya közepére egy vagy két sáv, azaz fonat fekszik rá, s ennek végét alakították fecskefarkszerűen vagy másként tinccsé. Ez elvezetett egy fésülködési formához, amelynek feltétele a hosszúra növesztett haj. Ugyanis a tarkó feletti részt fonattá fonják, és a koponya középvonalán előrehúzzák, s ezt a többi haj két oldalról való feltornyosításával takarják. Ez esetben látszik a középen kétfelől türemlő hajtömeg választóvonala, a másik eset pedig az, hogy a tincsben végződő fonatot paróka takarja, s az alól tapad rá a homlokra.

Úgy gondoltam, hogy itt valami sajátos ceremoniális hajviselet van, amely csak az égieknek és földi másuknak jár ki. Halványan élt bennem az emlékképe Castiglione László egyik, társulatunkbeli régi, az ötvenes évek végén tartott előadásának, amely a hellenizmus korának széltében elterjedt Szarapisz-tiszteletével, -kultuszával foglalkozott, és érvei a homloktincs körül csoportosulnak.

Dolgozatát elővettem, s megállapításait rávetítve a bizánci tapasztalataimra, egyszerre új értelmet, pontosabban szólva értelmet kapott az egész homloktincskérdés. Íme Castiglione néhány megállapítása (*Szépművészeti Múzeum Évkönyve*, 1958, 17–39., 95–108.):

(97.) „A homlokfürtök a császárkorban annyira összeforrtak Szarapisz lényével, hogy Septimius Severus, amikor uralmának teokratikus jellegét portréiban is kifejezésre akarta juttatni, ezt a többiek között azzal érte el, hogy képmásait Szarapiszhoz hasonlóvá téve, annak homlokba lógó fürtjeit vette kölcsön."

(105.) „A homlokba hulló hajfürtök általánosan elfogadott kanonikus magyarázata mellett feltehető egy másik, eddig még nem említett magyarázat is, amelynek részletesebb kifejtésére ezen a helyen nem tudunk kitérni. A csapzottan homlokba hulló haj a hellenisztikus, de különösen a

római császárkori művészetben a vízi istenségek jellemző attribútuma. Lehetséges, hogy Szarapisz is innen kapta ezt a vonását a II. század elején . . ."

(105.) „A római Szarapisz képében az önmagában nyugvó, a túlvilág misztériumát megtestesítő istenfogalom jut kifejezésre, helyt adva annak a széles körben uralkodó felfogásnak, amely Szarapiszban elsősorban a megváltó istent látta."

(105.) „. . . a II. és III. század volt a Szarapisz-kultusz virágkora. Ekkor vált Szarapisz a birodalom egyik legismertebb és legszélesebb körben tisztelt panteisztikus istenségévé, kozmokrátorrá. . . ekkor vált Szarapisz a császárok kegyeltjévé, akik, különösen a Severus-ház tagjai, kultuszát a hagyományos római államkultusz isteneivel nemcsak egyenlő rangra, hanem föléjük is emelték."

(97.) „Kalathosz Zeusz nyílt homlok, fényben sugárzó, Szarapisz homlokba hulló haj, titokzatos alvilági istenség." Dobrovits Aladárt idézem (*Egyiptom és a hellenizmus*, Budapest, 1943, 60.): „A híres szónok, Aelius Aristeides prózai Szarapisz-himnusza. . . egyetlen lelkes elragadtatás: a Megváltó, az Egyedüli, az emberiség legfőbb jótevője Szarapisz!"

Továbbmenve ezen a nyomon jutottam el Hornbostel hatalmas összefoglalásáig, amely úgyszólván minden kérdésemre feleletet adott. Wilhelm Hornbostel *Sarapis* című könyvében (Leiden, 1973), anélkül hogy tudna róla, megadja számunkra a Szent Korona homloktincseinek teljes magyarázatát is. Hatalmas adattömeg vizsgálatából szűri le eredményeit, amelyeket az előzmények után csak röviden ismertetek itt. Az örökség az egyiptomi istentiszteletbe nyúlik vissza, és akkor válik Európa népeinek, különösen Róma, majd nyomában Bizánc hitéletének szerves részévé, amikor az egyiptomi istenségeket felveszik a római Pantheonba. A Szarapisz-kultusz előbb a tengerészek közt és a plebsnél vert gyökeret. Az út, amelyen a földközi-tengeri Európa közkincsévé válik, voltaképpen a császárkultusz volt. Egyiptomban a római császárokat isten-királyként, császár-fáraóként tisztelik, s ez ott a régi hitvilág légkörében természetes Hadrianus császár óta, aki császár-fáraóként és az egyiptomi vallás pártfogójaként lépett fel. Innen szervesen nőtt át a kereszténységbe, és Szarapisz kozmokrátorból Krisztus Pantokrátor lett. Hornbostel könyvének összes Szarapisz-ábrázolásain Szarapiszt homloktinccsel, homloktincsekkel ábrázolták, és természetesen ez a megjelenítés a császáristenítéssel együtt átment a császárok ábrázolásába s később a ke-

resztény Krisztus-ábrázolásba is. Mivel pedig a bizánci császár és a bizánci cezaropapizmus, istencsászárság az antik világ szerves folytatása, a homloktincs is jelképpé vált. Ettől fogva két úton öröklődik: egy a császárportrékon át, tehát a „világi vonalon", a római császárportrék egyik jellegzetessége a homlokba fésült tincsek rendje vagy rendetlensége. Összeolvad ez a Nagy Sándor-portré örökségével is. Nyugaton is folytatódik ez a kettős örökség, amely látszólag egybeolvad, hiszen a császár Krisztus földi mása. Amiként a császár hatalma és kegye kisugárzott szűkebb környezetére, különösen a Bíborpalotában születettekre, úgy vált el szűkebb jelentésköréből a homloktincs, és most már nemcsak Krisztusnak és a császárnak járt, hanem az angyalok-arkangyaloknak, az égi értékrend legmagasabb képviselőinek és természetesen az ő földi másaiknak. A középkorban – amint láttuk – főként Bizáncban vált uralkodóvá ez a jelkép, nyugaton nem, hiszen ott az egyház és a világi hatalom sohasem olvadt úgy eggyé, mint Bizáncban. Úgy látom, hogy legsűrűbben a X–XIII. században található, de előtte s utána is. Mint „motívum" megjelenik a nyugati festészetben is, például Dürer híres, ikonszerű önarcképén is homloktincsekkel ábrázolta magát, Cranach egyik Luther-képének sapkája alól három tincs búvik elő. A császárportrék hatása mutatható ki például Napóleonnál, aki tudatosan az antikvitás örökösének tekintette magát. Így került aztán Európa divatjába, és kedves kacérsággal megjelenik a női hajviseletben is, természetesen most már minden jelképes tartalom nélkül, pusztán mint divat. Szent Koronánk homloktincseinek ez a háttere, s ebből érthető a jelentése. Ebben Géza királyunk is részt vesz. A *Vatikáni Legendárium* Szent László-képéről s néhány másról is feltehető, hogy nemcsak jelképesen, hanem valóban hordták bizánci jellegű királyaink ezt a homloktincset, de lévén itt a divat a rövid haj, magából a hajból bodorították a homlokba. Lehetséges tehát, hogy Gézánál sem csupán a bizánci diplomácia csele miatt különbözik a homloktincs a császárokétól, hanem mert a Bizánccal rokonszenvező, bizánci császári rokonsággal házasságot kötő Géza valóban viselt ilyen hajtincset, mintegy jelezve egyenrangúságát a császárral. Akárhogy is van, Géza királyunk „bejutott" az égi hármasság földi képmásába, s bár a távol tartás a képeken keresztül is nyilvánvaló, mégis egyeznünk kell Moravcsik Gyulával, hogy a korona egyrészt önmagában, másrészt Géza megjelenítésével: „a magyar királyság szuverenitásának Bizánc részéről való hivatalos, okmányszerű elismerése és biztosítása".

Tegyük ehhez hozzá, kissé kétkedve: legalábbis ezt a hitet sugallta a magyar udvar felé, a bizánci udvar pedig a magyar király hűségét rögzítette ebben a zománcos „okmány"-ban.

Ez az a vázlat, amelyet a Régészeti Társulat ülésén előterjesztettem. Igyekeztem a sine ira et studio törvényét betartva, a szenvtelen tárgyilagosságot megtartani, de most – befejezésül – engedjék meg, hogy elmondjam: nagy tisztesség volt számomra, magyar ember számára, hogy a Szent Korona jobb megismeréséhez és Géza királyunk emlékezetéhez, ha csak egy árnyalattal is, hozzájárulhattam.

II. KIRÁLYNŐI KORONA AZ ÁRPÁDOK CSALÁDJÁBÓL

Az alább következőkben egyik – meglepő – felismerésemet közlöm, hiszen a korona sorsát aggódó figyelemmel kísérő magyar közvéleménynek joga van „menet közben" tájékozódnia felmerülő fontosabb kérdésekről vagy éppenséggel felismerésekről.

Arra a meggyőződésre jutottam ugyanis, hogy a koronázási palástra varrt „gallér" voltaképpen köznapi viseletre szánt királynői pártakorona! Ezt a gondolatomat is vitára bocsátom, s elmondom érveimet (melléklet 6. kép). Kezdjük a „gallér" kerületének a mértékével: 64 cm! Ez egyrészt feltűnően egyezik a Szent Korona kerületével, másrészt pedig egyezik III. Béla és felesége temetési koronájával és a középkori uralkodók koronáival általában. Ezek a szokott emberi fej méretét felülmúló méretek – szerintem – abból magyarázhatók, hogy a koronák nem a természetes hajzatra – esetleg kopaszságra! –, hanem parókára kerültek! Így méreteik egyeznek a hermák koronáinak méreteivel, ám az ok más. A hermák feje azért nagyobb – a szó szoros értelmében – az átlagfejbőségnél, mert hiszen a koponyát még bele kellett helyezni a hermák fejüregébe.

Forduljunk ezek után figyelmünkkel a gyöngyökkel gazdagon teleszórt aranyhímzéshez. Bizonyosnak látom, hogy nem gallérnak készült. Okaim: nem illeszkedik a vállra, illetőleg nem elég hosszú ahhoz, hogy a végén feltett boglárokon lévő kapcsolócsatok és az összekötő pánt jól illeszkedjék a vállhoz! Másodszor a „gallér" állatalakjai fejjel lefelé kerülnek mai helyzetükben, ez pedig képtelenség! Harmadjára pedig a gallér körvonala nem illeszkedik a vállra ráfekvő palást nyakrészéhez. Bizo-

3. kép A palást „gallérja" mint királynői korona

nyos tehát, hogy nem gallér volt. Ellenben: ha a „gallért" úgy nézzük, ahogyan az ábrázolás miatt állnia kell (madarak, griffek, állatok), akkor egy oromdíszes korona pontos mását kapjuk (3. kép). Ilyen árkádos például a Konsztantinosz Monomakhosz-korona és a két kijevi korona! Még növeli a hasonlóságot, hogy a két – zománcdíszes – kijevi korona egyikén növényi mintakincs borítja az árkádok tükrét. („Új" koronánk rajzát Deér könyvében, Szelényi Károly kiváló színes fényképét Kovács–Lovag könyvében láthatjuk.)

Semmi indoka nem lenne – ha gallérnak készítették volna – a középső rész íveljésének és a fokozatosan kisebbedő árkádoknak, de nagyon is van, ha homlokot övez, mert így két vége nem kap fel a tarkó fölött. Nem utolsósorban igazolja gondolatomat a Szent István-ereklyék közt számon tartott „sapka", amely ugyancsak ilyen „hétköznapi" pártakorona lehetett.

A koronázási jelvényekkel foglalkozó kutatók általában már régebben érezték, hogy a „gallér" szervetlenül került a palástra. Legutóbb a jelvényekkel kapcsolatban Szelényi Károly pompás színes felvételeit kísérő szövegében Kovács Éva a következőket írja (Kovács–Lovag: *A magyar koronázási jelvények*, Budapest, 1980, 75., 78.): „Eredeti rendeltetését illetően csak találgathatunk. Érdekes viszont, hogy legközelebbi rokona az úgynevezett Szent István-sapka (Bécs, Kincstár), amelyet korábban a koronázási palást mellé szoktak állítani. Erre utalnak a finom inda- és állatmotívumok mellett megjelenő absztrakt díszítőelemek és a kompozíció azonos felépítése is. Szent István sapkája egy másodlagosan felhasznált hímzett töredék összefüggő részeiből készült, talán díszruha alsó szegélyéből. Ugyanígy a jelenlegi gallér, amely hasonló, világi gálaöltöny rátétdísze lehetett, esetleg liturgikus gallér. . . a nagy, lengő galléros palást a XIII. század nemzetközi, lovagi divatjának legjellemzőbb ruhadarabja volt." A palást készülési helyéről és idejéről uo.: „. . . a darab közvetlen bizánci kapcsolatokkal rendelkező műhelyben készülhetett: a jelek szerint III. Béla udvari műhelyében, a XII. század harmadik negyedében." A nemzetközi koronaértekezleten Kovács Éva Ipolyi Arnold gondolatát felelevenítve arra gondolt, hogy a mai gallér eredetileg is gallér volt, csakhogy egy, a miseruha alatt hordott vállkendő gallérja. Bemutatott párhuzamai azonban nem támogatják e gondolat felelevenítését. A gondolat további vizsgálatokra kell indítson. Lehetséges, hogy olyanforma – a miseruhához tartozó – gallér volt, mint amilyen ornátust a

Museum of Natural History (New York) kiállításán láttam (4. kép). A merev, széles pántszerű galléron korongokban sorakoztak a szentek. Tekintetbe véve, hogy régen mise közben a pap háttal állt a hívőknek, a szentekkel ékesített gallér kitűnően illeszkedett a liturgiába. Bármennyire is csábító lenne ilyen módon elképzelnünk a palást gallérját, mégis ellenvetéseink vannak. Méghozzá: a merőlegesen álló „gallér" teljesen letakarta volna a misézőt fejét, csak mitrájának csúcsát láthatták volna a hívők. Másodjára – s ez a fontosabb – a gallér-korona ábrázolása nem egyházi, hanem világi (életfák, állatok), és kétségkívül fémmunkát utánoz. Fémben pedig három jó párhuzamát is ismerjük: a Konsztantinosz Monomakhosz-koronát és a két kijevi koronát, s vegyük még hozzá a bécsi „sapkát". Mindezek alapján bizonyosnak tartom, hogy a „gallér" eredetileg királynői házi korona volt, talán éppen valamelyik bizánci származású királynőnk hordhatta. Talán még annyit, hogy ilyen magas „koronák" megmaradtak a keleti ünnepi népi viseletekben. Magam komi (zürjén) földön láttam gazdagon díszített, magas női „pártákat".

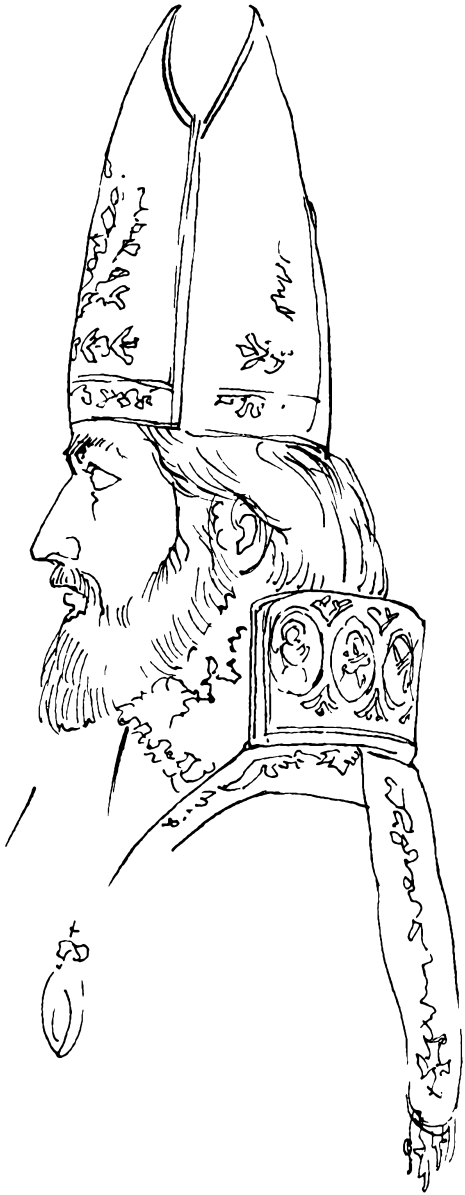

4. kép. Kopt püspöki ornátus

Ehhez annyit fűznék hozzá, hogy a művészettörténeti keltezés nagyjából helyes ugyan, de a mi „gallérunknak" pontosan megfelelő aranykoronák (Konsztantinosz Monomakhosz koronája a Nemzeti Múzeumban és a két kijevi aranykorona az Ermitázsban) XI. századiak. A gallér díszei nem mondanak ellent e korábbi keltezésnek.

Nézzük most az ábrázolást, amely semmiképpen nem állhatott fejjel lefelé – mint ahogyan most áll –, hanem csak az életfás ábrázolás értelmében árkádsorral felfelé! Az egyes árkádok középtengelyében szétágazó, filigrán munkákra emlékeztetően hajladozó, ágaskodó fa áll. Tőle kétoldalt – a középső ívmezőben – fent pávapár, alul két, ugyancsak szemben álló, négylábú ragadozó (farkuk palmettás végződésű). Ettől jobbra és balra egyforma árkádok következnek, amelyekben a szerepek cserélődnek: a következőkben fent „mókusok", alul pávapár, aztán megcserélődve, fent madarak, alul szárnyas négylábúak, végül a legszélsőkben már csak egy-egy galambpár. Az ívet tartó oszlopok vékonyak, téglalap tömegű oszlopfő koronázza őket, és ugyancsak vékonyan ívelődik az ívmezők boltozata. Az oszlopsor két végén és közepén kanyargós indaminták töltik ki a csegelyeket. Az egészet nagyon határozottan egymásba hurkolódó szívalakok fűzére szegélyezi, ugyancsak filigránra emlékeztető kacsokkal.

A „gallér", vagy nevezzük most már nevén: a korona határozottan fémmunkát utánoz! Tehát így, karéjosan felépített és a tarkón nyilván szalagokkal összekötött textilkorona került gallérként a palástra. Nyilván átalakításakor került reá, és mind a mai napig szervetlenül, szerepének ellentmondóan díszíti a koronázási palástot. Jogos lehet az a feltevésünk, hogy ez az aranyhímzéses gyöngyös, árkádos korona nemesfémből készült ünnepi korona mása. Feltevéseinkben még tovább is mehetünk. A nemesfém koronának és selyem másának valami köze kellett legyen a Szent István-hagyományhoz, s éppen az indokolta, hogy a palástra varrták, ahol pedig semmiféle szerves szerepe nem volt.

A kacsok bekunkorodó végeit valósággal elárasztották az apró igazgyöngyök hármas és magános csoportjai. Az oszlopfejek és lábazatok tömörré válnak általuk. Az árkádok kalászmintás fonata jól illik az egész korona fémutánzatához.

A királyi méltóság jelvényeit mindig szigorúan őrizték. A király sem férhetett hozzájuk tetszés szerint . . . Az igazi királyi diadémot csak ritkán – nagy ünnepekkor, fogadásokkor – viselték, egyébként házi koro-

nájuk jelezte méltóságukat. Ezek lehettek ezüstből (mint III. Béla sírjában), s lehettek nemes textíliából, amelyet aranyhímzés és igazgyöngy díszített ünnepélyessé. Feltehető, hogy az effajta pártaszerű, selyemből, szövetből készült „házi koronákat" olyanféleképpen bélelhették, merevíthették, mint a püspöksüvegeket, de amikor a palástra került, a bélést leszerelték róla, mert még gyatrábban feküdt volna rá a vállra. Emlékezve arra, hogy a mitrák, püspöksüvegek is végső fokon hímzéssel, kövekkel és gyöngyökkel gazdagított darabok voltak, szinte önként kínálkozik az a lehetőség, amit a gallér erkélyes megoldása amúgy is sugall: a „gallér"-ban egy Árpád-kori házikorona, talán éppen királynői korona maradt reánk!

A „pártakorona", a bécsi párta, sőt a koronázási palást alsó sávjának kanyargós mintakincse egymás rokona. Ez időrendi kérdésekhez vezetne, s ebbe most nem bonyolódom. A most felismert korona apró gyöngyszemes díszítése az örvényvonalas kanyarok ízületeiben erősen emlékeztet a granulációs filigrán munkákra, amilyen például a koronázási eskükereszt is vagy a székesfehérvári királysír leletei. Mintha egy hosszan élő udvari műhely ornamentális mintakönyvei rejtőznének e hasonlóságok mögött. Ám e vázlatban legyen elég ennyi.

Külön örömömre szolgált, hogy ezt a felismerésemet előadhattam a müncheni Széchenyi Körben, és ott Bogyay Tamással, a magyar középkor és különösen koronázási ékszereinek nemzetközileg elismert nagy kutatójával megbeszélhettem. Bogyay minden fenntartás nélkül és örömmel fogadta a „gallér" korona voltát, s ezzel engem is megerősített abban, hogy felismerésem helyes, és gazdagabbak lettünk egy Árpád-házi királyi-királynői koronával. Megbeszéltük az *Ungarische Jahrbücher* szerkesztőivel, hogy tanulmányom német szövegét – hazai közzététele után – ott közlöm majd. A királynői koronánknak – palástról levéve – ott lenne a helye királyi koronánk mellett!

JEGYZET A MONOMAKHOSZ-KORONÁHOZ

A korona zománclapjainak szélén lévő lyukak felvarrásra vallanak, semmiképpen nem kapcsolásra, mert nem egy magasságban vannak az egymás melletti lapokon. Pontosan ugyanolyannak kell elképzelnünk, mint a „gallér"-koronát: a lemezek közt keskeny sáv, alattuk és felettük is ke-

retező szalag-sáv. Ha ekképpen képzeljük el a Monomakhosz-koronát – márpedig ilyen volt –, akkor a palástra gallérként szerelt koronával pontosan megegyezik!

Részben megjelent az *Életünk* 1982. évi 5. és a *Népszava* 1982. évi május 22-i számában.

Királyi jogarunkról

A királyi, fejedelmi ornátus voltaképpen a fegyverbe öltözött harcost idézi, de úgy, hogy fegyverzetéből, köpenyéből mágikus jelképet alkot. A sisakból korona lesz, a kard például sárkányölő karddá változik, a lándzsa Szent Móric lándzsája lesz, a buzogányból jogar válik, a köpeny, a palást az egyház hatalmát ruházza viselőjére; aki felveszi, a világmindenséget ölti magára, mint a világmindenség ura jelenik meg. Ezeket a jelvényeket áthatja a kereszténység jelképvilága. A magyar koronán a Megváltó és a szentek világa jelenik meg, a palástón – eredetileg miseruha – a menynyei Jeruzsálem valamelyik könyörgés vagy zsoltár szövegének ábrázolásaként. A kard – eredetije Prágában – sárkányölő ősmondákat vagy Szent Györgyöt képviseli, a jogar oroszlánjai királyi állatok, és hegyikristálya babonás erejű, a kettős keresztes országalma Anjou-címeres ugyan, de a palástón is Szent István bal kezében országalmát tart.

A magyar koronázási jelvények tehát híven őrizték a középkor hitét, hogy az uralkodó „Isten kegyelméből" uralkodik, és földi képmása a Megváltónak.

A jelvények készítésének kora körül, a jelentése körül élénk vita alakult ki az utóbbi 150 évben. Közülük négynek a kora tekinthető bizonyosnak: 1. *a prágai Szent István-kardé* (középkori leltárban úgy szerepel, mint: „gladius Sancti Stephani regis Ungariae, cum manubrio eburneo", azaz Szent Istvánnak, Magyarország királyának kardja elefántcsont markolattal). A kard viking munka a X. század utolsó feléből, tehát Géza–István korából, és rajta sárkányok harca látható. 2. *A jogar kristálygömbje*, erről még bővebben esik szó alább, ez pedig egyiptomi munka a X. század közepéről. 3. *A palástot pontosan keltezi a rajta lévő felirat 1031-re.* 4. *Koronánk két részből áll,* a latin koronából és a

bizánciból. Az utóbbit pontosan kelteztik a rajta lévő császárképek és Géza nagyfejedelem képe, méghozzá az 1070-es évek elejére. A latin korona készülésének ideje vitatott, de semmiképpen nem „avar ötvös" munkája, és nem egy műhelyben készült a bizánci koronával, mint ahogyan ezt egy nemrégen megjelent, minden tudományos hitelt nélkülöző munka írja. Szent István koronáját hitelesen ábrázolja a palást, amelyen az e korban szokásos pántkoronát látjuk, négy virággal (látszani csak három látszik). A négyesen osztott dicsfény csak Krisztusnak járt, tehát a korona jelképes ábrázolás, és a Megváltóra utal.

Mi most jogarunkat szeretnők bemutatni. 1938-ban, Szent István halálának 900. évfordulóján Serédi Jusztinián hercegprímás szerkesztésében három hatalmas kötet foglalta össze mindazt, amit a korról tudunk (azóta Györffy György barátom monumentális műve ismertet meg az újabb kutatásokkal). Nos, a Szent István Emlékkönyv szerzői közül egy fiatal régésznek jutott a jogar feldolgozása: „az az ifjú én valék". Akkori megállapításaim már átmentek a tudományos köztudatba. Két fontos pontban tudtam újat mondani: az egyik az, hogy a jogar kristálygömbje nem mint régen hitték, szászánida kori munka lenne, hanem az egyiptomi Fátimida-uralkodóház kristálymetsző műhelyeiben készült. A másik megállapítás, hogy a jogar formája (rövid buzogányforma, amelynek a feje gömb alakú) keleti forma, s így a koronázási jelvények között ez képviseli a keleti hagyományt, és egyúttal a legrégibb – Géza-kori – közöttük. Lehetséges, hogy az az aranyozott viking lándzsa, amelyet a Dunából kotortak ki, ugyancsak királyi jelvény volt (Aba Sámuel legyőzése után a császár koronát és lándzsát küldött Rómába diadalma emlékéül!).

Most elmondom, hogy hogyan alakult ki bennem a jogarról való eredmény, és hogyan bővült napjainkig.

Megkapván a feladatot, először is azt vizsgáltam a különböző európai kincstárakban és az ázsiaiakban, van-e hasonló kristály jogarfej? Így jutottam el a velencei San Marco-székesegyház kincstárának katalógusához, amelyben szebbnél szebb hegyikristály faragványok vannak, nagy részük a X. század közepéről való az egyiptomi Fátimida-uralkodóház kincstárából. Ezek a kristályok a kristálycsiszolás remekművei voltak, jogarunk kristálygömbjének rokonai. Ám a mi kristálygömbünknek szinte pontos mására találtam a bambergi székesegyház és a berlini Zeug-

haus jogargömbjeiben (ezeknek nincsen nyele), s ezek is a X. század közepéről való Fátimida-munkák voltak.

Felvetődik bennünk a kérdés: hogyan került a magyar királyok koronázási jelvényei közé a Fátimida-jogar? Ennek három útja lehetséges: az első a kereskedelem. Ezt valószínűsítené, hogy a X. század eleji sírleleteinkben elég gyakoriak az arab pénzek (ezüstdirhemek), tehát akkoriban beletartozott hazánk az arab világkereskedelembe. Mégis két dolog ellentmond a kereskedelmi származásnak. Az egyik az, hogy a dirhemek forgalma a X. század közepén megszűnik, tehát éppen a jogar kristálygömbjének készülése idején. A másik az, hogy a dirhemek nem egyiptomi, hanem közép-ázsiai veretek. Még azt is fel lehetne hozni, hogy fejedelmi ékszerek aligha kerültek kereskedelmi forgalomba. A jogargömb idekerülésének második lehetősége az lenne, hogy tudunk arról, hogy II. Henrik császár, Szent István sógora szenvedélyes gyűjtője volt a kristálymüvészetnek. Talán tőle kapta ajándékul István királyunk. Ez sem kizárt, sőt még a későbbi ajándékozásra is gondolhatnánk, hiszen a jogar fejének és nyelének foglalata későbbi, XII. századi. A harmadik lehetőség, hogy Géza nagyfejedelem közvetlenül a Fátimida-uralkodóháztól kapta volna követjáráskor ajándékba. Ilyen követjárásokról azonban nem tudunk. Mégis két dolog szólhat e mellett a feltevés mellett. Az egyik, hogy tudunk arról (Bíborbanszületett Konstantintól), hogy a kaukázusi magyarsággal a X. század közepéig – s talán még tovább – követjárásokkal tartottuk a kapcsolatot! Arról is tudunk, hogy éppen Géza nagyfejedelem uralkodásának kezdetén erős kapcsolatunk volt a mohamedán világgal. Ibráhim Ibn Jákúb spanyol zsidó kereskedő és útleíró hazafelé jövet Kijevből Spanyolország felé Prágán ment keresztül, és beszámolt a prágai vásárról. Erre a vásárra a turkok földjéről (Magyarországról) elmentek a türk, zsidó és mohamedán kereskedők. Ezeknek pedig bizonyára kapcsolatuk volt a mohamedán világgal!

Végül is nehéz dönteni a lehetőségek között! A XI. századból vannak magyar adataink – amelyeket később említek –, amelyek a jogar uralkodói jelvény voltáról szólnak. Tudnunk kell azonban, hogy a királyi jelvények Szent István korában – és még később is – az uralkodó tulajdonában voltak, s részben velük is temették. Az egyik feldúlt székesfehérvári királysírból előkerült arany ékszerekből (a találók átalakították!) sikerült egy királyi jogart helyreállítanom. A sír feltehetőleg Könyves Kálmán sírja volt.

A jogarunk kristálygömbje mindenképpen fejedelmi-királyi jelvény volt. Reája három oroszlánt faragtak-csiszoltak, ezek pedig „királyi állatok". Nemkülönben királyi jelenség maga az anyag, a hegyikristály. Egykorú források – lelkük rajta – arról tudósítanak, hogy a Fátimida-udvarban minden fontos tárgy, asztali készlet és más, mind hegyikristályból volt, mintegy 60 000 darab! Ez a kő – mindenki tudja – az „ég könnye" volt, és minden varázslattól, mérgezéstől óvott! A magyar koronázási jogaron még más jelenségek is utalnak a rontástól való védelemre: egyrészt a gömb aranyfoglalatának közepén egy „Salamon pecsétjének" nevezett labirintusábra van, a foglalat oldaláról pedig parányi aranygömböcskék csüngenek, s ezek csilingelő hangja is távol tartja a rontást! Ekként a jogar a keleti formájú buzogányból varázserejű jelképpé vált, amely a többi koronázási jelvénnyel együtt isteni légkörbe foglalta az uralkodót. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a királyság jelvényei – mint a bevezetőben írtuk – egy harcos fegyverzetéből váltak jelképekké, hanem arról, hogy egyúttal babonás hiedelmekkel övezték az uralkodót, aki a palásttal a világmindenségbe öltözik, mint annak uralkodója. Nem véletlen tehát, hogy az egykori miseruhából palástot szabtak!

A koronázási jelvények közül számomra az országalma a rejtély. Az antik világtól kezdve uralkodói jelvény volt, és a mindenséget jelképezte. Ám ugyanebben az időben még nem tudták, hogy a Föld gömbölyű, hanem éppen hogy laposnak hitték. Ez a keresztes országalma van Szent István kezében is a palláston lévő ábrázolásán, és a későbbi Anjou-korban a bizánci származású kettős keresztettel – címerünkben is benne van! – koronázták, azaz „megkeresztelték" a világmindenséget! Minderre én – lehet, hogy nem ismerem jól az irodalmat! – nem tudok magyarázatot adni!

Van a jogarral kapcsolatban egy kérdés, amelyet mindeddig nem vizsgáltak. Amikor a múlt század végén egy nagy tekintélyű, magyar szakemberekből álló bizottság megvizsgálta a koronázási jelvényeinket, *Ipolyi Arnold*, a bizottság egyik tagja jelentésében-könyvében azt írta, hogy a jogar nyele: mogyorófa! Szükséges lenne a fát dendrokronológiai módszerrel megvizsgálni, pontos időrendet kapnánk akkor. Egyelőre csak anynyit tudunk, hogy a nyél szerelésének filigrános dísze XII. századi. De meg kell jegyeznünk, hogy a fej és a nyél szerelése nem egykorú. A fej színarany szalagjai és felső záródísze (amelyen a Salamon pecsétje van) igen gazdag filigrános díszű, míg a nyélen az egyszerű minták vég

nélkül sorakoznak! Azt is meg kell állapítanunk, hogy a fej szerelésének aranypántjai nem illeszkednek bele a kristályfaragás pántjaiba, tehát a szerelés nem egykorú a kristálygömbbel! Végül is a kristálygömb Géza nagyfejedelem korából való, a szerelés pedig XII. századi. Mi lehet az oka a nyél újraszerelésének? Az egyik ok lehetne, hogy a jogart nyilván eltemették, talán István királlyal, és a nyél fája elkorhadt a sírban. István királyt Szent László korában avatták szentté, tehát akkor nyitották fel koporsóját, és emelték ki az ereklyeként tisztelt maradványokat – részben összezsugorodott jobbját – és királyi jelvényeit. A palást a székesfehérvári Mária-egyházban volt, nem került sírba. A koporsóban elkorhadt nyél pótlására és díszítésére így kerülhetett sor a XII. században. Jegyezzük még meg, hogy a nyél filigránja a palást palmettasorát utánozza. Mindezek azonban kérdések, amelyek megoldása a következő idők kutatóira vár.

Egy azonban bizonyos, méghozzá az, hogy a jogarnak nagy jelentősége volt! A tihanyi alapítólevél (1055-ből) I. András királyunkat a *„legkeresztényibb jogarviselőnek"* írja („. . .christianissimus sceptrifer Andreas . . ."), VII. Gergely pápa pedig Salamon királyunknak azt írja, hogy csak akkor ismeri el, ha elfogadja, hogy az ország jogarát apostoli s nem királyi adományból bírja („. . .nisi sceptrum regni, quod tenes . . . apostolicae, non regiae maiestatis beneficium recognoscas . . .").

Tudvalévő, hogy a pápai Curia minden kifejezést pontosan mérlegelt, ha tehát nem a koronát tekinti az uralkodás jogául, akkor ennek jelentősége van.

Végezetül a Nemzeti Múzeumban látható jogarról közlöm *a három oroszlán gyurmalenyomatáról készült egyik gipszöntvény-fényképet* (melléklet 5. kép), amelyet 1938-ban készített Lehotzki bácsi, a múzeum fényképésze. Az ülő oroszlánok csiszolata elég egyszerű kivitelű, nem hasonlítható a San Marco pompás művészettel készült alakjaihoz, lehetséges tehát, hogy eleve adományozás számára készült, akárcsak a bambergi és a berlini példány. Ez a megfigyelés ismét csak arra tereli gondolatainkat, hogy a hegyikristály jogart Géza fejedelem kaphatta ajándékba a Fátimidák uralkodóházától.

Megjelent a *Képes Újság* 1980. augusztus 16-i számában.

A Szent László-legenda középkori falképei

A középkori templomi falfestészet központi témája természetesen a *Biblia*, de az egyes országok szentjei is helyet kapnak a „témakatalógusban". Ilyen nemzeti szentje a középkori Magyarországnak Szent László, a határok védője. Tisztelete is főként a határok mentén vált erőssé. A határok természetesen a történeti Magyarország határai, amelyek a trianoni béke (1920) után az utódállamokhoz tartoznak; a jelenlegi határok közt mindössze egy-két esetben maradt fenn a Szent László-legenda képsora.

A szerző ismerteti a korábbi – a részben még mai – művészettörténészek véleményét, hogy a „lovas nomád" magyarságnak nem lehetett művészete, s így a legenda képsorát is egy olasz festő fogalmazta meg Nagyváradon (ma: Oradea – Románia). Ezt a freskót másolgatták volna falusi piktorok a határokon. Ám azok a csodálatos felfedezések, amelyek a Távol-Kelettől Magyarországig és a germán népek területéről előkerültek, megmutatták, hogy mind a sztyeppe népeinek, mind pedig a germán népeknek megvolt a sajátos, magasrendű művészete. Nem voltak műveletlen hordák. Ennek bizonysága – részben – az itt bemutatott freskósorozat is.

Szent László (1077–1095) az Árpád-ház nagy szentje volt. Maga a királyi család a kereszténység felvétele előtt is „szentnek" számított (karizmatikus fejedelemség), utána pedig férfi és női szenteket adott a magyar egyháznak. Szent Lászlót az általa alapított nagyváradi székesegyházban temették el, és sírja nemzeti búcsújáró hely lett. Tisztelete különösen az Anjou-királyaink alatt mélyült el. Nagyváradon állt a Kolozsvári testvérek által készített hatalmas, aranyozott bronz lovas szobra, a templomban díszes sírja, és – nyilván – a falakat freskók

díszítették, amelyek életét és csodatetteit dicsőítették (ezekből semmi nem maradt). Személye köré csoportosultak a legendáriusok csodás történetei, köztük a jellegzetesen magyar cserhalmi ütközet. Ennek freskósorozatáról szól ez a monográfia. Hosszabb, rövidebb jelenetsora a Nagyváradról való kivonulással kezdődik, utána pedig a kunokkal vívott fergeteges csata következik. Az ütközetből kiválik egy menekülő kun, háta mögött az elrabolt magyar leánnyal. A kun nyílzápora nem tudja megsebezni a szent királyt, annak lándzsája pedig nem sebzi meg a kunt. Romlott változatokban a lándzsa átjárja a kunt, de az sebzetlenül harcol tovább. A következő jelenetben az elrabolt leány lerántja lováról a kunt, és megkezdődik a – fegyver nélküli – küzdelem. Egymás lábára taposnak, egymás övét rángatják, vállát markolják, de egyik sem tud a másik fölé kerekedni. Végre a megmentett leány bárddal (vagy karddal) elvágja a kun Achilles-inát. Az erejét vesztett kun fejét levágva, végeznek vele. Utána a király egy fára akasztja fegyverzetét, és fejét a leány ölébe hajtva pihen, a leány pedig a király hajában babrál. – Ez a teljes jelenetsor. Ennek

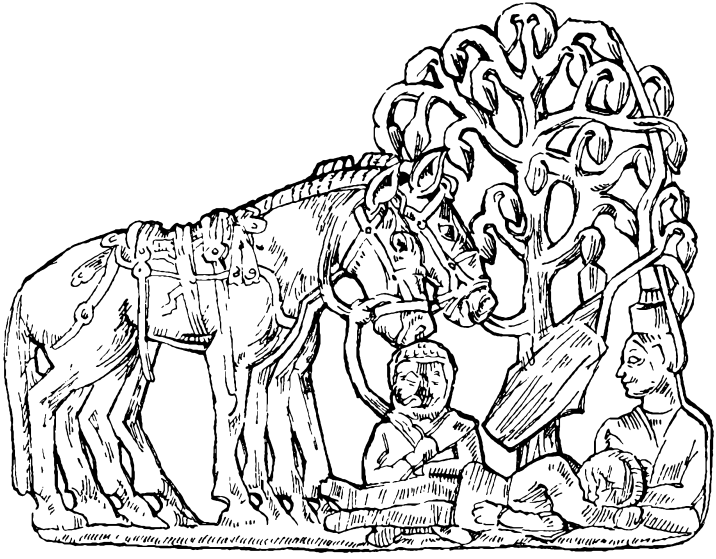

1. kép. A pihenés jelenete egy késő szkíta kori aranylemezen

a falképsorozatnak sehol Európában párjára nem találunk, csak az egykori magyar határőrvidék falusi templomaiban.

László királyunkat III. Béla alatt avatják szentté (1193), alakját a falképek, a győri ereklyetartó mellszobra és számtalan szobor őrzi.

A cserhalmi ütközet leírása a *Képes Krónikát*ól (XIV. század közepe) minden magyar krónika kedvvel elbeszélt jelenete.

A falképsor értelmezése az utolsó jelenettel kezdődött, azzal, amelyben a király, a leány ölébe hajtva fejét, pihen egy fa alatt. 1913-ban Nagy Géza, a kiváló historikus és régész vette észre, hogy ez a jelenet szinte formáról formára megtalálható az Ermitázs egyik szkíta kori aranylemezén (1. kép). A legenda képsora tehát jóval a magyar kereszténység és Szent László előtti hagyományokat őriz.

E jelenet egyik „apró" részlete még tovább vezetett a képsor eredeti értelmének kutatásában. A megmentett leány „babrál" a király hajában. Ez a babrálás – amint népballadáink hagyományőrző rétegéből kiderült – nem más, mint a középkori udvarlás egyik – számunkra legalábbis szokatlan – mozzanata: a leány tetvészi kedvese haját!

Egy másik jelenet is messze időkbe vezet minket: a két hős lóról leszállt küzdelme, oldalukon lovaikkal szinte pontosan ismétlődik a Hoang-ho kanyarjában fekvő Ordos terület övdíszítő bronzain, amelyet például Rotowtzeff „szakrális küzdelem"-nek értelmez (2. kép). Ez a jelenet a perzsa–szászánida művészeten keresztül, egészen a középkori miniatúrákig nyomon követhető, és elterjedésének nyugati határa ép-

2. kép. Fegyvertelen küzdelem egy ordoszi bronzlemezen (I–II. sz.)

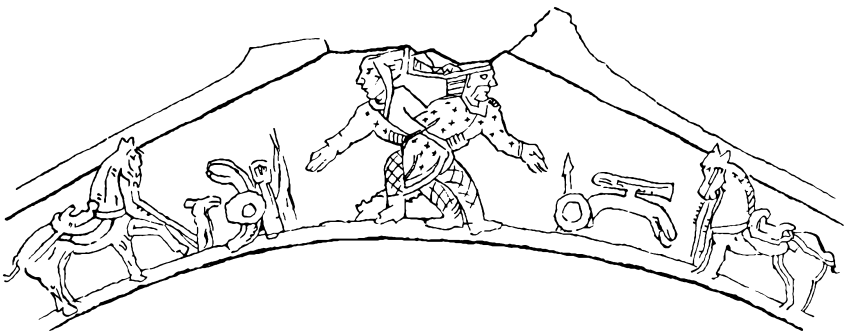

3 kép Fegyvertelen küzdelem egy perzsa ezüsttálról (VII. sz.)

pen a Szent László-legendákban található meg. Keleten a *Sáhnáme* jeleneteit idézi fel (3–7. kép).

Nos, éppen a mitikus magyarázat lehetősége hívta fel a figyelmet arra, hogy a legenda falképein Szent László lova fehér, alakja fényben ragyog, míg a kun – kinek száján gyakran láng csap ki! – sötét, lova s maga minden jelensége sötétbarna vagy éppenséggel fekete. Sebezhetetlenek, a kun csakis Achilles-ina elvágásával veszíti erejét stb. Itt tehát két kozmikus erő küzd egymással: a világosság és sötétség.

A legenda alapmondanivalója tehát egy Ormuzd és Ahriman kettősségére emlékeztető kozmikus mítosz. A világosság és sötétség küzdelme az égben játszódik le. Párhuzamként kínálkozik az a magyar táltoshiedelem, hogy a fehér és fekete táltos füstös bikává változva küzd meg az égben, s a fekete bika csak úgy győzhető le, ha a kapára, ásóra kapott emberek elvágják az Achilles-ínát.

A Szent László-legenda tehát voltaképpen keresztény mezbe öltöztetett régi keleti mítosz. Azok a kísérletek, amelyek az utódállamok néhány kutatója részéről arra irányultak, hogy a falképsort – és a legendát – például a görög Digenész Akritasz-legendakörrel hozzák kapcsolatba, vagy éppenséggel „egy határvédő szentté" minősítsék, vagy pedig egy szláv naphérosz emlékének tartsák, erőltetett, és téves úton járnak.

Nemcsak a képsor képei mutatnak kelet felé, hanem a legenda történésének és mozzanatainak sorozata is (ezeket főleg Vargyas Lajos dolgozta ki). Itt egy elvi jelentőségű művészettörténeti kérdés elé került

a szerző. Nevezetesen két esetben (Bántornyán és Kakaslomnicon) bizonyos, hogy idegen iskolázottságú mesterre bízták a freskófestést. Bántornyán a nevét is ismerjük: Aquila János, Stájerországból hozzánk vetődött vándor piktor volt. A legendát a késő gótika, kora reneszánsz stílusban festette meg megbízóinak, de természetesen alkalmazkodott az előírásokhoz, a megrendelőhöz. Ugyanígy Kakaslomnicon bizánci iskolázottságú festő festette a freskókat, és természetesen alkalmaz-

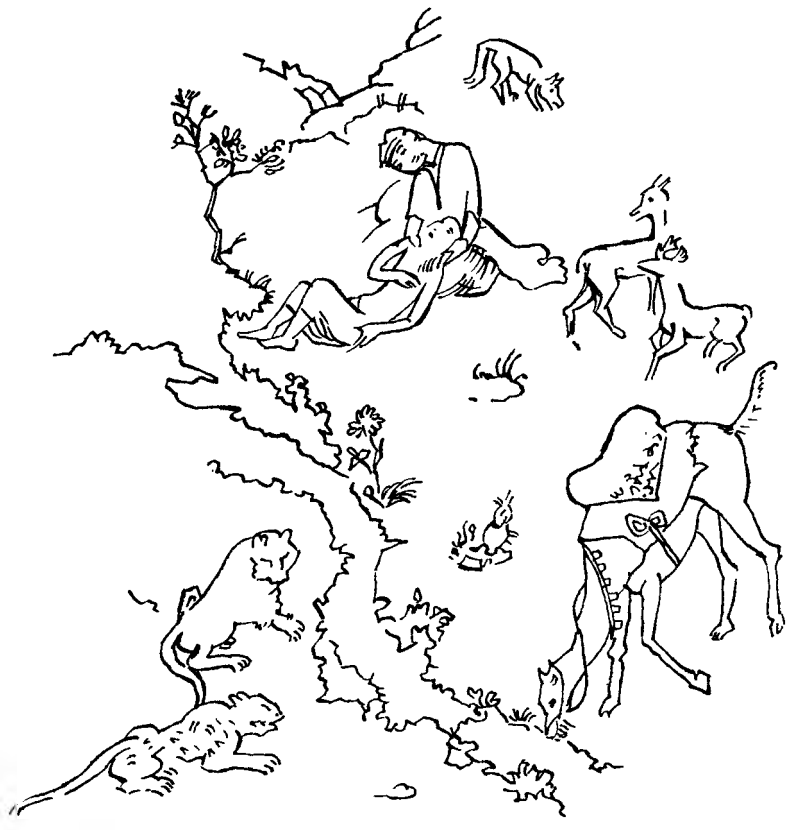

4. kép. Pihenés „fejbenézéssel" egy perzsa miniatúrán (XVII. sz.)

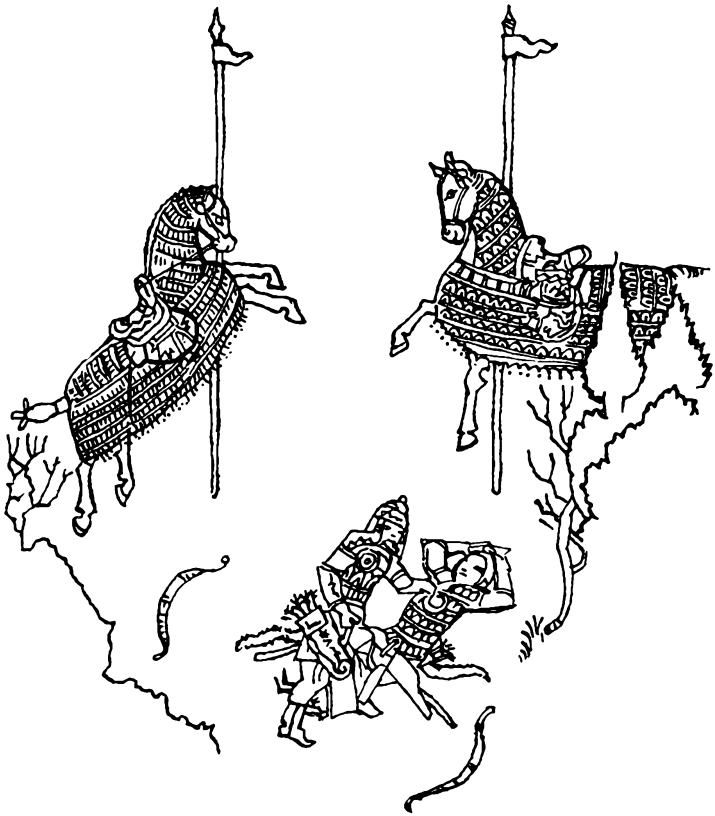

5. kép. Fegyvertelen küzdelem egy perzsa miniatúrán (XVI. sz.)

kodnia kellett a megbízók előírta eseménysorhoz. Szó sem lehet arról, hogy saját történetét – Digenész Akritasz – festette volna a templom falára! Egyrészt a megrendelők nem engedték volna, másrészt a nép nem értette volna. A freskók stílusa vagy éppenséggel a mester nem határozhatta meg a mondanivalót, a tartalmat!

Az egyes templomos helyek helyneveit nyelvészeti szempontból Szabó T. Ádám elemezte, majdnem mind színmagyar helynevek, vagy

a templom kegyurai azok, szó sem lehet más hagyományról. Elterjedt nézet szerint ezek „kicsi falusi templomok". A szerző kimutatta, hogy vagy királyi családunkhoz, vagy főnemesekhez kapcsolható a templomok kegyurasága. Az egyes freskók beható ismertetése során sok új, főként etnológiai mozzanatra derült fény, sok új kérdés vetődött fel. Néhány ezek közül:

A sebezhetetlenség a nagy eurázsiai hősökhöz kapcsolja a legenda két hősét, a párhuzamok messze keletre és nyugatra követhetők. A legenda régiségére utal, hogy a sebezhetetlenség itt-ott már elhomályosult. (Pl. a király lándzsája átjárja a kunt, de a küzdelem úgy folytatódik tovább, mintha semmi sem történt volna közben. A szövegekben is szó van a király sebesüléséről.)

A kislány szerepe voltaképpen akkor nő mitikus magasságokba, amikor a *Vatikáni Legendárium* Szent László-lapjain a megmentett lány maga Szűz Mária! A legenda értelmezéséhez hozzájárul, hogy mindig a templom északi falán van, ami az Ószövetség és a pogányság fala.

Váratlan volt egy avar temetőből a délvidékről származó csontkarc, amelyen a VII–VIII. században a Szent László-legenda fegyvertelen párviadalát ábrázolta az ismeretlen avar (magyar) csontkarcoló! Van egy mozzanat a párviadalban, amikor is a hősök lábát egymásra

6. kép. Egymásba harapó lovak egy ordoszi bronzlemezen (I–II. sz.)

7. kép. Fegyvertelen küzdelem egy perzsa pajzsról (XVII. sz.)

festette a festő. Ezt megmagyarázhatnók a perspektíva kezdetleges érzékeltetésével, ha a keleti párhuzamokban nem szerepelne többször is, hogy a küzdők úgy igyekeznek a másik fölé kerekedni, hogy rátaposnak a lábára. Nem festői kezdetlegesség tehát ez a mozzanat, hanem ősi soron való hagyomány!

Valamit a legenda „határ menti" voltáról. A történelemből köztudott, hogy különösen Magyarország keleti határán szinte évenként becsaptak a szomszéd nomád népek, s ilyenkor nyilván a szép leány volt a legbecsesebb zsákmány!

Sok új megvilágításba került részletkérdés gazdagítja a könyvet, amelynek szép színes fényképeit Mózer Zoltán készítette már jó egy évtizede. Mindebből látható, hogy egy freskósorozat nemcsak becses irodalomtörténeti vonatkozású, nemcsak kitűnő viselet- és fegyvertörténeti emlékeket őriz, hanem tartalmi és formai (ikonológiai) gazdagítása is az európai gótikus freskófestészetnek.

Megjelent az *Életünk* 1985. évi 4. számában.

Egy Anjou-királyfi legendáskönyvéről

Nemrégiben adta ki a Corvina Kiadó szemet-lelket gyönyörködtető hasonmás kiadásban a *Magyar Anjou Legendárium*ot Lévárdy Ferenc tudós gondozásában. Nagy gazdagodása ez művészetünknek, művészettörténetünknek. Jó érzés, hogy „annyi balszerencse közt s oly sok viszály után" még maradt valami régi műveltségünk emlékeiből, amely megmutatja, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók" (Zrínyi).

Mostanában egy másik örvendetes gyarapodást is el kell könyvelnünk, s mivel az is a miniatúrák világából való, hadd mondjam el örömömet néhány szóban erről is a most bemutatásra kerülő s eddig *Vatikáni Legendárium* névvel ismert mű előtt.

Most tavasszal került sor az Akadémián Fehér Géza kandidátusi vitájára, és éppen én voltam az értekezés egyik bírálója. Elhangzott jelentésemből idézek most néhány gondolatot:

„A török miniatúrafestészetben a XVI. század közepe után feltűnő európai jellegzetességek vizsgálatánál Fehér Géza megállapítja, hogy feltűnő stílusbeli eltérések vannak az egyes miniatúrák keleti harcosokat ábrázoló részei és a nyugatiakat példázó alakjai közt, s ezt csak úgy magyarázhatjuk, hogy egyazon miniatúrán együtt dolgozott a török festő és a nyugati. Ez utóbbiakra bízták azoknak a részeknek megfestését, amelyeket ők jobban ismertek. Az egykorú számadáskönyvekből kapunk hírt a nyugati mesterek között dolgozó magyar festőkről is. Fel is soroljuk őket, mert olyan korból ismerünk meg mesterneveket és műveket, amelyekben a hazai művészettörténet igen-igen szegényes. Magyar festő Parvane, Dzsáfer-i Madzsar, Ali Madzsar, Hüszein Üngürüsz. A rájuk vonatkozó defterekben még béreikről is tájékoztatást kapunk. Ezek a mesterek működtek közre a magyar történelmi tárgyú miniatúrákon, még-

hozzá Fehér Géza szerint: »komoly helyismerettel, táji és építészeti tájékozottsággal, a magyar főrangúak öltözetének, magyar hadi viseletnek, hadfelszerelésnek kitűnő ismeretével rendelkező művészeink« voltak! Munkájuk pedig jelentékenyen hatott a következő évtizedek török festészetének kialakulására. Fehér Géza nagyszerű felismeréseit most már követnie kell e miniatúrák részletekbe menő elemzésének, műtörténeti, művelődéstörténeti méltatásának (a szerző a miniatúrák leírásakor meg is teszi efelé az első lépéseket, de tartva magát feladatához, nem mélyed a részletekbe). A magyar művészettörténet örvendetesen új területtel bővült, most már nemcsak román, gót, reneszánsz és barokk stílusban dolgozó mestereink vannak, hanem olyanok is, akik a miniatúrafestészet iszlám világában dolgoztak!"

Most pedig vegyük elő az Anjou-kori *Magyar Legendárium*ot, és lapozzuk át a tüneményesen szép képeket. A szerző találóan „képregénynek" nevezi ezt a miniatúragyűjteményt, amelynél valóban csak egy-két sor utal a tartalomra (feltehető, hogy a részletező szöveg elveszett). Kalandos útja volt a könyvnek, amíg így újra egybekerültek képei. Ma ugyanis három nagy gyűjteményben őrzik őket: a Vatikánban, a New York-i Morgan-könyvtárban és a leningrádi Ermitázsban. Lévárdy Ferenc, a bevezetés tudós írója immár harminc esztendeje foglalkozik a *Legendárium*mal, minden lehető párhuzamát felkutatta, minden lehető kérdésre feleletet keresett. Bizonyos megilletődéssel olvastam ezt az emlékezést, mert én meg majdnem negyven éve foglalkozom a *Legendárium* Szent László-legendáját idéző képekkel. Így hát a szerző és az ismertető egyformán régen szívügyének tekinti ezt a csodálatos, színes legendavilágot.

Rövidre fogva az eredményeket, akár a fülszöveg világos összefoglalását is idézhetnők: „A gazdagon díszített kódex az Anjou-családból származó Károly Róbert magyar király kisebbik fia számára készült, 1337 körül . . . A kódex Krisztus és a szentek élettörténetét beszéli el képekben . . . Jakobus a Voragine Arany legendája alapján", kiegészítve a magyar szenteknek, Szent Gellértnek, Szent Imrének és Szent Lászlónak (Szent István életéről való képes lapok még nem kerültek elő) életével. Az eredeti mű mintegy 240 színes képet tartalmazott (négy-négy kerül egy lapra), ezek közül mintegy 50 még lappang. A *Vatikáni Legendárium*hoz Meta Harrsen fedezte fel az Amerikában lévőket, Vayer Lajos pedig a leningrádiakat.

Lévárdy Ferenc feltevése szerint a kódexet Hertul királyi festő (pictor domini regis) festette volna, méghozzá egymaga. Többen úgy vélték, hogy a miniatúrák több festőtől származnak. Erre a kérdésre majd a Szent László-legendával kapcsolatban visszatérek.

Lévárdy Ferenc minden ízében megfontolt, komoly szöveggel kíséri ezt a szép képeskönyvet, amit csak azért nem lehet a „biblia pauperum" megjelöléssel illetni, mert bizony nem a szegénység számára készült, hanem egy Nápolyba szakadt magyar királyfi számára (nagyanyja Mária királynő, V. István Árpád-házi királyunk leánya volt). Mi sem mutatja jobban az idők változását, mint az, hogy ami egykor nagyurak féltett kincse volt, most hasonmásában mindenki kincse lett. Akárcsak a múzeumokban az egykori királyi s főúri, egyházi paloták kincsei közt járhatunk, akként most kézbe vehetjük András herceg legendáskönyvét, azt, amelyből a Nápolyban nevelődött királyfi megtanulta a magyar szentek életét is.

Röviden vessünk számot, hogy mit derített ki a kutatás, főként a kötetet gondozó Lévárdy Ferenc a műről. Néhány mondatban summázzuk a könyv egymás után következő fejezeteit.

A kódex korának és környezetének megállapításakor Lévárdy szép, elgondolkoztató sorokat szentel Nekcsei Dömötörnek, az Aba nembeli magisternek, aki a fiatal Róbert Károlyt magyar királlyá nevelte. Róbert Károly alatt indult meg Margit királyleány szentté avatási eljárása, s az Árpád-házi elődök közül Szent László vált lovagi mintaképévé (nem csodálható, hogy a kódexben 24 színes kép mutatja be életét, halálát és csodatételeit). Itt, hazánkban született András fia, akinek neveltetésére készült a *Legendárium*. A *Legendárium* 1925-ben vált ismertté a magyar művészettörténeti irodalomban, s ezt követően kitűnő művészettörténészeink vitatták mestereit, korát, tartalmát. Mind a mai napig tartja magát Gerevich Tibor meghatározása, aki Niccolò di Giacomo da Bologna valamelyik tanítványában kereste a kódex mesterét, és a magyar vonatkozású lapokat a műhely magyar festőjének tulajdonította. Lévárdy Ferenc az egykorú festett kódexek pontos ismeretével ellenőrzi elődeinek véleké-dését, és úgy gondolja, hogy a kódexet Károly Róbert udvarában festette egy magyar mester. Hosszan és meggondolkoztatóan elemzi azokat a véleményeket, hogy nem egy, de több mester keze munkájával állnánk szemben, és stíluskritikai alapon az egy mester mellett dönt. Ebben nem tudjuk aggodalom nélkül követni, bármennyire is tiszteljük alapos, megbízható elemzéseit. De erről később ejtünk még szót.

Nagyon jelentős Lévárdynak az a megfigyelése, hogy a kódex miniatúrái a pergamennek csak a fehérített oldalára kerültek, ez tetemesen megdrágította a kódex árát, s már egymagában is fejedelmi megrendelőre vall, de ugyanerre vall a képecskék laparany háttere, míg másutt (pl. a *Képes Krónika*ban is) festett hátteret találunk.

A szakember számára izgalmas és szép gondolatmenettel köti a mű festését Lévárdy Hertul magisterhez, a királyi festőhöz, az egyetemet végzett tudós férfihoz. Hertul nyilván Bolognában szerezte meg egyetemi fokozatát, s az ottani miniatúrafestő bottegában alakította ki saját stílusát, és festette meg később az Anjou-sarj képeskönyvét, de ő volt az is, aki Nekcsei Dömötör *Bibliá*ját (Library of Congress, Washington) is festette.

A szerzőnek a magyar értekező próza nemes hagyományainak szellemében fogalmazott, lényegre szorítkozó szövegéhez gazdag könyvészet csatlakozik. Az ismertető személy szerint sajnálja, hogy a szerző nem ismerte az ő részletes elemzését a Szent László-legendáról és a hozzá fűződő Vargyas Lajos-féle kommentárokat.

A legendák teljes ismert képanyagának kritikai rendezésével és közzétételével Lévárdy Ferenc megnyitotta az utat a vitás kérdések további kutatásához. Hála a Magyar Helikon és Corvina pompás vállalkozásának és a Kossuth Nyomda magas színvonalú, az eredetit hűen követő munkájának, az olvasó olyan hitelességgel kapja a *Legendárium* képeit, mintha az eredeti lapokat tartaná kézben.

Az alább következő hozzászólást éppen e nagyszerű alkalom jegyében fogalmaztam meg, és kérem az olvasó türelmét még akkor is, ha netán nehezebben követhető, hiszen arról van szó, hogy gótikánk magyar festőit ismerjük meg, azokat felfedezhessük, akikről jó ideig azt hittük, hogy hazánk sok dúlása közben hírük és munkásságuk végleg hamvába holt. A *Vatikáni Legendárium*nál alig 20-30 évvel később a *Képes Krónika*ban és az óbudai *Krónika*ban olvashatjuk a Szent László-legendát, s a továbbiakban a szöveget és a legenda falfestményeit vetjük össze a *Legendárium* képeivel, hogy ellenőrizzük: mit s hogyan tudott a festő a cserhalmi ütközetről. Lássuk először a szöveget (Erdélyi László fordítása): „. . .László négyet a legvitézebb pogányok közül az első összecsapásnál megölt, s az ötödiknek nyilától súlyos sebet kapott, de ezt is csakhamar ott levágta. Aztán Isten irgalmából a seb hamar begyógyult . . . Boldogságos László herceg végül látott egy pogányt, ki lova hátán egy

szép magyar leányt vitt, Szent László herceg tehát azt vélve, hogy az a váradi püspök leánya, noha maga súlyosan sebesült volt, mégis a kunt a leggyorsabban üldözte Szög nevű paripáján. Mikor pedig már-már elérte, hogy meglándzsázza, ezt sehogy sem tehette, mert sem az ő lova nem futott gyorsabban, sem annak a lova nem maradt el egy kissé sem, hanem egy emberkarnyi távolság maradt az ő lándzsája és a kun háta közö:t. Odakiáltott hát Szent László a leányhoz: »Szép húgom, fogd meg a kunt övénél, s vesd le magad a földre!« Az meg is tette. S mikor boldog László herceg a földön fekvő kunt közel majdnem meglándzsázta s meg akarta ölni, a leány kérte őt, hogy ne ölje meg, hanem bocsássa el. Ebből jegyezzük meg, hogy nincs hűség a nőkben, mert talán az erőszak szerelme miatt akarta megszabadítani. A szent herceg pedig hosszú küzdelemmel elvágta a kun inát, megölte. De a leány nem volt a váradi püspöké."

Vessük össze mármost ezt a szöveget azzal, amit a legenda festője megfestett, és közben állandóan figyeljünk falusi templomaink festőinek ismereteire is.

Kezdjük tehát az összevetést mindjárt az első képpel (XLIV. 10. quomodo pugnabat cum tartaris – azaz, hogyan küzdött a kunokkal). Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy bár a *Krónikában* szó van arról is, hogy Salamon király is részt vesz az ütközetben, de itt nyilván Szent Lászlót ábrázolta a festő, pajzsáról ismerhetjük fel, mert ugyanezt a pajzsot tartja kezében, amikor fejét a leány ölébe hajtja. A képen a király koronáját sisakon viseli, a következőn is, aztán a következő öt képen a korona közvetlenül fürtjeire illeszkedik. A képen feltűnő az, hogy a nyilak egy része a királyra tart, másik része visszapattanva róla(?), a kunra irányul. Alig képzelhető el, hogy ezzel a festő csak a háttérben folyó csatát akarta érzékeltetni. A későbbiekben látjuk majd, hogy a falfestményeken mindkét hős sebezhetetlen. Itt is szó esik arról, hogy a király lándzsája nem érte el a kunt. Feltűnő a képen, hogy a kun nem íjat tart a kezében, s árasztja el nyílzáporával a szent királyt, hanem kivont szablyát, s azt is nem hadakozva, hanem szinte tisztelegve tartja, de főként az a feltűnő, hogy nincs ott a háta mögött az elrabolt leány! A kun viselete jobbra áthajtott kaftán – ez korhű –, süvege valami, ami a későbbi kun süvegekhez hasonlít, de nem hasonlít a legenda falusi változataihoz, hitelessége legalábbis kétséges, valami félreértésről lehet szó. Feltűnő még a képen, hogy Szent László lovának színe gesztenyebarna (a falfest-

ményeken mindenütt fehér vagy szürke foltos). Általában falfestményeink nagy részén Szent Lászlón minden fehér vagy ezüst, itt kék, piros köpennyel.

Ugyanilyen különbségek figyelhetők meg a *Legendárium* második képén is (XLIV. 11.), amely azt mutatja, hogyan ütötték meg buzogánnyal, ám de a szöveg szerint nyíltól sebesült meg, nem buzogánycsapástól! Hadd jegyezzük meg, hogy néhai nagy fegyvertörténészünk, Tóth Zoltán éppen annak a miniatúrának buzogánya alapján határozta meg az addig bronzkorinak tartott tömör bronzbuzogányainkat kun korinak.

A harmadik képben hirtelenül feltűnik a leány alakja, rózsaszínű, derékban át nem kötött, lenge viseletű, gyöngyös pártás leány szaporán csapdossa egy nagy bárddal a kun lábszárcsontjait! A feltűnő az, hogy itt nyilván egy harmadik kunt látunk (az első téglaszínű kaftánban van, a második világoskékben, ez meg fehérben), de még feltűnőbb, hogy a falfestményekkel ellentétben a leány itt nem a kun horgasinát igyekszik elmetszeni, hanem lábszárát töri csapásaival, ami a legenda általam helyreállított eredeti alakja szerint értelmetlen művelet; a kun harisnyában van, a falfestményeken csizmában. Szent László a kun fekete fürtjeit fogja közben. Ezt teszi a harmadik képben is (XLIV. 13.), és nem ő, hanem a leány vágja le a kun fejét, ezzel is ellentétbe kerül mind a szöveggel, mind pedig az összes falfestménnyel. A minket érdeklő képsor utolsó képén (XLIV. 14.) a király a leány ölébe hajtja a fejét, akinek jobb keze a király hajában nyugszik (nos, ez végre „hiteles", mert az összes falképen is így van, hogy miért, arra később kerül sor). Idegen ezen a képen, hogy a király nem akasztja fel pajzsát a fára – mint a többi képen –, hanem magánál tartja.

A legenda „képregénye" nem simul hűségesen a szöveghez, és olyat is tud (a kun megölésében a leány segítkezik, a hős fejét ölébe hajtva pihen, bár az itt közölt szöveg szerint ápolja a sebesültet), ami a szövegben nincsen benne, de igenis látható – méghozzá hitelesebben – az összes faliképen. Különösen meglepő aztán az a fordulat, amely szerint e megmentett leány voltaképpen a Boldogasszony lett volna. Ez azt mutatja, hogy a képek festője, illetőleg a szöveg tervezője már egyáltalán nem tudta – vagy nem akarta tudni –, hogy az eredeti legendában miről is van szó.

Hogy a fenti ellentéteket még élesebbé tegyük, elmondjuk, hogy magunk mire jutottunk eddig a legenda értelmének a kutatásában. Elsőb-

ben is meg kellett állapítanunk, hogy a legenda képtípusainak egyikemásika (közte éppen a pihenés jelenete) ezer évekkel korábbi, mint a falfestmények vagy a *Legendárium*, és megvan már a késő szkíta művészetben. Aztán pedig kiderült, hogy a két hős sebezhetetlen, fegyvertelenül küzdenek, a kun csupán egyetlen helyen, a horgasinán sebezhető meg (itt vágja el Achilles-inát a magyar lány). Szent László lován általában minden fehér vagy világos, a kunon és lován minden sötét: ezek szerint küzdelmük kozmikus erők küzdelme, a világosság, sötétség drámáját testesíti meg. Az utolsó jelenetben a lány a hős ölébe hajtott „fejébe néz", azaz motoz, tetveket keres, a hős fegyverzetét pedig a fára akasztotta. A falképeken a kun nem fekete, hanem vörös hajú. Ezek tudatában még erősebben mutatkozik meg, hogy a miniatúrák festője már nem tudta, miről van szó, pedig falusi templomaink festői még nagyon is jól tudták (itt sem mindegyik, mert például a kakaslomnici freskón Szent László lándzsája átdöfi a kunt, bár az fel sem veszi; a fehér-sötét ellentét is hol megvan, hol nincsen). Ez a sok bizonytalanság, értetlenség legalábbis azt mutatja, hogy a *Legendárium* miniatúráinak festője kívül élt azon a környezeten, amelyben a Szent László-legenda élő valóság volt.

Feltehetően ugyanezt a tájékozatlanságot mutatja a Szent László sírja körüli események négy képe is (XLIV. 21–24.). Itt ugyanis a sír négy lábon nyugvó, asztalszerű kőkoporsó, amelynek oldalát növénydíszű faragás ékíti. Igaz, hogy Janus Pannonius éneke a Zudar püspök emelte oszlopos síremlékről szól, de a hermával kapcsolatos megfigyeléseim arra a meggyőződésre vezettek, hogy a III. Béla által készített síremlék is alakos volt, a halott király volt rajta kifaragva úgy, mint e kor minden nagyobb szabású síremlékén. Talán nem túlzás ezek után az a kijelentésünk, hogy a festő nem járt Nagyváradon, a magyar zarándokhelyen. Ez bizony meggondolkoztató a festő személyét illetően. Igaz, Lévárdy Ferenc arra a feltevésre jutott, hogy a festő a soproni illetőségű Hertul mester lenne, s ez esetben már inkább érthető lenne, hogy az ország másik felében (és a gyepűvonal templomaiban) járatlan volt.

Van azonban olyan mozzanat is, éppen Szent László fejének megformálásában, amely mintha arra mutatna, hogy a festő ismerte a hermát (kettéfésült szakáll, ráncolt homlok, megpattanó száj). Bizony megfigyeléseink kapcsán inkább csak kérdéseket vetünk fel, semmint felelnénk, de hát sokszor így van ez a kutatómunkában.

Ám van még valami, ami meggondolkoztatja az embert, s erre már régebben jómagam, most pedig Lévárdy Ferenc is felhívja a figyelmet. Ez pedig az, hogy míg a *Legendárium* többi képeinél látszik, hogy a kép szerkezete kialakult, öröklött festői hagyomány, mert szépen illeszkedik az adott keretbe, itt a keret néha valósággal kettévágja a jelenetet, nyilvánvaló tehát, hogy nem volt miniatúraelőzménye, a festő elsőként kísérelte meg a zsúfolt történéseket beleszorítani a kis képtükörbe. Mintha mintha egybefüggő képszalagból vágta volna ki őket. Csak erősen kérdőjelesen merjük ezt megfogalmazni, mert a cserhalmi ütközetnek ismerjük ugyan vagy húsz megmaradt falképét, de Szent László életének többi jeleneteit – úgy látszik – nem ábrázolták a templomok falain, ezeknek tehát nem kereshetjük mintáit freskókban – ám ezek is éppen úgy zsúfoltak, mint a cserhalmi ütközet képei. Nem azt jelenti-e ez, hogy a festő elsőként birkózott meg feladatával, amihez esetleg csak szóbeli útmutatásokat kapott?

Mindez felveti azt a kérdést, amit eddig mindegyik kutató felvetett: egy kéz munkája-e a kódex, vagy több mester készítette a miniatúrákat. Legyünk tisztában azzal, hogy a kódexet nem mint bekötött könyvet kezdték képekkel díszíteni, hanem lapjai külön voltak, s úgy kötötték aztán össze. Minden nehézség nélkül elképzelhető tehát, hogy az előre beosztott lapokat más és más mester festette meg. Egyet bizonyosnak látok: a mesterek úgy kapták kézhez a lapokat, hogy a díszes szegélyek már készen álltak! Vizsgáljuk meg tehát a szegélyeket, s talán közelebb jutunk ahhoz a kérdéshez, hogy egy helyben, egy műhelyben készült-e a kódex! Anélkül, hogy a párhuzamnak bizonyító értéket tulajdonítanánk, gondoljunk a jó kétszáz évvel későbbi török miniatúrákról megtudott dolgokra. Ez a miniatúrafestészet a bizánciból gazdagodott meg, s íme, néha egyazon miniatúrán is több mester dolgozott! Mindezt csak azért mondjuk el, mert lehetséges, hogy a gótikus festőműhelyekben is volt bizonyos munkafelosztás!

A *Vatikáni Legendárium* nagy értékű kincse művészetünknek, s most arról van szó, hogy megismerjük azokat a művészeket, akik ezt a virágos szépségű művet megalkották. A legegyszerűbb, ha a legegyszerűbbel kezdjük, azaz a képek keretezésén. Ezek növényi alakzatoknak, leveleknek, virágoknak, rügyeknek szabad képzelettel továbbszőtt, mintává nemesített játékával koszorúzzák a képmezőket: négyet-négyet laponként. A négy kép közötti kereszt szalagját általában kettéosztották, s vagy úgy

díszítették, hogy a díszítés indaként kanyarogva kúszik végig a kereten, vagy úgy, hogy a sávokat hosszában kettéosztották, és a díszítmény a középtengelyre épült. A díszítmények kimaradt közepét pedig a sáv egyik oldalán kékkel, a másikon arannyal alapozták úgy, hogy ha a díszeket leválasztjuk a keretről, akkor a keret aranya és kékje szélrózsaként váltogatja egymást. A keretre kerülő minták szegélyét fehérrel szegték, s így olyan az egész, mintha ötvösmű lenne, amelynek kiemelkedő szegélyén megcsillan a fény. Az ötvösmunkával való hasonlat annál találóbb, mert a minták színei zománctisztaságúak. Mármost, az arany-kék kereten mindenütt végigfut a belső képtáblákat keretező vékony kettős vonal. Ez egységbe fogja az amúgy rendkívül változatos mintajátékot. Gyakorlott kezek hallatlan ügyességgel, biztos vonalvezetéssel és színfoltokkal alakították a kereteket. Bár a keretekben nagyjában-egészében egyetlen irányító akarat és hagyomány uralkodik, bizonyos, hogy a kereteket nem egy mester csinálta, s az is bizonyos, hogy a keretek festői nem voltak azonosak a képek festőivel. A Szent László-legenda egyik kerete (beleillesztett tájképpel) teljesen más jellegű, mint a többi, könnyen lehetséges, hogy ezt az egyet a miniátor-festő készítette a maga kedvére.

Nem szeretném itt pontos idézésekkel igazolni megállapításaimat, mert ez szakfolyóiratba való lenne, de kétségtelennek látom, hogy a keretek egyetlen műhely termékei, de a műhelyben legalább négy-öt „keretezőmester" dolgozott, akik közös iskolázottsággal, de külön-külön egyéniséggel végezték feladatukat.

Nos, ugyanez a véleményem a festőkről is: kétségtelenül egyazon iskolába jártak (s a művészettörténészek egyértelműen Bolognára gondolnak), de külön-külön egyéniségük átütődött a közös tanultságon.

A keretek kizárják azt a lehetőséget, hogy valamely olasz legendáriumhoz hazánkból küldött képekben csatlakoztak volna a magyar szentek jelenetei. Így hát csak arra gondolhatunk, hogy mind a kereteket festők, mind pedig a képeket festők itt nálunk dolgoztak, nyilván a királyi udvar festőműhelyében.

Ez a festőműhely európai színvonalú, olasz iskolázottságú mesterekből állt, hogy kik lettek volna, hogy részt vett-e benne Hertul is, vagy éppenséggel a műhely feje volt, arra bizonyságunk nincsen.

Mindenesetre az Anjou-időkből három remekbe készült festett kézirat maradt reánk: ez a *Legendárium,* Nekcsei Dömötör *Bibliája* és végül a *Képes Krónika.* Avatott művészettörténészek további feladata a képek

és az ornamentika összevetése. A kanyargós minták biztos vezetése arra mutat, hogy az ornamentika mesterei egyúttal a díszes kezdőbetűk (iniciálék) és oklevelek festői is voltak, s ez emlékekben szegény középkorunknak újabb gazdagodást jelent.

Ez a középkor Zolnay László érdeméből csodás szoborsorozattal gazdagodott napjainkban. Ilyen környezetben dolgoztak miniátoraink. Nem egyes kiemelkedő teljesítményekről van tehát szó, hanem az egész királyi udvarról, amely egyenrangú volt a többi európai udvarral!

Megjelent a *Tiszatáj* 1976. évi 6. számában.

HALOTT BARÁTOKRÓL ÉS MAGAMRÓL

Méri István

A tavalyi esztendő végén kelt szárnyra a hír, hogy Méri István (1911–1976) hosszas betegeskedés után elhunyt, és hogy végső akarata szerint – az őt halálba önként követő feleségével – temetése magányosan történjék. Méri István a magyar régészet egyik nagy alkotója volt, faluásatásaink módszertanát ő dolgozta ki, a terepbejárásokban és a templom körüli temetőásatásokban éppen úgy példamutató volt, mint váraink építési szakaszainak kutatásában és sok másban. Szegényparaszti sorból emelkedett példaképünkké, és mintegy a jobbágy ősök örökségeként élete végéig megőrizte gyanakvását az ügyeskedőkkel szemben: ő maga keserves munkával, az igazságért való nehéz küzdelemben alakította ki eredményeit. Lassan, kínos lelkiismeretességgel dolgozott.

Életpályája is keservesen alakult. Az abonyi érettségizett fiatalembert – roncsolt keze miatt paraszti munkára alkalmatlant – az egykori abonyi földesúr, Márton Lajos vette maga mellé a Nemzeti Múzeumba. Itt a restaurátori műhelyben kapott munkát. A restaurálást rövid idő alatt valóságos művészetté tette. Éles megfigyelésekkel állapította meg az őskori edények készítésének módját, díszítésének munkamenetét. Közben hallatlanul pontos elemző, helyreállító rajzokat készített keszthelyi karperecekről, hun tőrveretekről. Megható volt figyelni, hogy hogyan ragadott meg minden alkalmat, hogy tudását gyarapíthassa. Seemayer Vilmostól, a nagy polihisztortól megtanulta – a legmagasabb mesteri fokon is – a hegedűkészítést. Egyetlen, remekbe készített, zengő hangú mesterhegedűje egykori főnökéhez került. Még fiatalemberként vitte ásatásra magával Tompa Ferenc, és a „föld fia" olyan pontos megfigyelő volt, olyan metszeteket, alaprajzokat csinált, hogy Tompa dolgozataiban mindenütt az ő ásatási rajzai szerepelnek. Élete végéig szinte olvasott a földben, a legkiválóbb magyar ásató volt.

1941-ben kinevezték az Erdélyi Tudományos Intézet tanárává. Roska Mártonnál szerezte meg bölcsészdoktori oklevelét, és az intézet őt bízta meg annak a komplex módszerrel felépített kutatásnak régészeti munkálataival, amely egy mezőségi község – Kide – minden szempontú feldolgozását tűzte ki célul. Itt dolgozta ki – az azóta is irányt adó – módszerét a középkori templom körüli temetők feltárására (később a *Régészeti Kézikönyv*ben – a többek közt – ezt a fejezetet is ő írta). Az Erdélyi Tudományos Intézet megszűntével a Teleki Pál Intézetben folytatta munkáját Pesten. Itt kiválóan felkészült történészek és néprajzkutatók, településtörténészek, helynévkutatók társaságában tervezte meg a középkori falukutatások „menetrendjét". Az intézet felbomlása után a Nemzeti Múzeumba került, s ott dolgozott élete végéig, egy ideig mint a Középkori Osztály vezetője. Két nagy ásatásával alapozta meg kora középkori és késő középkori falvaink feltárásának munkamódját: a tiszalök–rázomi és a túrkeve–móriczi ásatásaival, majd ezt követték a visegrádi és kardoskúti ásatások. Közben jó néhány más területen is irányadó munkát végzett, így a nagykanizsai török kori vár feltárásában, a gyulai vár ásatásában, a klastrompusztai rommező tisztázásával és főként Feldebrő hitelesítésével. Nagy szeretettel foglalkozott középkori falusi kályhásmestereink munkamódjával és áruik keltezésével (nadabi dolgozata). E munkák java részét még életében tanítványai folytatták.

Kiváló nevelő volt: szigorú és részletekbe menő. Egyetemünk hosszú időn keresztül – míg egészsége engedte – őt kérte fel a középkori anyagismeret vezetésére, és akik itt vagy ásatáson keze alatt nőttek fel, mind a legnagyobb hálával és szeretettel gondolnak reá. Hálával, mert megtanította őket a tárgyak megbecsülésére, és szeretettel, mert mindannyian láthatták, hogy egyre gyengülő egészségén micsoda emberfeletti erővel lett úrrá, kényszerítve magát, hogy a munkát folytassa – valóban mindhalálig! Szervezete a fiatalkor sok nélkülözésében, éhezésében tönkrement, egész életében állandóan betegségekkel küszködött, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy egyre magányosabbá vált. Elmagányosodására halálával tett pontot, mintegy felidézve a régmúlt „titokban való eltemetésének" szertartását, ami régente is csak a kiválók kiváltsága volt.

Tiszta lelkű embert, kiváló kutatót veszítettünk halálával. Munkája beleépül a magyar szegénysor kutatásába. Emléke legyen áldott!

Megjelent az *Archaeologiai Értesítő* 1977. évi 2. számában.

Fettich Nándor emlékezete

Fettich Nándor (1900–1971) halálával a magyar régészetnek egyik emlékezetes egyénisége távozott közülünk. Robbanásig feszülő, soha nem lankadó energiával dolgozott. Jellemző erre a lebírhatatlan munkaerőre, hogy harmincas éveiben súlyos orbáncban feküdt, de közben könyvét diktálta a garcsinovói szkíta leletről. Sokoldalú ember volt, érdeklődése és munkássága széles területeket pásztázott végig. A húszas évek végén – még fiatal ember volt, de már megírta a *Bronzeguss und Nomadenkunst*ot – Josef Strzygowski, akinek Fettich Nándor sokat köszönhetett, mert ő nyitotta rá szemét az eurázsiai távlatokra, egyszer azt mondta neki: „Ön azért olyan kitűnő régész, mert kitűnő muzsikus." Valóban: sokirányú munkássága át- és átjárta egymást, s ez adott neki széles áttekintést és biztonságot. Munkásságának műveinek gazdag bibliográfiája állít emléket.

Idegen nyelvű munkáiban, a fordításokban is mindig ragaszkodott a Nándor név magyar alakjához, és büszkén mutogatta nagyapja fényképét, aki magyar kisnemesi viseletben állt a fotográfus elé. Azt a pannoniai magyarságot szerette, amelynek műveltségét áthatotta az antik szellem. Rátarti volt szombathelyi neveltetésére. Szinte görcsös ragaszkodással szerette a Nemzeti Múzeumot, és élete nagy kitüntetésének érezte, hogy ott dolgozhatott. Hívták többször is egyetemi katedrára, de nem ment, számára a Nemzeti Múzeum volt a magyar műveltség fellegvára.

Klasszika-filológusnak indult – ezt is végezte az egyetemen, élete végéig eredetiben olvasta a klasszikusokat –, és az volt a vágya, hogy a népvándorlás kori régészetet is olyan egzakt tudománnyá fejlessze, mint amilyen a klasszika-filológia. Ennek érdekében sok olyan kezdeményezését valósította meg, amelyről fiataljaink már nem is tudják, hogy tőle ta-

nulták. Kezdte az alapvetésnél: az anyagközlés módszerének kidolgozásánál. Pontos, a formai leíráson túlmenő közlést adott, s már-már elérte az elérhetetlent: hogy leírásai, a tárgyról adott fényképekkel és rajzokkal együtt, pótolták az eredetit. Ehhez tartozott az is, hogy küzdött a tárgyak fényképeinek körülnyírása, térbeliségüktől való megfosztása ellen. Ezt szolgálták remek elemző rajzai is, amelyek mind a mai napig utol nem ért példák (például éppen a garcsinovói leletről vagy a permi bronzokról készült remek rajzai). Idetartozik még az az újítása is, hogy a fontosabb tárgyaknál a technikai leírásokat a hátlapról, oldallapokról készült fényképekkel kísérte. Azonban egy bizonyos fokon túl érezte, hogy nem elég az egykori ötvösök munkamenetével csak a filológus szemével foglalkozni: meg kell tanulni magát a mesterséget is.

A fiatal Fettich Nándornak számos példamutató, maradandó régészeti munkát köszönhetünk. Így például a IL szilágysomlyói kincs leírása, párhuzamainak a formai hasonlatosságokon messze túlmutató felsorakoztatása, a kincs időrendjének kidolgozása (a kopásnyomok segítségül hívásával) stb. stb. a régészeti módszer „magasiskoláját" mutatja. Tovább finomította az időrend kérdéseit is. Ő vetette fel először élesen s vonta le minden következtetését a kettős keltezésnek: azaz, hogy a tárgy esetleg évtizedekkel korábban készülhetett (erre vallhat például erős kopottsága, viseltsége), mintsem hogy sírba került. Ezt a látszólag jelentéktelen mozzanatot néha nagy eredménnyel alkalmazta történeti-régészeti kérdésekben. Például a benepusztai honfoglalás kori sír kettős időrendjével jutott arra az eredményre, hogy az aranyozott ezüstveretek még az őshazában készültek, jóllehet a hatvan esztendő körüli férfit már itt, az újhazában temették el. Ha már hatalmas területeket átfogó tudományos érdeklődéséről beszélünk, nem maradhat ki a IL germán állatstílus körül kifejtett alapvető munkássága. Pompás elemzésekkel (amelyeket még nagyszerűbb rajzokkal kísért) mutatta ki a fogazás és a germán állatornamentika keleti, sztyeppi elemeit. Későbbi munkáiban is újra s újra visszatért erre a kérdésre, s felfedezte például a germán állatornamentika „kiterített perspektíváját", azt, hogy az állatpárok voltaképpen egy-egy állat kétnézetű ábrázolásai.

Korán felismerte, hogy hazai régészetünk kérdései nem oldhatók meg szűkebb határaink között, s ezért már fiatalon nagy érdeklődéssel fordult Eurázsia régészete felé. Nyugatra és északra a germán állatornamentika kutatása vitte el, s ennek érdekében a skandináv nyelveken írt szak-

munkákat is állandóan tanulmányozta. Kelet pedig a sztyeppi népek kutatása nyomán nyílt meg előtte. Megtanult oroszul is, s a húszas évek közepétől fogva háromszor is járt a Szovjetunióban, gazdag magyar őstörténeti anyaggal térve vissza. Kiépítette kapcsolatait a szovjet régészekkel, s ennek nyomán állandóan gyarapodott régészeti könyvtárunk – ma már nehezen hozzáférhető – értékes könyvekkel, tanulmányokkal. Könyvtára egy részét is a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. A szovjet irodalom tanulmányozása során nemcsak új s újabb ásatásokról, leletekről értesült, hanem régészeti módszerei is jelentős mértékben finomodtak: erős gazdaságtörténeti érdeklődése ekkor alakult ki. Bár élete utóbbi évtizedeiben másfelé fordult, mégis tagadhatatlan, hogy a magyar népvándorlás kor régészetének nemzetközi megbecsülését a Hampel utáni időkben Fettich Nándor energiája, tehetsége alapozta meg. Hosszú ideig ő volt külföldön e szak egyetlen magyar képviselője, s tegyük hozzá: méltó képviselője.

Mint ásató is új módszereket vezetett be, s ezek lassan általánosan kötelezőkké válnak. Többekkel együtt ő volt például a pontos sírleírások, hiteles temetőtérképek mestere. Komplex feltárásra is törekedett, így például a nevezetes II. kenézlői temetőt Bartucz Lajossal, a magyar embertan nagy egyéniségével együtt ásta. Fettich Nándor az ásatások közlésekor teljességre törekedett, nemcsak a szép tárgyakra fordított gondot, hanem hiteles síregyüttesekre építette fel következtetéseit. Leltára – s raktára – annak idején mintaszerű volt. Sohasem volt elmaradása ásatásainak naplózásában, s követelte – ő maga járt elöl jó példával –, hogy a naplókba minden tárgyat rajzoljunk be. Mai napig is ezek a naplók a leghasználhatóbbak az egész magyar régészetben.

Külön emlékezetes érdeme az *Archaeologia Hungarica* szerkesztése és „életben tartása". Hallatlan nehézségek között, egyik bevételéből fedezve a következő előállítását, jelentek meg a magyar régészet alapvető leletcsoportjairól írott kötetek. Átlátta, hogy régészetünk csak úgy léphet ki elszigeteltségéből, ha eredményeit világnyelveken is közöljük, s ezért az *Archaeologia Hungarica* köteteit két nyelven adta ki. Külföldi szerzők magyar vonatkozású munkái is helyet kaptak a sorozatban. Azokat a közlési elveket, amelyeket a maga számára kidolgozott, a sorozat köteteiben is érvényesítette, s ezzel a Nemzeti Múzeum kiadványait európai rangra emelte. Ezeket az elveket – mint egyetemi magántanár – a jövendő régésznemzedékbe is belenevelte.

Alapjában véve elemző-analitikus alkatú kutató volt, s ezzel párosult csodálni való elemző rajzkészsége is. A magyar tarsolylemezekkel foglalkozva megtanulta az ötvösmesterséget, s később honfoglalás kori ornamentikánk s általában a régészeti emlékek ihletében maga is jelentős ötvössé vált. Emellett szenvedélyesen, nagy akarattal festett, rajzolt. Mindig magasrendű célokat tűzött maga elé, illusztrálta például Goethe *Faustját*. Több hangszeren játszott, és rendszeres házi muzsikálása a legmagasabb igényű polgári hagyományokat tartotta életben. Ezt tudatosan is képviselte: nemes hangszerekkel, barokk és biedermeier bútorokkal, keleti szőnyegekkel tette tartalmasabbá otthonát, amelyben jeles magyar festők és szobrászok művei képviselték a „mát".

Ilyen ritka adottságú ember képességeinek is vannak határai, hiszen ez vele jár ember voltunkkal. Elemző ereje nem tudott mindig megküzdeni a nemes becsvággyal vágyott nagy szintézisekkel és a jelképvilág labirintusával. Ezért késői munkáiban nem is találta meg a kapcsolatot az élő magyar régészettel, de a fiatalkor feledhetetlen művei méltó epitáfiumot állítanak rendkívüli egyéniségének.

Fettich Nándor életműve beleépült a hazai s az eurázsiai régészetbe, egyéniségének emléke pedig egykori barátaiban, munkatársaiban él.

Megjelent a *Cumania* 1972. évi számában.

Pályám emlékezete (Búvópatakok)

Nemrégiben levelet kaptam egy idős hölgytől, akinek emléke úgy élt bennem, mint meséink kedves anyókája. Majdnem negyven éve nem láttam, és gondoltam, megírom neki, hogy mi minden történt velem azóta. Neki is fohászkodtam az írásnak, de hogy komolyan számba vettem életem sorát, ráébredtem, hogy voltaképpen semmi más írnivalóm nem lenne, mint hogy bennem is „megtörtént az élet", mint mindannyiunkban.

Amikor Juhász Ferenc barátom kért, én is írnám meg önmagam siratóját „Pályám emlékezete" sorozatában, először ez a levél jutott eszembe, de aztán éledezni kezdett egy másik gondolat. Élettani létünknek valóban azonos a mondókája, ám a „pálya" nem azonos az „élet"-tel. Ahány ember, annyi pálya van egyénekre szaggatott világunkban. Ez a felismerés indította el a következő beszámolót.

Kolozsvárott történt a negyvenes évek végén, hogy a Lélektani Társaság megkért, tartanék előadást „Művészetkutatás és mélylélektan" címmel. Könnyelműen vállaltam az előadást, hiszen gondoltam, a kérdés irodalmát nagyjából ismerem, és gazdagon, érdekesen lehet beszélni róla. Ám ahogy közeledett az előadás napja, egyre idegesebb lettem: csak nem leszek mások gondolatainak szajkója?! Igen ám, de akkor miről beszéljek? Előttem a nagy semmi és a szégyen, hogy csődöt mondtam. Végre, úgy egy héttel a kitűzött nap előtt derengeni kezdett bennem valami, aztán kitisztult, s ma is ez az emlék adta a bátorságot, hogy íráshoz fogjak. Arra gondoltam ugyanis, hogy magamat mint kísérleti alanyt fogom vizsgálni: miként jutottam ahhoz, hogy művészetről írjak. Kínos és aggodalmas „élveboncolás" következett, s íme az eredmény. Ráébredtem arra, hogy életem bizonyos törvény szerint alakult: egymást váltogatták érzelmi és értelmi korszakai, egyik-egyik évekig tartott, s ezalatt a másik

mint búvópatak tajtékzott a mélyben, hogy újra felszínre kerülhessen, s ekkor meg a másik keresett menedéket az ismeretlenben, így váltogatta a két életérzés egymás színét-fonákját. De hiszen – ébredtem rá – voltaképpen Édesanyám és Édesapám él bennem tovább, egyszer egyikük, majd másikuk életét folytatom. Édesanyám ugyanis lírai alkat volt, leánykorában festett is. Édesapám pedig az értelem embere volt, és néptanító korában Posta Bélának, a nagy kolozsvári régészprofesszornak volt vidéki megfigyelője Kőhalomban, ahol én is születtem. Valami Tamási Áronos képben láttam ekkor magamat: bölcsőmnél – mert valóban bölcsőben ringatott anyám – a szépség és az értelem küzdött érettem, mint Jákob az Angyallal. Valóban a tudomány és a művészet torzsalkodása kísért végig életemen mindmáig, de most már kezdenek békében megférni egymással, a lélek csendjének áhítatában.

Ezzel – gondolom – el is mondtam mindent, ami életemet és pályámat alakította. Amint látható – veszik észre ugye, hogy magyarázni kezdek, tehát kitör belőlem a tanár –, az élet és a pálya áthatja egymást, egyik a másik képére és hasonlatosságára alakul, tévedtem tehát, amikor a kettőt szétválasztottam. Megkísérlem most e két erő váltóáramát leírni úgy, ahogy időben kibontakozott egymás rovására vagy egymás gazdagítására.

Általában mint régészt tartanak számon, tehát értelmi életemmel épültem bele tudományunkba és közműveltségünkbe. Nem beszélve gyermekkori firkáimról, valóban ezzel is indult életem. Első „régészeti ásatásomat" talán 7-8 éves koromban végeztem Kadácsi Zoltánnal, az erdőmérnök fiával együtt a kőhalmi vár sziklái között. Sok díszes, őskori cserepet gyűjtöttem „múzeumom"-ba, ezeket később a Nemzeti Múzeumnak ajándékoztam. Csak jó 30 év után tudtam meg, hogy az Anjou-kori vár sziklái közt található Közép-Európa egyik híres viperafészke. Mi ugyan egyet sem láttunk a kígyókból. Pestre kerülve mint első gimnazista kis múzeumomat két széken kiállítottam, és a családtól s látogatóinktól belépődíjat szedtem (később hány nagy múzeumunkat rendeztem!). De hogy kis múzeumom élénkebb legyen, a „leletek" mögé megrajzoltam a honfoglalás képét, kissé Munkácsy ihletésében. Emlékszem, egy képszalagot terveztem, affélét, mint Feszty Árpád városligeti körképe.

Ezt a „korszakot" felváltotta egy tisztán festői „korszak", a mai napig is bámulom azokat a vízfestmény másolatokat, amelyeket 11-12 éves koromban Benczúr levelezőlapjairól nagyítottam születésnapi és névnapi

ajándékul. Úgy 13-14 éves koromban őstörténésznek készültem, a székelyek eredete hozott lázba. Édesapám – akkor a Néprajzi Múzeum könyvtárosa – hetenként hordta haza a Hunfalvy–Vámbéry-vita irodalmát, nagy izgalommal hol ennek, hol annak (de leginkább a vitéz törökökkel rokonító Vámbérynak!) adtam igazat. Azután vihar erejével kerekedett felül bennem a festői világ. Jól emlékszem – jellegzetesen kamaszkori elhatározás! –, meg akartam nevelni kezemet, mint a nagy hegedűsök, hogy minden ellenállást le tudjon győzni. A gimnáziumban keresztül-kasul fonódó vonalhurkokat készítettem elő, s aztán – órák alatt – a pad alá rejtvén százszor és ezerszer vezettem rajta a ceruzát – míg végighasadt a papír –, hogy kezem mozgása minden irányban kiművelődjék. Odahaza meg kihegyezett ceruzával több száz kezet rajzoltam (tükörből, saját kezemet) a legvadabb rövidülésekben; azt a „könnyedséget" tehát, amit későbbi rajzaimban becsülnek, nem ingyen kegyelemből kaptam, hanem keményen „megdolgoztam érte". Talán 14 éves voltam, amikor az osztálytól egy temperakészletet kaptam, hetedikes koromban iskolám – a Kölcsey Ferenc Reálgimnázium – beíratott Szőnyi István szabadiskolájába. Csodálatos mester volt: élete végéig tiszteltem, s ő megszeretett s meg is tartott barátságában. Ez idő tájban őstörténeti, régészeti érdeklődésem erősen csökkent. Ám a Képzőművészeti Főiskolán, ahol Rudnay, Csók, Réti tanítványa voltam, és Lyka Károly tanított a művészetek történetére, lassan ébredezni kezdett kutatószenvedélyem: a rajzi vonal természetét kutattam sokszáznyi kísérleti rajzzal. Ezek nagy részét gyermekek, fiúk, lányok, felnőttek, rajzolni tudók s tudatlanok készítették kérésemre. A Főiskola végén Balló-ösztöndíjjal kijutottam Párizsba, Londonba, Rómába. Láttam, kezemben tartottam Leonardo rajzait (így szoktam elmondani, ami most következik, hogy valóban így volt-e, ki tudná ennyi idő után), és szóltam magamhoz: hagyd abba László Gyula a rajzot, ezek után ugyan mit tudnál csinálni?

Külföldről hazatérve főiskolás rajzaimat – mázsányit – elégettem, és előbb felvinczi Takács Zoltánnál a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumban voltam díjtalan gyakornok, majd Fettich Nándor mellett töltöttem régészinaséveimet. Közben az egyetemen megszereztem a régészdoktorátust, s elkezdődött majd 15 évig tartó korszakom, amikor sem nem rajzoltam, sem nem festettem, nem faragtam, csak kutattam szüntelenül a múltat, a leleteket. Ez időből mindössze két rajzomat őrzöm.

Szegény emberek gyermekeként nőttem fel, s azt határoztam, hogy a múlt szegényeinek régésze leszek, a magyar nép őstörténetét, mindennapját kutatom majd. Ebben áldott segítségemre volt, hogy gyermekkoromban a nagy néprajzosnemzedék nevelt engem (Bátky, Györffy, Visky, Madarassy, Lajtha). Mint gyermeket tanítottak arra, hogy ha nyaranta hazamegyünk a Székelyföldre, mit gyűjtsek nekik s hogyan (a Néprajzi Múzeum adattára mai napig is számos akkori rajzomat, festményemet őrzi!). Ez a tanítás tudatosította bennem, hogy amit gyermekkoromban a falun átéltem, abból tudomány is lehet. Valóban munkásságomra végesvégig jellemző az erős néprajzi érdeklődés, az „egykori élet" kutatása, sohasem lettem a leletek fétisimádója. A lelet az élet vetülete volt számomra, amelyből ki lehet bontani egykori mestere s gazdája mindennapját. Sok-sok módszertani, megfigyelésbeli leleményem, „eredményem" azóta már annyira átment a köztudatba, annyira természetessé vált, hogy már nem is tudják, kitől származik, s ez így van jól! Írtam már valahol, nemes becsvágyam, hogy már életemben névtelenné váljak: ami munkáimban jó, az észrevétlen beleépül régészetünkbe, köztudatunkba, ami pedig esendő, azt úgyis elemészti az idő.

Most sort kellene kerítenem könyveimre, tanulmányaimra, de hát ez nem illendő (több mint 300 van belőlük!). Elhagyom most honfoglalás kori faluásatásom ismertetését meg a többieket. Legyen annyi elég, hogy nyomukban meggazdagodott az a kép, amelyet korai településeinkről eddig ismertünk. Inkább azt írnám meg, hogy szorgos régészeti munkásságom alatt lassan „élemedett" az elnyomott líraiság, a művészet. Kolozsvárott kezdődött a negyvenes évek elején. Először úgy, hogy nem lévén ott képzett műkritikus, kezdtem bírálatokat írni a kiállításokról, aztán lassan-lassan újra belesodródtam a rajzba-festésbe, sőt aztán egy ideig át is billent a mérleg művészi tevékenységemre. 1949-ben visszakerültünk Pestre, s itt „jó barátaim" gondoskodtak arról, hogy évekig a létminimum határán kellett küzdjek családom megélhetéséért. Egyetemi katedrámat – amit Kolozsváron kaptam – elvették. E nehéz időket egyrészt kemény régészeti munkával töltöttem, másrészt meg a kenyérkereset rákényszerített, hogy történeti diafilmeket fessek, rajzoljak (így a honfoglalók életéről, Csongor és Tündéről, A láthatatlan emberről, Lehelről, Botondról stb.). Itt jól érvényesülhettek régészeti tapasztalataim is. Kezdett tehát kibékülni egymással a kutatás és a képzőművészet. Egymás után jelentek meg könyveim, s közben húsz nagyméretű tusrajzban megrajzoltam „pá-

lyám emlékezetét". A sorozatnak *Veronika kendője és a pillangó* címet adtam, s reméltem, hogy majd naplószerűen folytatom, de vagy húsz éve nem nyúltam hozzá.

A nehéz időkben – s mind a mai napig – a sors nagy ajándéka volt számomra, hogy azok a barátságok, amelyek még Kolozsvárott kezdődtek, idekint is egyre terebélyesedtek, s végül is barátomnak mondhatom a XX. századi magyarság panteonját. A nevek puszta felsorolása is lapokat töltene meg. Hirtelenében csak halottaink közül: Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Sinka István, Veres Péter, Tamási Áron, Asztalos István, Áprily Lajos, Kiss Lajos, Szabó Pál, Lajtha László, Füst Milán, Kassák Lajos, Tersánszky Józsi Jenő, Szabédi László, Bartalis János, Medgyessy Ferenc, Ferenczy Béni, Megyeri Barna, Rudnay Gyula, Csók István, Réti István, Lyka Károly, Kondor Béla, Méri István, s ki győzné meghatottság nélkül folytatni a sort. Az idősebbekhez atyai barátság, a kortársakhoz elmélyült, egymást becsülő igaz barátság fűzött. Az élők közt élek mind a mai napig. Semmiféle kitüntetés nem érne fel ezzel a kinccsel, életem nagy ajándékával!

Az utolsó tizenöt évben feloldódott „belső számkivetettségem", s idehaza és külföldön egyre többen figyelnek munkámra. Az egyetemen pedig (1957-ben visszakaptam a tanszéket) tehetséges nemzedékek sora nevelődött, s ma már – hála Istennek – ott tartunk, hogy reám alig-alig van szükség.

Nos, „itt állok, nem tehetek másként", s ha újra kezdhetném, ugyanígy kívánnék élni.

Mindez azonban életemnek csak „közéleti" eseménytörténete volt, ám vegyük hozzá életemet a nemzedékek láncolatába iktató családot. Feleségem maga is festő – együtt jártunk a főiskolára –, miniatúrái harmatos mesevilágba vezetnek. Gyermekeim s menyem s vejem is a művészet és tudomány munkásai. Most pedig kinyitom tulipános ládánkat, amelyben feleségem a fényképeket őrzi, s megmutatok néhányat a régi képek közül, hogy testi valónkban is megjelenjünk az olvasó képzeletében.

Édesapám szegény abásfalvi (Udvarhely megye) székely földmívescsaládból való: íme itt állják körül a szülőket a faluból elszakadt gyermekeik. Édesapám – s a többi is – nehezen, „szolgadiákként" küzdötte fel magát, ő tanító lett. Hát nem kedves anyám század eleji képe! Bibarcfalvi (Udvarhely megye) árva leányka volt, milyen darázsderekú ezen a képen mint fiatalasszony! S végül itt vannak ketten a Farkasréti temető kö-

zös sírjában. Kopjafáikat én faragtam, és a borostyán holtukban is szorosan egymáshoz fűzte az egykori két fiatal szerelmest. Amikor Édesapám kopjafáját faragtam, magam mellé vettem akkor még kicsi Zoltán fiamat is, hogy tanulja meg, hogyan kell megmunkálni az akácoszlopot, s majdan ő faragja meg az enyémet. A kőhalmi „intelligencia" sohasem fogadta be igazán a földmívesivadékot, Édesapám a tegeződők közt is megmaradt „tanító úr"-nak, édesanyám pedig az egymás feleségét kezit csókolommal köszöntők között is csak „jó napot"-ot kapott. Ennek az időnek öröksége bennem az „úri urak", a munka nélküli ügyeskedők, az ordókért esengők megvetése.

Hát nem kedves a „tanító úr" kisfia, amint az első világháborúban 5 évesként katonaruhában, kezében karddal áll a fényképész bácsi elé? Nyakában „krézli" van, ezt a berakott körgallért adták akkor a gyermekek nyakába, hogy le ne egyék ruhájukat, a barokk körgallérok utóda volt, már régen kiment a divatból.

Nézzék ezt a fiatalembert, aki 16 évesen úgy néz a világba, mint Székely Bertalan, később ideje teltén már csak figyel emberekre s dolgokra, amelyeket nem ért. Hagyjuk azt a fényképet, amelyet előadásom közben vettek fel, mert – hogy szavamat ne felejtsem – sokfelé hívnak előadásra, régészetire s művészetire egyaránt, s eddig mindig szívesen mentem, ma már egyre ritkábban. Egy másik fényképen kiállítást nyitok meg. Egy-egy ilyen alkalommal barátaim művészetével küzdöttem meg, 6-8 percbe szorítva jellemzésüket. Külön műfaj ez, s nem is könnyű. Néha több napot vagy egy hetet is igénybe vett megformálásuk. Nem találtam azt a fényképet, amin tanítványaimmal éppen a nagyszentmiklósi kincs másolatait vizsgáljuk. De legyen ennyi clég magamról, úgyis megbeszéltettek sokszor televízióban, rádióban, újságban, néha már az illendőség határát súrolja a kíváncsi érdeklődés.

Nemrégiben volt Szegeden *Kortársaim* sorozatom negyedik kiállítása, amelyben a családról készült rajzokat, karcokat, képeket, dombormüveket mutattam be. Juhász Ferenc barátom írt hozzá előszót, a múzeum pedig szép, képes katalógust adott ki. Nos, ebből s másból válogatok most néhányat.

Feleségem, Vidra Mária félig kun, félig nagyszombati ivadék, velem együtt végezte a Főiskolát. Botticelli-feje van, s talán ez ragadott meg elsőben, aztán szelíd jósága, megértő szeretete kísért életemben. Ő a családnak szentelte magát a piktúra helyett, ritkásan jut hozzá a festéshez,

rendszerint telente Kecskeméten a művésztelepen. Leányom, Emőke művészettörténész, az Iparművészeti Múzeum textilosztályának muzeológusa, tisztességgel, tehetséggel dolgozik. Fiamnak, Zoltánnak gyermekkori képét mutatom, hegedül. Ma az IPARTERV mérnöke, de a muzsikálást sem hagyta abba, az Egyetemi Zenekarral bebarangolta fél Európát. A brácsaszólamban mellette ült Molnár Sarolta, aki felesége lett, s most már „dr."-ként a német tanszék adjunktusa. Ez a sasorrú fiatalember pedig vejem, Pogány Gábor, művészettörténész, a Fiatalok Stúdiójának titkára. Unokáim még tíz éven alul vannak, még csak várják életük kibontakozását, hogy bennük is „megtörténjék az élet". Nővérem, Vilmi nevét édesanyánktól, hivatását apánktól örökölte: tanítónő lett.

Most, hogy ismerik a pályámra ható erőket – hiszen a mindennapok, a család az egyik legnagyobb alakító erő –, kérdezhetik, hogy „csupa szépség közt és gyönyörben járván . . ." (Babits), voltak-e nagy válságok életemben? Bizony hogy voltak, bár betegség, háború, szerencsétlenség megkímélt. Az első nagy válság az volt, amikor otthagytam a festészetet, s elmentem régésznek. A mai napig sem látom tisztán az okokat, csak azt érzem: törvényszerű volt (nem volt az olyan egyszerű, mint ahogyan Leonardo rajzával kapcsolatban elmondtam). Azt hiszem, egyik alapvető oka az volt, hogy félénk voltam, nem mertem vállalni a küzdelmet, meg vonzott is a kutatómunka. De hát hagyjuk ezt, volt, ahogy volt.

A másik nagy válságban éppen most vagyok benne. Szeretném, ha csendben dolgozhatnék, vizsgálhatnám múltunk kérdéseit, birkózhatnék a kétségekkel. Ám idehaza és a távol élő magyaroknál szinte közfigyelem kíséri mindazt, amit írok, legutóbb például a „kettős honfoglalás"-ról szóló feltevésem került a tagadók s rajongók közé. Ez az ismertség bénítóan hat munkámra, hiszen nem vagyok én „tudós", hanem kutató, akit a „nem tudom" kérdések izgatnak. Nem keresem, kerülöm a hírnevet, ahogy írtam is: szeretnék már életemben ismeretlenné, elfelejtetté válni, hogy magam lehessek tennivalóimmal.

Amikor ezzel a beszámolóval bíbelődtem, éreztem, hogy ez nemcsak írni való, hanem festeni való téma is. Alakulni kezdett bennem egy kép (most Kecskeméten festem majd meg, ide vonulok el minden télen, hogy felgyülemlett dolgaimnak végére járjak). Nos, úgy alakul a kép, hogy bal sarkában gépelek, oldalról látszom, tehát nem zavar a nézők belém kapaszkodó tekintete. Az írógép jelképezné kutatómunkásságomat. Szorosan mellette kinyitva ott lenne festékdobozom csodálatosan szép, nyo-

morgatott festéktubusokkal, odakent festékfoltokkal. Aztán a háttérben felrajzszegezve egy vonalrajzom, előtérben még vésők, tollak, ecsetek, jelezvén, hogy fát-linóleumot metszettem, szobrot faragtam, mintáztam, karcoltam, festettem. Nos, mindez a szem számára sűrítené, amit itt írásban terjengősen s mégis kurtán megfogalmaztam: kutatás, írás, festés, faragás, rajzolás, karcolás – talán egy régi kézirat is rákerül a képre, kéziratgyűjtésem megörökítésére.

Íme, amit idő előtti búcsúztatóként „pályám emlékezetére" elmondhattam.

Megjelent az *Új Írás* 1977. évi 7. számában.

„Az életet már megjártam"

A címen magyaráznivaló nincsen: ez a tény. De azon talán lenne elgondolkoznivaló, hogy miért nem saját szavaimat tűztem címül. Sokszor idéztem költőinket és mély meggyőződéssel: ők azok ugyanis, akik a bennünk formálódó erőknek, érzéseknek formát adnak azzal, hogy megtalálják a reájuk illő szavakat. Akárcsak régen a *Kalevalá*ban, amikor a táltosok közti vetélkedés azon dől el, hogy ki tudja a szót, ami a helyzet uralmát jelenti. Ebben az értelemben kezdi János evangélista is könyvét: „In principio erat verbum", kezdetben vala a szó, amit Károli Gáspár nagy leleménnyel dinamikusan „igé"-re fordított. Nos, ez az oka, hogy a költőink által megtalált szóval élek olyankor, amikor rendet, formát kell adnom mondanivalóimnak. De maradjunk még költőinknél, mert senki jobban meg nem fogalmazta életelvemet, mint erdélyi halott barátom, az öngyilkossá vált lángelme: Szabédi László. Ő ugyan önmagáról írt, de úgy érzem, reám illik az, amit megfogalmazott. Íme: „Sohasem akartam más helyett gondolkozni, mint ahogy azt is elképzelhetetlennek tartottam, hogy helyettem más gondolkozzék." Gondolom, hogy tanítványaim emlékeznek arra, hogy mindig önállóságra intettem őket, tiltakoztam az ellen, hogy tekintéllyé váljak előttük. Mindannyian, idősebbje, fiatalabbja, benne élünk a történelemben, az pedig változik. De tudásunk tartalma is mindig gyarapszik új s újabb ásatásokkal. Éppen az a szép nemes mesterségünkben, hogy mindig megújul önmagából. Ezt magamban is átéltem, és a most indulókban is látom. Egy kissé mindig csodálkozva néztem azokat, akik önmaguk dicséretét hirdették. Nagy kegyelme az életnek, hogy effajta vágyaim nem voltak, s inkább kételkedtem magamban, semmint önmagam nagyra tartottam volna.

Nos hát fel is vetem önmagamnak a kérdést: jó tanár voltam-e? Kételkedem benne, s ez aggodalommal töltött el mindig. A minapjában kissé megvigasztalódtam. Veress Sándor, a kiváló zeneszerző barátom emlékezett vissza a rádióban zeneakadémista korára, s ő mondta egyik tanáráról – nevét nem mondom, nehogy azt higgyék, hozzá hasonlónak tartom magam –, tehát említette, hogy nem volt jó tanár: nem tanította meg az alapokat, nem tanította meg a technikai fogásokat, mindezt a növendékekre bízta. Ha valamit rossznak látott előadásukban, leült a zongorához, és megmutatta, hogyan kell játszani. Kissé nálunk is így volt: négy vagy öt év alatt nem lehet mindent előadni, különben is bűn mindent a hallgatók szájába rágni: azért jöttek az egyetemre, hogy régészek legyenek, hát tanuljanak, olvassanak, vitázzanak, de ne várják a sült galambot! Az egyetemnek inkább amolyan „mesteriskolának" kellene lennie, nem az ábécét, hanem a gondolkodást, a módszert, a keresés útját-módját, az ásatás alapvető kérdéseit kellene feszegetni, és a hallgatókra bízni az elemi dolgokat. Felháborítónak tartottam afféle gyakorlatot, hogy oldaltól oldalig jelölték ki az olvasandó, megtanulandó anyagot! Ellenben ideálisnak azt, amit az idős Fehér Géza mondott el nekem a debreceni egyetemi nevelésről, amely szabad beszélgetések, beszámolók formájában történt, és mindig ad hominem szólt, a hallgatók jellegéhez, jelleméhez szabva az elsajátítandót. A „mindenkinek ugyanazt" nem hiszem, hogy megfontolt oktatási-nevelési elv lenne! Nos, ne töprengjünk azon, ami elmúlt, egyezzünk meg abban, hogy – sajnos – nem voltam jó tanár.

Most veszem észre, hogy úgy beszélek, mintha csupán volt tanítványaim ülnének itt, s nem a régész-művészettörténész céh idősebb nemzedéke is, amely őrködik afelett, hogy a munka és a hagyomány töretlen legyen. A céh „elöljáróságának" elnézését kell kérnem, hogy elsősorban a fiatalokhoz beszéltem a köszönet és aggodalom hangján, azokhoz, akik várnak tőlem valamit, s nem azokhoz, akik ítélnek felettem. Tudják, vagy ha nem, most tudják meg, hogy a magyar nép legkeletibb törzséből, a nemes székely nemzetből való vagyok. Amikor ezt a nekem szentelt kötetet átveszem, és minden szerzőnek illő köszönettel tartozom, fel kell idézzem földmíves őseimet, akik a nehéz, köves, sziklás kicsinyke földjüket művelték, hogy meglegyen a nagy család mindennapija, gyermekeik pedig szolgadiákként végezték kollégiumi esztendeiket, mert a kicsi földön csak egy maradhatott közülük. Talán az ő örökké munkálkodó szorgalmuk folytatódott bennem, csakhogy eke helyett az ásatásokon dolgoz-

tam, kaszálás helyett eszemet törtem, a ház körüli dolgok, építés, erdőlés helyett ez is éppen úgy elvégzendő, nehéz szorgalmú feladat, akárcsak a föld művelése és gondozása. Így nézve a dolgokat, elődeim kezét fogom, az ő munkájukat folytatom, s el kell bírnom becsületes tekintetüket, amikor számon kérik, hogy hogyan gazdálkodtam a talentumokkal!

Végezetül szegény Csóka Lajos barátomnak egyik szép előadása jár az eszemben. A P dictus magister értelmezéséről beszélt a középkori munkaközösség ülésén. Kifejtette, hogy a bencés regula szerint kötelező szerénység – ami nem más, mint halandó voltunk bölcs elfogadása – visszhangzik a „dictus" szóban – akit mondanak magisternek, „de érdemtelenül, hiszen ő csak egyike" a jót akaróknak. Nos, hadd köszönjek most el a régészek nemes céhétől, mesterektől és fiataloktól ennek szellemében, mint L. dictus professor, mert csak mondtak professzornak, magam mindig csak munkálkodó, tiszta ember szerettem volna lenni, aki majd amúgy is belehalaványul az időbe.

Eddig nem jelent meg.

„Én nem vagyok magyar?. . ."

Az írások és emlékek szerint minden ősöm székely volt, a legkeletibb magyar törzsből származott. Ezért sohasem merültek fel bennem a nyelv és tudat változásának (az asszimilációnak) kérdései.

Most azt szeretném felidézni – amennyire tudom –, hogy amikor kisgyermekként „megtanultam a világot" (Szabédi), hogyan telt meg tartalommal bennem az a szó – amit készen kaptam –, hogy „magyar". A feleletet emlékeimben találom meg, de ezek 60-65 év távolából halványak, bizonytalanok, és a „megszépítő távolba" vesznek. „Költő vagyok, mit érdekelne a költészet maga" – vallja József Attila magától értetődőn. Valahogy így voltam – s nyilván mások is így vannak – azzal, hogy magyar vagyok. Visszatekintve gyermekkoromra, úgy látom, hogy a szó voltaképpen keserű időkben vált valósággá bennem.

Magyarságomról két síkon adok számot: először gyermekkoromra emlékezem, másodjára pedig arra felelek, hogy felnőttként mivel igyekeztem meghálálni anyanyelvem és magyarságom ajándékát. Az első felelet tehát létérzésem – egzisztenciám – formálódásáról vall, tehát csak a magam dolga, a második, a múlt valóságának kutatása tőlem függetlenül érvényes vagy mulandó.

I.

Erdélyben, Kőhalomban (Nagyküküllő vármegye) születtem s nőttem gyermekként, 9 éves koromig. A nagyközség lakóinak mintegy fele szász volt, a másik román, a kis lélekszámú magyarság főként iparosokból, tisztviselőkből állt. Édesapám volt az állami iskola igazgatója, nemcsak a magyarok, de a románok is szerették. A tananyagon kívül a gyerme-

kekkel remek faiskolát, csemetekertet szervezett, fúrt-faragott, gyalupadja volt, lelkes énekkart szervezett. Mi kisgyermekek az iskolába járó román gyermekekkel jól megvoltunk, soha fel nem vetődött, hogy ki kicsoda. Csak annyit tudtam román és szász társaimról, hogy ők másként mondják azt, amit mi a magunk nyelvén. Jól tudtam szászul, s románul is egy keveset. Az 1916-os román betöréskor a Balaton mellé menekültünk nagybátyámékhoz. Hazajövet tovább játszódtunk kis társainkkal, semmiféle gyűlölet nem volt bennünk.

Nagyon szép emlékem van a gyermekkoromból, ami bizonysága annak, amit elmondottam. 1916-ban a román betörés rémhírére izgatott csomagolás kezdődött nálunk is, és Édesapámék elhatározták, hogy a front elől a Balaton mellé menekülnek. Éjszaka rémálmom volt. „Anyám, az álmok nem hazudnak" – ezért mondom el. Álmomban házunk nagy, boltíves kapualjában reám támadt egy borzalmas tigris. Eszem vesztve menekültem, és a tejet hordó román asszony vett védelmébe: hozzá bújtam és megmenekültem. Ez az egyetlen álom, amire gyermekkoromból még ma is élénken emlékszem. Amikor az ötvenes évek közepén „20 rajzi szonettben" megrajzoltam életem történetét, akkor gyermekkoromból ez az álom került a középpontba. Azért idéztem fentebb Petőfit, mert emlékezetem csalatkozhatik, de „az álmok nem hazudnak". A betörő hadakat nem azonosítottuk azokkal, akikkel együtt éltünk!

Hogy, hogy nem, a szász gyermekekkel örökké verekedtünk, mert lenéztek bennünket, azt mondták, hogy beszédünk nem is beszéd, hanem makogás, és hogy minden szépet-jót tőlük tanultunk. Képzelhető, hogy milyen érzésekkel jártam közéjük, amikor az uralomváltozáskor a magyar iskolát bezárták, s én a szászokhoz kerültem. Csupa „ellenség" közé jutottam én, aki előzőleg büszkén énekeltem, hogy: „Árpád apánk ne féltsd ősi nemzeted . . ." Ekkor kapott bennem az eszme először testet, idegen környezetben, amikor magyar voltom hátrányt jelentett. Öntudatomat az *Egri csillagok* és *Jelky András* szilárdította. A megszálló román hatóságok által követelt hűségeskü (amelyet Édesapám megtagadott) és a magyar iskola könyvtárának szétdúlása csupán mint napi esemény s nem mint nemzetiségi ellentét jutott el fejlődő értelmembe. Édesapámat szívesen marasztották volna a románok, de alig tudott románul. Közben – sajnos – olyan dolgok történtek, amiket a 8 éves kisfiú nem tudott megérteni. Miért fogták el a jóságos Tompa bácsit, a főszolgabírót, s kötözték hálóingben egy szekér saroglyájához, s szénát dobtak eléje, hogy

egyék, s mindenféle szidalommal piszkolódtak vele, amíg Homoródra kísérték. Miért vertek szegény Kurucz postatisztre 25 botot, amikor olyan jószívű ember volt? Miért zárták be a magyar iskolát, amikor Édesapámtól mindenki csak jót tanult? Miért kellett nekem szász iskolába járnom, „ellenségeim" közé? De mindezt nem a mi községünkből valók csinálták, s így nem kelt gyűlölség a nyomában. Később, amikor Édesapám az unitáriusoknál kapott állást, miért nem maradhattunk Kolozsvárott? „Mert magyarok vagytok – volt a válasz –, menjetek vissza a faluba, ahol apád született." Igaz, amikor Kolozsvárott, az Unitárius Kollégium elemi iskolájának évzáróján elszavaltam a *Szózat*ot, a hallgatóság szemében „gyászkönny ült", de még túlságosan gyermek voltam ahhoz, hogy a nagy összefüggéseket érzékeltem volna. Magyar suszterinasok gúnyolódtak Édesapámmal, a „tanító úrral", aki közéjük ment, hogy valamivel pótolni tudja kevéske fizetését. Kolozsvárott a magyar–román kérdés fel sem vetődött bennem, hiszen akkor még színmagyar város volt, csak a városházi „urak" voltak románok. Kiutasítottak. Egy évig bujkáltunk különböző lakásokban, végül hónapokig az Unitárius Kollégium egyik pinceszobájában laktunk. Ezen a gőzfűtés repedt csöve vezetett át, s mindenünk nedves, tapadós lett. Végül is útra kellett kelnünk. Persze a trianoni határon kitűztük a nemzeti színű zászlót, de ismétlem, nem volt gyűlölködés a 9 éves kisfiúban, inkább rátarti büszkeség, hogy „vagonlakó" vagyok. De belém költözött valami nyugtalanító, a „nem értem, mindez miért". Ez állandósult bennem, a kis „hazátlan"-ban. Utólag ébredtem rá, hogy ekkori magyarságom tartalma voltaképpen az elveszett harmónia visszavágyása volt. A gimnáziumban – ekkor kerültem első osztályba – minden reggel, a tanítás kezdetekor és délben, az órák végén az egész osztály együtt mondta: „Hiszek Magyarország feltámadásában." De éppen az egyhangú, mindennapos ismétlés kiölte a tartalmat, és imamalommá váltunk. Ezután jött Szabó Dezső „magyar és közép-európai paraszt" elképzelése, az együttélés tanítása, s ez volt az első tudatos túllépés a népi-nemzeti határokon: a közép-európai parasztsors azonossága melegséggel töltött el. Édesapám Pesten a Néprajzi Múzeumba került, s ott Györffy István, Bátky Zsigmond, Visky Károly, Madarassy László és Lajtha László neveltek, tanítva, hogy ha nyáron hazamegyünk Erdélybe, mit s hogyan gyűjtsek a faluban. Bartók Béla és Kodály Zoltán boldog magunkra ismerést jelentő muzsikájában gyermekkorom emlékei éledtek. Bartók román és szlovák gyűjtésén keresztül a szomszédok iránti megbecsülésem, a kö-

zös sors megsejtése tisztult ki bennem. Következtek a Bartha Miklós Társaság évei, majd az érett fiatalság, amelynek nyitányát Rudnay Gyula magyarsága jelentette, aki az ágrólszakadt szegény ember szemében is meglátta a tiszta emberséget. A „népi írók" jórészt barátaimmá váltak, és sajátos ötvözet keletkezett bennem azzal, amit a „Munkakör"-ben hallottam. Mindennek ellenére őszintén meg kell vallanom, hogy annyira benne éltem megrendítő művészetünkben, hogy hosszú ideig nem éreztem szükségét a szomszédos népek megismerésének, lappangva ugyan, de kísértett a magunk kiválasztott voltának képzete.

Népdalaink, népi bútorfestő művészetünk, asszonyaink varrottasai, hímzései mind úgy voltak „magyarok" bennem, hogy szépek voltak. Csodálatos költészetünk, szavaink andalító, haragító muzsikája, szelíd csendje vagy vihara, nyelvünk sziporkázó gazdagsága a szülői neveléssel és a gyermekkorral ötvöződve rátelepült énemre, s már nem is én voltam, hanem ők éltek bennem. Egy előadás nyomán azt hittem, hogy meg is tudom majd fogalmazni ezt az életélményt. Bartók Béla előadását hallgattam a Tudományos Akadémián – le is rajzoltam ekkor, de rajzom elveszett –, s beszélt arról, hogy ő mint népzenekutató voltaképpen természettudósnak érzi magát, mert népdalaink változása az egész magyar nyelvterületen együteműen megy végbe, s ő ezt a csodás természeti jelenséget kutatja. Arra gondoltam, hogy szellemi életünk más területein is hasonló módon férkőzhetünk hozzá magyarságunk lényegéhez. Azután ráébredtem, hogy ez szép munka lenne ugyan, de valami hiányoznék belőle, ami talán a legfontosabb. Ezt a „valamit" később a Nemzeti Múzeumba száműzve úgy fejeztem ki az ötvenes évek elejének sátáni napjaiban, hogy „szenvedélyesen szeretem a magyar népet". Egy múzeumi embertől meg is kaptam rá a választ: „ez burzsoá nacionalizmus, sötét sovinizmus". Ráolvastam erre Makszim Gorkijnak egyik kijelentését: „Szenvedélyesen szeretem az orosz népet." Erre az illető behúzta a nyakát.

Sok és észrevétlen mindennapos tapasztalat járult hozzá magyarságélményem tisztulásához és telítődéséhez, különösen külső emberek, idegenek észrevételei voltak becsesek. Az egyik ilyen villanásra pontosan emlékszem. Volt tanítványom külföldön folytatta ösztöndíjas tanulmányait, s ott meg is nősült. Hazajövet meglátogatott feleségével. A fiatalasszony érdeklődve nézte képeinket, szobrainkat. Megállt Medgyessy Ferenc Csokonai-emlékterve előtt. Csokonai – mondtam. – Tudod, egy magyar

költő – magyarázta a férj. Abban a pillanatban varázsütésre: amott egy név csupán, nálunk meg a „földiekkel játszó égi tünemény". Minő pazarló gazdagság a magyarságom, homályosult el a szemem.

Nos, itt tartok nagyjából manapság. Nem akarom „meghatározni", mint ahogyan lehetetlen meghatároznunk szüleinket, szerelmünket. Vannak, és életünk értelmét adják. „Amíg nem kérdezted, szilárdan tudtam, de most, hogy válaszolnom kellene rá, bizonytalanodok." „Szenvedélyesen szeretem a magyar népet."

Nagyjából ez volt magyarrá válásom „őstörténete". A következőkben beszámolok majd, hogy mire jutottam népünk őstörténetét kutatva. Valamiről azonban megfeledkeztem az előbbiekben: gyermekfejjel előbb nem is „magyar" lettem, hanem „székely", amolyan éledő Szűz Máriá-s királyfi. El is határoztam, hogy kikutatom eredetünket. Aztán megfeledkeztem erről a fogadalmamról, de utólag hálásan látom, hogy voltaképpen egész életemet ezzel töltöttem.

II.

Bennem – az eszmélő kisfiúban – magyar voltom tudatát a kisebbségi érzés daca, a „nekünk Mohács kell" fájdalma és szellemi műveltségünk szépsége ébresztette fel. Ha azonban most azt keresném – s mint régész keresem is –, hogy mi az, ami nem bennem az egyénben, hanem a közösségben jelenti a „magyar"-t, akkor ismét vissza kell térnem életemhez. Tízéves koromtól kezdve tömbmagyarságban élek, körülöttem mindenki magyarul beszél, magyarul tanultam, magyarul tanítottam. Feleletem a kérdésre nyilván más lesz, mint azoké, akik idegen közegbe kerültek, s más állam polgáraiként őrzik magyarságukat. Nyilván az enyémtől árnyalatokban vagy summájában eltérő feleletet kapnánk, ha egy kolozsvári, kassai, beregszászi vagy szabadkai magyarnak tennők fel a kérdést, nem is beszélve a hazájuktól nyugatra vagy a tengerentúlra szakadt magyarokról. Márpedig nekünk éppen azt kellene keresnünk, hogy a különböző szólamokból milyen harmónia támad. Tehát „mi a magyar" a trianoni országon kívül rekedt őslakók szemében, és mi a hazátlan, távolba szakadtaknál. Emlékszem egyik, Belgiumba vándorolt magyar család öt gyermekére, akik már csak törten beszélték anyanyelvüket, s apjuk azt mondta: „Nem nevelhetem hazátlannak gyermekeimet." Így van ez a távolba szakadtaknál, de nincsen így a közelünkben élőknél, akik becsüle-

tes állampolgárok, de tudatukban él a kapcsolat a magyar műveltséggel, különösen az idősebbjénél. Izgalmasabbá válik ez a fiataloknál, akik más államhatalmak iskoláiban nevelődtek, s ennek ráhatásaként néha már szégyellik magyar voltukat! Idehaza sem volt vigasztalóbb a helyzet, hiszen vannak felmérések, miszerint tíz évvel ezelőtt az érettségire készülődő fiatalok igen nagy százalékának fogalma sem volt arról, hogy milliós magyar tömegek élnek határainkon kívül.

Mindezt elsősorban azért mondom, mert a felnőtt László Gyula felelete elsősorban csak a magyar állam közegében érvényes. Ám éppen az jelenthetné az ötszólamú magyar zsoltárt, hogy a különböző neveltetésű társainkban másként alakuló magyarságképzet együtt zengéséből milyen magyarságélmény sugárzik. Nekünk olyant kell kialakítanunk, amelyet minden magyar ember elfogadhat, anélkül hogy más és más állampolgári kötelezettségeivel ellentétbe jutna, ez lenne a mi „psalmus hungaricusunk". Nagy feladatokat ró reánk ez a felismerés, és boldog vagyok, hogy szakterületemen – akaratlanul is – olyan tényekre bukkantam, amelyek megkönnyítik, sőt megkövetelik a népben s nem állambannemzetben való gondolkodást, s egyúttal más népek tiszteletét, létük elfogadását is jelentik.

Mi lenne ez az eredmény? Kezdettől fogva népünk múltja volt a gondom, de most nem nagyszámú dolgozatomra gondolok, hanem csak az utolsóra: *Őstörténetünk, egy régész gondolatai néppé válásunkról* című kis könyvecskémre. Ebben a könyvben nem teszek mást, mint hogy leírom, milyen gondolataim támadtak őstörténeti irodalmunk tanulmányozása közben, s milyen új lehetőségek bukkantak fel bennem, miközben minden szakterület kutatóinak munkáját tiszteletben tartottam. Nem nyelvészkedek itt, de nem avatkozom az embertan, történelem, néprajz dolgába, csak azt figyeltem, hogy eredményeik milyen színeváltozáson mentek keresztül, amikor azokból őstörténetünkre következtettek. A tudományszakok eredményeit elfogadtam tehát, amíg azok saját szakterületükön maradtak, de gyanakodva figyeltem, amikor őstörténetet akartak írni – ami nem szakterületük. Egy-két nyelvészünk nem érzi, hogy eredményeik a nyelvről szólnak, és csak távolról kapcsolódnak a történelemhez. De gyanakvással figyeltem a régészet ilyen irányú törekvéseit is, beleértve magam régebbi munkáit is.

Nos, röviden: a nyelvészet – s nyomában a régészet – feltette, hogy egykor – nagyon régen, hat-nyolcezer évekkel ezelőtt – kis területre zsú-

foltan élt az uráli ősnép. Ez az ősnép előbb kettévált szamojédokra és finnugorokra, majd az osztódás folytatódott, és a finnugorok – miközben nyugat felé vonultak – le-lemaradt részeiben új s újabb népekké alakultak, kezdve az obi-ugoroktól egészen a Keleti-tenger környéki finn népekig. Ezt a folyamatot úgy ábrázolták, mintha családfa lenne, s ennek kapcsán szépen magyarázták a finnugor rokonságot. Ezt az elképzelést az indoeurópai népek korábban megindult kutatásából vették. Nos, ennél a gondolatnál szólt közbe a régészet és a néprajz, s ezzel alapjaiban rendítette meg e szépen felépített rendszert. A helyzet ugyanis az, hogy az őskőkor végén, de egészen az újkőkorig képtelenség kis területen élő, tömör népességet elképzelni, márpedig ez volt az alapja az egész rokonságelméletnek. A néprajzból világosan tudjuk, hogy a halász-vadász fokon nyolc-tíz ember eltartásához mintegy száz négyzetkilométer terület szükséges. Az ősidőkben („uráli kor") nemhogy tömör lett volna a népesség, hanem éppenséggel rendkívül ritka, s az is folyók, tavak partján települt, tehát a település nem volt folyamatos, nem volt összefüggő terület. Egymástól tíz-húsz kilométerre települt családok laza láncolata népesítette be „az őshazát". Nos, de ilyen körülmények között hogyan jöhetett létre az uráli vagy akár a finnugor alapnyelv?

Erre kerestem feleletet, s ez a felelet egyúttal a „mi a magyar" kérdésre is új választ jelentett. Az tény ugyanis, hogy minden finnugor nyelvnek – a magyart is ide értve – hangrendszere és nyelvtana eléggé különbözik, és az alapszókincsen kívüli hatalmas „szótár" sem közös. Ezt régebben úgy magyarázták, hogy a nem közös dolgok az egyes, egymástól elszakadt nyelvekben, azok „külön életében" keletkeztek. Ez persze nem tény, hanem magyarázó ötlet, valóságértéke nem vethető össze a szófejtésekével. Ám a rokonságra más magyarázat is lehetséges: azért azonos tövű az alapszókincs, mert az úgynevezett finnugor ősnyelv nem ősnyelv volt, hanem „közlekedő nyelv", amellyel az egymástól eltérő nyelveket beszélő nemzetségek, törzsek vagy akár nagycsaládok megértették egymást. Az egymástól eltérő szókincs, hangalak és nyelvi tények tehát nem a „nyelvek külön életében" keletkeztek, hanem az egyes nyelvek ősi sajátságai őrződtek meg bennük! Annak idején minden nyelv teljes értékű nyelv volt, az élet minden jelenségét ki tudta fejezni, hogyan lehetséges tehát, hogy ez a gazdagság csak a nyelvek „külön életében" keletkezett volna, s mindegyik elfelejtette volna az egykori „közös nyelv" gazdag szókincsét? Bizony kínos kérdés ez a megtanult sémákban gon-

dolkodóknak. A fentieket durván úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a finnugor (uráli) nyelv nem volt, hanem lett.

Ennek feltétele azonban, hogy kellett lennie egy nyelvnek, amelynek alapszavait átvette a többi, és saját hangrendszeréhez alakította. A gondolatmenet egyre inkább nem nyelvészeti, hanem történetivé válik. Itt lépett közbe egyik, régebben kidolgozott feltevésem, hogy egy „ősnép" a Fekete-tenger vidékéről felvándorolt az erdős területek peremére, s ennek nyelvéből származhatnak a közös tövű szavak. A régészet igennel felel erre a feltevésre, és a választ az úgynevezett „szvidéri műveltség" adja meg. Ez széles sávban egészen az Urál hegységig elterjedt az erdős területek peremén, úgy jó 10 000 évvel ezelőtt. Ez lett volna az a nép, amelynek nyelvéből az itt települt különböző népek átvették az életfontosságú szavak sorozatát, hogy általuk megértethessék egymást. Nos, most érkezünk az egyik legnehezebb kérdéshez, amelyre csak feltevéssel tudunk felelni. A következő gondolatot mérlegeltem: a magyar nép „annyi balszerencse és oly sok viszály után", óriási vérveszteségekkel is lélekszámában ma is kétszerese az összes többi finnugor népnek. Tizenötmilliós tömeg. Talán-talán ez az arány régebben is megvolt, s ez esetben éppen a magyar volt az a nép, amelynek szavait átvették a felette lakó törzsek, nemzetségek, és így kialakult volna az egymáshoz hasonlító „nyelvcsalád". Ezt mint kérdést tettem fel, és nemhogy csökkentené az eddigi finnugor kutatásokat, hanem éppenséggel elmélyülésükhöz vezethetne, csakhogy az eddigi családfaelmélet helyett másként látnók a hasonlóságok létrejöttét.

Ezekkel a megfontolásokkal párhuzamosan számot vetettem azzal, hogy a honfoglaló magyarság embertani alkata – különösen, ha beleveszszük az első honfoglalás onogurjait is – úgyszólván Eurázsia minden fajtajellegét egyesíti magában, a honfoglalók – s nyilván elődeik – Eurázsia népeinek ötvözetét képviselték a szó igazi értelmében, mert az ötvözetben az összetevők elveszítik eredeti tulajdonságukat, és új jellemvonásokat – azaz jelen esetben magyarokat – nyernek.

Ez az új népegyéniség magába fogadta az őstörök, iráni, mongol népek és újtörök törzsek hozzá csatlakozó népeit, s jórészt már a Kárpátok medencéjében a szlávokkal is kapcsolata szövődött. Gondolom, hogy a többi nép őstörténete is ilyenképpen játszódott le az összetevők más arányaival. Végül is Eurázsia mintegy 2000 milliós néptömegében a mi 15 milliós magyarságunk úgynevezett „kis nép". Ám múltjának és jelenének

becsületében, ember volta méltóságának felelősségében minden ember és minden nép egyenlő. A nagyobb népnek nem nagyobb a becsülete, s kisebbnek is éppen olyan drága a maga élete, mint a hatalmasoknak. Így értsük Zrínyi Miklóst: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók."

Anélkül, hogy a részletekre kitérnék – ezeket idézett könyvemben és az *Életünk* 1980-as évfolyamában találja az érdeklődő –, a Széchenyi István által megfogalmazott s magánosságérzetet, tragikus magunkrahagyatottságot sugalló „egyedül vagyunk" helyett boldogan ismerhetjük fel, hogy Eurázsia úgyszólván minden népével szegről-végről rokonok vagyunk, azok bennünk élnek tovább, mi pedig bennük! Felemelő érzés így magyarnak lenni: mindenütt testvéreink élnek, még akkor is, ha szomorú ellentétek, torzsalkodás, sőt gyűlölködés lett úrrá közöttünk. Nos, ez az, amit mint régész el tudok mondani a „mi a magyar" kérdésben. Végül is arra a kérdésre, hogy „mi a magyar", nem tudok egyenes választ adni, mert minden jelzőről látom, hogy más nép is joggal igényelheti. Bizonyos, hogy nem hamis dicsőségvágyban, hanem nyelvünk és hagyományaink közegében érezzük, hogy jó és méltó dolog élni, mint ahogyan a többi népben is hasonló érzés jelentheti a harmóniát. Gonosztévő, aki ezt meg akarja bontani, ezeket nevezzük sovinisztáknak. Nekünk nincsen szükségünk mások nyugalmára, de hagyjanak minket is békében. Ez a „minket" a magyarokat jelenti, bárhová is kényszerítette sorsuk! De végső tanulságként nem a távoli múltban keresem önmagunkat, hanem Vörösmartyra figyelek: „Mintha nem ősöktől származnál, légy tetteid által ősе családodnak, s a haza áldani fog."

Megjelent az *Életünk* 1984. évi 8. számában.

Búcsúzó

Egyik önéletrajzomban megírtam, hogy kisfiú koromban az volt az „életcélom", hogy megírom a székelyek és a magyarok őstörténetét. Azután megfeledkeztem erről a gyermeki fogadalomról, s most, életem végén vettem észre, hogy egész életemben voltaképpen csak ezt kutattam. Megdöbbentő és nagy örömöt jelentő felismerés volt ez.

Ha kérdezik, mi fogja egybe e kötet tanulmányait, csak azt mondhatom, hogy ez a kölyökkorban tett fogadalom. Ehhez járul egy másik: fiatalon elvégeztem nagy magyar mesterek vezetésével a Képzőművészeti Főiskolát, benne éltem a művészet légkörében, és jó néhány írásom ebből fakadt. Tehát: régészet és művészet – íme e könyv tartalomjegyzéke. A „mai magyarok" közül csak olyanokról írtam, akik így vagy amúgy, de vezető szellemei voltak életünknek. Végül: a mai magyarok közé tartozom én is, aki írta ezeket az írásokat, de magamban nem az egyént néztem, hanem a messze elődök kései unokáját, az öreg László Gyula és Tordai Vilma fiát, aki a földmíves ősöktől a városba szakadt, a kapa-kaszától a könyvhöz és az írógéphez.

Azzal kezdtem, hogy úgy mondom el mindazt, amit e rövid tanulmányokban megírtam, mintha vasárnap délután kint ülnék a szakállszárító alatt, s önök nem olvasnának, hanem körülnéznének és csendes szavú beszédemet hallgatnák: hangom rekedtes, öreges, kissé bocsánatkérő: lássátok, csak ennyire vittem, többet kellett volna tennem, de hát a „lélek kész, de a test erőtlen".

1986. március 14.

A borító- és kötésterv Vaisz György munkája
A védőborítón a szerző rajza

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

89/3850 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő: Palkó István. Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Gut Ferenc. Megjelent 17,5 (A/5) ív + 8 oldal
melléklet terjedelemben, az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

GYÖRFFY GYÖRGY

A magyarság keleti elemei

Kelet és Nyugat határán nem egy nép gondolkodóit foglalkoztatta a történelem során az a kérdés, hogy tulajdonképpen hová tartoznak. Amióta a nyugati civilizáció meghódította földünket, és hordozói a többi földrész lakói szemében az ideált jelenítik meg, Kelet fogalma az elmaradottsággal párosult. Azé a Keleté, amelyre Európa népei hosszú évszázadokon át mint a gazdagság, a csodák világára tekintettek. Ám a távoli, titokzatos világba csak néhány kalandvágyó igyekezett Nyugat felől. Annál nagyobb volt a forgalom a népek országútján Keletről Nyugatra. Évezredeken át folyt a nagy népvándorlás. Irániak: kimmerek, szkíták, szarmaták, alánok, majd török népek: hunok, avarok, onogurok s a velük sodródó magyarok, azután újabb belső-ázsiai nomádok: besenyők, úzok és kunok vonultak egymástól űzve.

A magyarok elei az Urál vidékéről keltek útra, s a Kárpát-medencében Géza és István sorsukat – biztos politikai érzékkel – Nyugathoz kötötte. Ha most feltesszük magunknak a kérdést, hogy Nyugat fiainak vagy Kelet népének tekintsük-e magunkat, a legtöbben azt felelik, hogy láncszem vagyunk Kelet és Nyugat között.

Az e kötetben közreadott tanulmányok megmutatnak valamit abból, amit Keletről hoztunk, de még inkább arról adnak képet, hogy miután elhelyezkedtünk Nyugat peremén, a Kárpát-medencében, milyen keleti népek követtek bennünket és költöztek be országunkba, amíg csak az Aranyhorda le nem zárta a népvándorlás folyamatát, s hogy ezek a keleti népelemek mi módon és mennyire olvadtak bele a magyarságba. Mert e népek nyelvüket ugyan elvesztették, de etnikai tudatukat többségükben megőrizték.

Györffy György történetírót, a magyar múlt kiváló tudósát fél évszázada foglalkoztatja a magyarság keleti elemeinek kérdése, fél évszázada kutatja, hogy kik is tulajdonképpen a székelyek, besenyők, kunok, kabarok, jászok és palócok; mikor, hogyan jelentek meg Európában, mikor csatlakoztak a magyarokhoz, milyen társadalmi berendezkedést, gazdasági rendet, szokásokat hoztak magukkal, mit őriztek meg hajdani életükből, milyen települések, földrajzi nevek tartják fenn emléküket a mai napig is.